

Айний
ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА

АЙНИЙ

ЗАМОНДОШЛАРИ

ХОТИРАСИДА

Хотиралар
Мақолалар
Ҳикоялар
Шеърлар

Тўплаб, нашрга тайёрловчи
филология фанлари кандидати
Мажид Ҳасанов

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978

8 Үз
А 38

Айний замондошлари хотирасида: Хотиралар. Мақола-лар. Шеърлар. (Тўплаб, нашрга тайёрловчи филол. фан. канд. Мажид Ҳасанов.)— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. С.— 224 б., портр.

Нашриёт атоқли ёзувчилар ҳақида замондошларнинг хотиралари туркумида қатор китоблар чиқаришни режалаштирди. Шу сериядаги ушбу биринчи китоб Садриддин Айнийнинг юз йиллик юбилейига бағишланади. Китобдан атоқли давлат, партия арбоблари, санъаткорлар, олимлар ва шоирларнинг Садриддин Айний ҳаёти, ижодига оид хотиралари, мақоалалари, воқеъи, ҳикоя ва шеърлари ўрин олган.

1. Ҳасанов, М.

Айни в воспоминаниях современников. (Воспоминания. Статьи. Поэтическое посвящение).

8 Үз2

С $\frac{70202-207}{352(06)-78}$ 153—78

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й.

СОВЕТ ШАРҚИНИНГ АЛЛОМА САНЪАТҚОРИ

(Муқаддима ўрнида)

Устод Садриддин Айний. Номи дилларга пайванд бўлган бу табаррук сиймо етмиш олти йил умр кўрди. Шундан қирқ йили Бухоро амирлиги даврида сарсонлик ва муҳтожликда ўтди. Илм-маърифат ва адабиётга эҳтироси кучли бўлган ёш Садриддин моддий қийинчиликларга қарамай Бухородаги Мир Араб, Олимжон, Ҳожи Зоҳид, Бадалбек мадрасаларида таҳсил кўрди. Диний китоблардан кўра илм-фанга, айниқса, Шарқ адабиёти классиклари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Жомий ва Соиб асарларига унинг иштиёқи баланд эди. Кейинчалик бу бадий сўз устодларига эргашиб ўзи ҳам «Сиёрлий», «Муҳтожий», ва «Жунуний» тахаллуслари билан шеърлар ва ғазаллар ёза бошлади.

Шулардан унинг «Гули сурх» («Қизил гул») номли биринчи ғазали бизгача етиб келган, холос. Шоирнинг 48 маъно берувчи «Айний» тахаллуси билан ёзган мана шу биринчи ғазалидаёқ биз зулмкор замон адолатсизликларига, ижтимоий тенгсизликларга қарши кучли норозилик нафратини кўрамиз.

Садриддин Айний машҳур маърифатпарвар олим Аҳмад Доинининг илгор гуманистик ғояларининг содиқ давомчиси сифатида майдонга чиқди. Садриддин Айний омmani нодонлик ва жаҳолатдан қутултиришнинг бирдан-бир йўли халққа илм-маърифат тарқатишдир, деб билди. У Бухорода биринчилардан бўлиб камбағал йўқсиллар учун янги типдаги мактаб очди ва мактаблар учун ўқув программалари тузди, дарсликлар ёзди. Қўҳна Бухорода матбаа ва матбуотнинг пайдо бўлиши тарихи ҳам Айний номи билан чамбарчас боғлиқдир. «Бухорон шариф» ва «Гурон» номли тожик ва ўзбек тилларида чиқадиغان биринчи газеталар саҳифаларида Айний бошлиқ кўпгина маърифатпарвар ижодкорларнинг амир реакциясига қарши халқни мактаб, маориф, илм ва маърифатга даъват этувчи шеърлари ва мақолалари босилиб турди. Айний мактабдорлик қилгани, маърифат кутубхонасида китоб мутолааси билан шуғуллангани, газета ўқигани ва прогрессив ғоялар тарафдори бўлгани учун амир томонидан таъқиб этилди. У амир жаллодлари томонидан етмиш беш дарра қалтақланди, чала ўлик ҳолда зиндонга ташланди. Уни ўлим чапгалидан рус революцион отрядлари озод қилди.

Садриддин Айний Улуғ Октябрь инқилобини Самарқанд шаҳри-

да қарши олди ва ўзининг бутун иқтидори, ғайрати ва ижодий талантини революция ғалабаларини мустақкамлашга қаратди. Октябрнинг қирқ яшар пионер ижодкори Айний халқни революцион кураш майдонига чақирувчи, эксплуататор солимлардан қасос олишга даъват этувчи маршлар, шеърлар, қўшиқ ва мақолалар ёзди. Унинг революция ва граждандар урушининг оловли йилларида яратган «Хуррият марши», «Байналмилал марши», «Биринчи Май марши», «Қунчиқарилларга хитоб», «Октябрь инқилоби шарафига» каби ўзбекча ва тожикча революцион маршлари, шеър ва қўшиқлари революцион ғоявий йўналиши билан халқ орасида катта шуҳрат қозонган эди.

Садриддин Айний Совет ҳокимияти даврида 36 йил яшаб, ижод қилди. Шу давр ичиде у машҳур ёзувчи ва олим, улкан тарихчи ва публицист, адабиётшунос ва тилшунос, шарқшунос олим ва йирик жамоат арбоби сифатида бутун дунёга танилди. Адибнинг «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Дохунда», «Судхўрнинг ўлими», «Эски мактаб», «Қуллар», «Етим» ва «Эсдаликлар» каби йирик бадиййи полотнолари ўзбек ва тожик совет адабиётларигагина эмас, умумиттифоқ адабиётимизга ҳам катта ҳисса бўлиб қўшилди. Устод Айнийнинг улкан хизматларидан бири шундаки, у демократик ўзбек ва тожик адабиётларининг кенжа вакили сифатида инқилоб билан бирга туғилган ёш тожик совет адабиётига асос солди ва ўзбек совет адабиёти асосчиларидан бири бўлди. У социалистик адабиётимизга революцион марш, қўшиқ ва повесть жанрларини олиб кирди.

Садриддин Айний адабиётимизда улуғ Алишер Навоий бошлаб берган зуллисонайлик — икки тилда ижод қилиш анъаналарини давом эттирди ва ўз ижодида уни юқори босқичга кўтарди. У икки халқ яратган бой адабий меросдан баҳраманд бўлди, ўзбек ва тожик тилларида яратган барча асарлари ана шу икки халқнинг умумий мулкига айланиб қолди.

Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», «Бухоро манғит амирлари тарихи», «Муқанна қўзғолони» ва «Темур Малик» сингари асарлари тарих фани учун қанчалик муҳим бўлса, «Тожик адабиётидан намуналар» номли антологияси, Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Бедил, Навоий, Ибн Сино, Улуғбек, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий ҳаёти ва ижодига доир рисоалари, илмий-танқидий мақолалари ҳам адабиётшунослик ва шарқшунослик учун муҳим қимматга эгадир.

Садриддин Айний кейинги ўттиз йиллик ижоди давомида тожик ва ўзбек адабиётларининг бобокалон арбоби сифатида танилди. Бу икки халқ миллий адабиётларини Иттифоқ миқёсига олиб чиққан ва бутун жаҳонга танилганлардан бири бўлди. Бадиййи сўз санъаткори, кўп қиррали ижод соҳиби бўлган Айний ўзининг бутун онгли ҳаёти ва ижодий талантини халққа, социализм қурилишига бағишлади. Устод Садриддин Айнийнинг ибратли ва курашчан ҳаёти ва у яратган умрбоқий образлар замонамиз кишиларини янги-дан-янги меҳнат ва ижод зафарларига илҳомлантириб келмоқда.

Қалб
сўзлари

«ОДИНА» ПОВЕСТИ ХУСУСИДА¹

Садриддин Айнийнинг бу повести тожик халқининг ҳаёти ва турмуш шароитларини бадийий формада ифода эттиришга қаратилган дастлабки уринишдир. Айний ўз повестида мутлақо ҳуқуқсиз бўлган ва шафқатсиз эксплуатацияга маҳкум этилган ўнлаб ва юз минглаб меҳнаткашларнинг ҳаётини ҳаққоний равишда ҳеч қандай бўёқсиз тасвирлаб беради.

Бугунги совет Тожикистони аҳолисининг бир қисми чор ҳукуматининг вассали ҳисобланган Бухоро амири қўл остида бўлган эди. Бундаги аҳолининг турмуш даражаси ниҳоятда оғир эди. Айниқса тожикларнинг ҳаёт кечириши ҳаммадан кўра аянчлироқ эди.

Улар амир ва унинг мансабдорлари, уламолари томонидан таҳқирланган эдилар. Шу тариқа тожик халқининг кўпчилиқ қисми доимо ярим оч ва яланғоч ҳолда тоғу тошларда ҳаёт кечиришга мажбур эди.

С. Айний ўз асарида тасвирлаган район — Қоратегин беклигида ҳам шундай аянчли аҳвол мавжуд эди.

¹ Езувчи С. Айний Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев билан узоқ вақт дўстона ижодий ҳамкорликда бўлган. Партия ва ҳукуматимизнинг атоқли арбоби, пўлат иродали коммунист Файзулла Хўжаевнинг дўстона маслаҳати ва тавсияси билан С. Айний ўзининг 1922 йилда ёзган «Қиз бола ёхуд Холида» номли асарини 1924 йилда ўзбек тилида Берлинда нашр этирилишига муваффақ бўлади. Шунингдек, Ф. Хўжаевнинг самимий ёрдами билан адибнинг «Одина» повести рус тилига таржима қилиниб, 1930 йилда биринчи марта Москвада нашр этирилади.

Асарнинг русча нашрига Файзулла Хўжаев ушбу сўзбошини ёзган.

Мажид Ҳасанов.

Айний бу районларни жуда яхши билади. Ёзувчи у ердаги аҳолининг, хусусан, камбағал, қашшоқ халқнинг жуда огир ҳаёт кечираётганини бевосита ўз кўзи билан кўрган эди.

Мансабдорлар ҳуқуқлари бутунлай барбод этилган халқ билан ваҳшийларча муомала қилар эдилар.

Одина ва унинг хўжайини орасидаги муносабат ҳуқуқсиз, камбағал халқ аҳволининг типик тасвиридир. Бундай ҳол Қоратегин сингари олис ерлардагина эмас, ҳатто «муқаддас» Бухоронинг ўзида ҳам мавжуд эди.

Ўз вақтида Айний прогрессив ҳаракатнинг актив иштирокчиларидан бири эди. У маърифат соҳасида озмунча иш қилмади. Амир билан бевосита курашда мавжуд тузум зулмининг барча даҳшатларини, у вақтда Бухорода авж олган ҳуқуқсизлик ва террорни ўз бошидан кечирган эди.

Тожикистон ерларига қадар етиб борган Улуғ Октябрь революцияси бундай ҳуқуқсизликларга чек қўйди. Бу инқилоб Туркистонда сармоя ва мустамлакачилик тузуми ҳукмдорлигини ҳам йўқ қилди ва ҳуқуқсизликда эзилганларнинг кўзини очди.

Москва, 1930 йил

БУХОРО ИНҚИЛОБИ ҲАҚИДА

Садриддин Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар»¹ деган бу асарини буюк шодликлар билан мамлакатга тақдим этамиз. Урта Осиёнинг ҳар бир ёши, ҳар бир ҳақиқий инқилобчиси ўқиб, Бухоро ўлкасида яқиндагина бўлиб ўтган разолатларнинг ҳикоясини бир-бир кўздан кечириб маънавий, ахлоқий фойдалар топар деган умидимиз бор.

Айнийнинг ўзи китобини Бухоро инқилобининг тарихи деганга яқин бир мазмунда атаган бўлса-да, эгасидан сўрамасдан «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» деган отни мувофиқроқ кўрдик. Айний бизни бу жиҳатдан маъзур кўрган эди. «Материал» сўзини қўшмоқ билан китобнинг қадр ва қиймати ҳеч тушмаса керак. Бизнинг Урта Осиё мамлакатларида бурунги замонлардан келаётган одат ва тарих бўйича, «воқеанома»га яқин асарлар тарих номи остида ҳукм суриб келган. Бу хил воқеаномаларнинг ичида тарихий ҳодисаларга ҳеч бир тавсиф ва таҳлил берилмай, уларнинг ижтимоий, сиёсий, ҳаётий сабаблари кўрсатилмай, бу ҳодисалар бир-бир тизилиб ниҳояти ҳикоя қилинадик, бу хил тарихга ҳозирги замон Оврупо адабиётида «прагматическая история» дейдилар.

Бизнинг бу бостирган китоб эса тарихга ҳам келмайди, «Воқеанома»га ҳам ётмайди. Бу — тарих учун

¹ Машҳур партия ва давлат арбоби Назир Тўрақулов С. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар»ини таҳрир қилган ва шу сўзбошини ёзган. (М. Ҳ.)

тўпланган материал. Китобга янги от қўйгандаги сабаб шул эди. Бу жиҳати тўғрисидаги фикрларимизни тугалламоқ учун шуни ҳам қўшмоқ бўламиз: Урта Осиё тарихи, жумладан, яқин замонларгача халқимизнинг ижтимоий ҳаётида маълум роль ўйнаб келган жадидликнинг тарихи ҳеч текширилмади. Ваҳоланки, мамлакатни танимоқ ва унинг паст ва баландидан хабардор бўлмоқ, илм юзасидангина эмас, амалий, тарбиявий ёқлардан ҳам керак бир иш. Бу китоб улги — ўрнак бўлиб Урта Осиёнинг ҳар гўшасида бор ҳимматли ёшларнинг қўлларидан келганча шундай материаллар тўплаб хизмат кўрсатишларига сабаб бўлар.

Баъзи кишиларнинг таажжуб этиш эҳтимоли бор. «Бухорои шариф» амирлигини тарих аллақачон ерга кўмди. Уридан турмасин деб қабри устига буюк-буюк тошлар бостирилди, энди бунинг нима кераги бор эди? — дегувчилар ҳам бўлар.

Ҳақиқатан, «жаноби олий»нинг Урта Осиёда ва ҳатто эскидан разолат ўчоғи бўлиб келган «Бухорои шариф»да икки чақалик обрўи қолгани йўқ. Бошлиғи амир бўлиб, қози калон, қози уламо, мирохур, қушбеги, итбегиларнинг бечора Бухоро халқига, бу халқнинг молижонига, номусига, шарафига раво кўрган беҳад-беҳисоб зулмлари орқада қолган малъун бир кобус бўлса-да, биз уни эсимиздан чиқармайлик. Шарқ мамлакатларида хон, амир, уламо синфларнинг маълум айбномасига бу китоб билан яна буюк бир дафтар қўшилди. Ҳисоб куни бу айбнома ўқилиб, лозим жазо берилса керак. 1920 йилда Бухорода бўлган инқилоб бу жазонинг ниҳояти бир муқаддимаси эди. «Бобозоданинг айиғи» (амир Олимнинг муборак лақаблари экан!) бу кунларда Афғон элида саргардон юрибди. Хаёлидан Бухородаги «саодатлик» кунлари ҳеч чиқмайди. «Қампирнинг дарди гўзада» дегандай, узалса, турса Бухородаги «Ситораи мохоса»ни туш кўради. Гоҳо-гоҳо маданият, шафқат номига деб хитобномалар ёзиб, Оврупо матбуотида бостиради. «Большевикларнинг зулмидан дод!» деб бутун дунёга фарёд кўтармоқчи бўлади.

Бу фарёдларга жавоб беришни ҳам пастлик ва золимларга зулми вожиб деб билган «золим большевиклар» эса индамасдангина ўз ишлари билан овора, халқнинг иқтисодий, маданий, ижтимоий кўтарилишига нима лозим бўлса шуни қилмоқ билан машғул. Жавоб

лозим бўлса мана шундай бир китобнинг шаҳодати «амир Олим» каби ўн жоҳилга муқобил эта олади.

Гапнинг тўғриси шуки, собиқ амирнинг бу кунги сиёсатини тушуниб бўлмайди. Бухорода қилган бедана-бозлигини соғинса, беш-олти ҳимматлик киши ўзаро пул-мул жам қилиб йигирма-ўттиз хўроз, бедана юбориб туришар эди. Ҳатто Қобулда ҳам яхши-яхши бит-билдиқлар топилиб қолар эди. Аммо фикрлари эски замонни мана бу китобдаги суратинча қайтармоқ эса хотиржам бўлғайлар ва халқни маъзур кўргайлар. Жаноб олийнинг дарраларига ҳар кун мушарраф бўлиб келган халқ бунда турсин, у мазлум ҳаётнинг исин ҳам эсламаган ўн яшар кичкина бир бола ҳам бу китобнинг бир варағини ўқиса, жаноб олий ва унинг тамом «шарифи давлат»ларига лаънат ва нафрат этади. Бу китобнинг амалий бир фойдаси бу. Биз таклиф этамиз. Бурун «Рустам дoston», «Абомуслим», «Бобо Равшан» ўқиб, халқнинг зеҳнини йўқ нарсалар билан овора қилган ерларда бу китобни халққа ўқиб берсинлар. Лозим бўлса, жаноб олий ва унинг империалист ҳомийларига ўз жавобин халқ шунда яна ва яна айтар.

Хирс мулла мешуди аз зарби чўп. Жаноб олийга ҳам чўп керак бўлса ҳар замон хизматларига фармонбардормиз. Шундай китоблар билан ёш наслни ҳам «фармонбардорликка» ҳозирлаймиз. Жаноб амир бизнинг бу ғаразимизни билсалар кўп «хурсанд» бўлсалар керак. «Валинеъматларимиз»ни эсдан чиқармоқ одати бизда йўқ. Қўрнамак эмаслигимизга бу китоб ўз вужуди билан далолат этиб турибди.

Масков, 1926 йил, 20 май

КОМИЛ ЯШИН

*Ўзбекистон халқ ёзувчиси, академик,
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони*

АЗИЗ СИИМО

Азиз устозимиз ва дўстимиз Садриддин Айний на фақат ёлғиз мени, балки Ўрта Осиёнинг барча адабиётчиларини гоят катта куч билан ўзига тортди. Олгимда чуқур из қолдирган учрашувлар ва ўзаро алоқалардан олган таассуротлар у улкан сўз устаси ва инсонга нисбатан зўр, самимий меҳр-муҳаббат ҳамда иззат-ҳурмат туйғулари шу машҳур сана муносабати билан мени бу ҳақда қалам тебратишга даъват этди.

Мен бу ерда Садриддин Айний шахсий фазилатларини бутун борлиги билан гавдалантириб беришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйганим йўқ. Бунинг учун китоб ёзиш керак бўлур эди. Менинг вазифам камтарин— мен ўзим ва ўртоқларим — Айнийни яқиндан билган ёзувчилар унинг шахсиятининг ўзига тортувчи кучини, унинг ҳаёт йўлини, унинг жўшқини ақл-идроки, букилмас продаси, маънавий бойлигини ҳис этганликлари ва тушунганликлари ҳақида ҳикоя қилишдан иборат.

Мактабда ўқиб юрган чоғларимдаёқ бир ўқитувчининг революция ҳақидаги, Бухородаги воқеалар тўғрисидаги, Садриддин Айнийнинг қаҳрамонона ижодиёти ҳақидаги ҳикоялари мени ҳайратда қолдирган эди. Қуёшда куйиб қоп-қора бўлган, ориқ, доим тўйиб овқат емаслик натижасида кўзлари каттариб кетган, ҳикояга мислсиз завқ билан, ҳатто нафасини олмай қулоқ солиб қимир этмай турган бир туркум мактабдош ўртоқларимни ҳеч қачон унутмайман. Ўқитувчи бизларга Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» повестининг мазмунини ҳи-

қоя қилиб берди. Бу повесть 1922 йилда «Инқилоб» журналида ўзбек тилида эндигина босилиб чиққан эди.

Мен халқнинг аччиқ қисмати, унинг сабр-тоқати ва муруввати ҳақидаги, амир тўдаси — шайхлар ва тўраларнинг ваҳшийликлари тўғрисидаги фожиали ҳикоядан ҳаяжонга тушдим. Нафратим ўспиринлик муштларимни қаттиқ тугишга мажбур этди.

Мен ўша вақтда жафокаш халққа нисбатан, меҳнаткаш халқнинг жабр-жафолари ва курашини оламга ёрқин очиб берган ёзувчига нисбатан қандай меҳр-муҳаббат ҳисларини бошимдан кечирганлигимни ёзишга сўз тополмайман.

Айний ҳақида Ҳамза сўзлаб берган ҳамма ҳикояларни беқиёс қизиқиш билан тингладим. Ҳамза мен туғилиб-ўсган ва ўқиган шаҳар — Андижонга тез-тез келиб турарди. У ҳаваскорлар ҳисобидан драма труппаси ташкил этди ва бу труппа учун ўзи пьесалар ёзди. Мен ҳам шу труппада қатнашдим.

Қейинчалик менинг Ўзбекистонда граждан урушига бағишланган «Икки коммунист» номли биринчи пьесам, ўша вақтларда ўзбек қишлоқларида юз бериб турган синфий курашнинг акс садоси — «Ўртоқлар» ва «Ёндирамиз» номли музыкали драмаларим Самарқанддаги Ҳамза номли театр саҳнасида қўйилди. Айний ўша вақтда Самарқандда турарди ва уларни кўрарди. Совет ҳокимияти учун курашнинг реал қаҳрамонлари бадий гавдалантириб берилиши Айнийга ёқиб тушди. У, бутун қалби билан синфий курашга интилаётган, адабиётда партия сиёсатини ўтказувчи бўлиб қолган ёзувчиларнинг ижодини зўр эътибор билан кузатиб борарди. Айний ёш ўзбек совет адабиётининг социалистик реализм йўлидаги дастлабки изланишларини қизғин маъқуллади.

Ўзбек совет адабиётининг дастлабки ўсиш даври бошланди. Унга истиснодоя ёшларнинг отряди келиб қўшилди. Улар орасида Ғайратий, Ғафур Ғулум, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Миртемир, Ойдин ва кўпгина бошқалар бор эди. Айний ва Ҳамзанинг ижоди адабиётчи ёшларга бениҳоя катта таъсир кўрсатди ва уларнинг ўсишига ёрдам берди.

Мен адабиётга аввалроқ кириб келган Садриддин Айний билан тез-тез учрашиб ва кўришиб туришимга тўғри келди.

Адабиётда воқеликни эгаллашга дадил интилиб, ўз қаламларини синай бошлаган кўплар Айнийга мурожаат қилиб, қимматли маслаҳат ва насиҳатлар олардилар. Ўзига талабчан бу киши бошқаларга ҳам талабчан эди, бироқ унинг талабчанлиги оталарча ғамхўрлик билан қилинган, аниқ-равшан фикрлар билан мустаҳкамланган талабчанлик эди. Биз унга тез-тез ўз асарларимизни ўқиб берардик ва уни шак-шубҳасиз обрў-эътиборга лойиқ киши деб ҳисоблардик, унинг ҳар бир сўзига ишонардик, чунки у ҳамиша ўзаро муносабатларимизнинг негизига (бизга билинтирмасдан туриб) қатъий принципиалликни қўяр эди.

Садриддин Айний бизларга истиқбол учун ҳормай-толмай, тинимсиз меҳнат қилиш лозимлигини тез-тез ўқтириб турарди ва унинг ўзи мислсиз меҳнатсеварлик намунасини кўрсатар, меҳнатни оламини билиб олишга беҳад эҳтирос, кишиларга нисбатан меҳр-муҳаббат билан боғлаб олиб борар эди. Айнийнинг образи менинг қалбимда чуқур ва абадий жой олган. У, менга ҳис-туйғулар ва фикрларнинг янги дунёсини очиб берди, синфий курашнинг мазмунини чуқурроқ тушунишга ёрдам берди. Давримиз ғоялари учун, инсоннинг қадр-қиммати учун муросасиз, толмас курашчи бўлган Айний ўша йилларда менинг назаримда халқ эпосининг энг яхши қаҳрамонлари образлари билан қўшилиб кетди.

Айнийнинг барча асарларида революция акс этади. Халқ турмуши, Шарқ халқларининг революцион эпопеяси ҳақида ҳикоя қиладиган китоблар ёзиб у, аслида, замоннинг ва ўзининг абадий ҳайкалини барпо этди. Бу китобларда ўзининг бутун ҳаёти халқ ҳаёти билан, революция ва партия билан чамбарчас боғланган сеvimли ёзувчининг унутилмас образи бутун борлиғича авдалантириб берилади.

1968 йил

ШАРҚ АДАБИЁТИНИНГ БИЛИМДОНИ

Ҳар вақт устозимиз Садриддин Айнийни ёзувчилар анжумани ёки Фанлар Академиясининг илмий мажлисларида учратар эканман, кўнглим ғоят ёришар эди. Мен унинг дўстона маслаҳатларидан ҳамиша хурсанд бўлар эдим.

Шарқ адабиётининг билимдони бу донишманд оғамизни кўрар эканмиз, ҳар қайсимиз унинг замондоши бўлганимиздан ғоят мамнун бўлардик, фахрланардик. Садриддин Айний ўзининг узлуксиз ва унумли меҳнати билан барчамизга ўрнак эди. Айний тожик совет адабиётининг асосчиси бўлиш шарафига эга бўлди ва шунинг ила бирга ўзбек совет адабиёти тараққиётида ҳам катта мавқе эгаллади.

Садриддин Айнийнинг ҳаёт йўли узун ва мураккабдир. Айний инқилобдан илгари амир зиндонининг чиркин ҳавосини, қон томган дарраларини татиган ва инқилобдан сўнг халқлар озод ҳаётининг мусаффо эркин ҳавосидан нафас олишга мушарраф бўлган, бу ҳаёт учун курашган. Асарларида унинг босиб ўтган машаққатли ҳаёти, халқларнинг армон ва орзулари тасвир этилган; унинг асарлари тарихий ҳақиқатни куйлайди.

Айнийнинг кўпқиррали ижоди, айниқса, проза соҳасидаги хизмати халқларимизнинг ҳурмати ва муҳаббатига сазовордир.

«Тошкент оқишони», 1968 йил, 18 октябрь

МУҲТАРАМ УСТОЗ

Муҳтарам устоз Садриддин Айний тожик совет адабиётининг асосчиларида бири бўлиб, бу халқнинг социалистик адабиётини тараққий эттириш йўлида унинг самарали ижодий хизмати жуда каттадир.

Айний Коммунистик партия раҳбарлиги ва Совет ҳукуматининг доимий гамхўрлиги остида ҳозирги давримиз адабиётини барпо этиш ва ривожлантириш учун қаҳрамонларча кураш олиб бориб, қимматли асарлар яратдики, улар ёш қаламкашлар учун мактаб бўлмоқда.

Бу санъаткор сиймонинг асарлари фақат тожик адабиёти гулшанининг зийнати бўлиб қолмай, балки ўзбек халқи адабиёти хазинасига ҳам дурдона бўлиб қўшилди.

Садриддин Айний моҳир адиб ва шоир бўлгани каби, тожик тилшуноси ва адабиётшуноси сифатида ҳам илму фанни тараққий эттириш йўлида қимматбаҳо асарлар яратди, тарихий воқеаларни ҳаққоний ва бадний тарзда акс эттирди ва ўз ижоди билан тожик адабий тилининг соф, раван намунасини намоён этди. Ҳозирги замоннинг ёшлари унинг маҳорати сирларини ўрганмоқдалар ва унинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун илмий-адабий ишлар олиб бормоқдалар.

Ўзбек ва тожик ёшлари бу улуг сиймонинг уста, доно таълими ва ёрдамида унинг асарлари воситасида ҳам, бевосита ҳам баҳра олмақдалар.

Менинг у билан танишиб, дўст бўлганимга 30 йилдан ошди, Самарқандда бўлган вақтларимда унинг суҳбатларида тез-тез бўлардим ва ижодий ишимга ундай маслаҳатлар олардим.

Тожикистон халқи бу буюк устозни бениҳоя ҳурмат қилгани каби Совет Иттифоқининг бошқа халқлари ҳам қадр қимматини баланд тутадилар ва унга нисбатан қалбларида дўстлик, муҳаббат сақлайдилар. Унинг Тожикистон ССР Фанлар академиясининг президенти ва ундан олдинроқ Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Фанлар академиясининг фахрий аъзолигига сайланганлиги бунинг ёрқин далилидир.

Ленин партиясининг доимий гамхўрлиги ва раҳбарлиги туфайли жўшқин социалистик ҳаётимиз бу кекса донишмандга ҳаёт бағишлади, унинг зўр истеъдоди ва бой тажрибасини фаол ишга солди. Шунинг учун ҳам моҳир санъаткор ёзувчи ижодий меҳнат борасида кучли ирода, ёшларга хос ҳафсала билан ишлаб, жуда кўп асарлар бунёд этмоқда ва бундан кейин ҳам бунёд этади.

Шундай забардаст устоз билан ҳамаср, ҳамкор ва яқин дўст эканлигимдан бахтиёрман.

Замонамизнинг донишманд олими, адиби, шоирини етмиш беш йиллик тўйи билан табрик этиб, умид қиламанки, у яна узоқ йиллар замонамизга мансуб янги янги асарлар яратиши билан коммунизм ғалабаси, жаҳонда тинчлик ва осойишталикнинг қарор топиши йўлида ўз ҳиссасини кўплаб қўшади ва биз китобхонларни яна ҳам мамнун қилади.

Тошкент, 1953 йил

МУҲТАРАМ ДУСТЛАРИМИЗ, ҚАРИНДОШЛАРИМИЗ

Тожики ва ўзбек адабиётчиларининг улуғ устоди, шу қардош совет адабиётининг классиги Садриддин Айнийнинг туғилганига 80 йил тўлди.

Сиз менинг фақатгина қаламқаш дўстларим эмас, балки қон-қариндош дўстларим, биродарларим бўлган кишилар шу улуғ издиҳомга йиғилиб зуллисонан устод классигимизнинг муносиб хотирасини тантана қилмоқдамиз.

Афсуски, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг зарур топшириғи билан бад бўлганим учун, ўз муал-

лимим, узоқ йиллик қадрдоним, фарзандларимнинг азиз бобосининг бу шодиёнали тўйига шахсан иштирок эта олмадим ва бу ерга йиғилган дўстларимнинг чеҳрасида улуғ устоднинг сиймосини яна бир бор кўра олмадим.

Бу улуғ адибнинг асарларини ер куррасининг бешдан бир қисми бўлган шонли Совет мамлакатида, бутун Шарқда, Европадаги демократик республикаларда ўқи-маган, узоқдан-яқиндан бўлса ҳам ўзини танимаган китобхон кам.

Унинг шеърлари, повесть, романлари, бир забардаст олим, академик сифатида ёзган илмий-тадқиқот асарлари, хусусан ҳар икки оғайни халқ — тожик ва ўзбекларнинг адабиёт тарихларини, тарихий-адабий бисотларини равшанлаштириб беришда қилган хизматлари каттакон бир хазинадирки, у асарлар билан бу ерга йиғилган ошналаримизнинг кўпчилиги танишдир. Унинг кўп асарлари бизга ёддошдир.

Амир, беклар замонасида зиндонларда азоб чеккан, қонли дарралар остида инграган Садриддин Айнийни Улуғ Октябрь инқилоби натижасида рўёбга келган Советлар давлати, Улуғ Ленин партиясигина қўллаб-қўлтиқлаб, озодликка чиқарди. Унда бўлган буюк ижодий маҳоратини кашф этди ва халқ манфаати томон йўллади. Шунинг учун ҳам бу муаззам устод умрининг охиригача ленинчи коммунистик партиyani, советлар тузумини куйлаб ўтди.

Мен шу билан фахрланаманки, устоднинг менинг номимга ёзган бир талай мактублари ва менинг уйимда ёзган шеър, ҳар турли ҳужжатлар Ўзбекистон илмлар академиясининг Адабиёт музейида сақланиб туради. Яқин фурсатларнинг бирида булардан Тожикистонга фотокопия юбориш-хотиримда барқарордир.

Мен яна шу билан фахрланаманки, ул киши Тошкентга келганларида албатта менинг хонадонимга ўз уйларидай ташриф буюрар эдилар.

Мен ҳам ўз навбатида Самарқандга ё Душанбега борганда устоднинг хонадонларига зиёрат қилгани, дарс олгани борар эдим.

Бу ерда менинг дўстларим Мирзо Турсунзода, Сотим Улуғзода, Раҳим Жалил, Деҳотий, Суҳайлий, Муҳаммаджон Раҳимзода, Жалол Икромий, Фотиҳ Ниёзий ва бошқалар бўлсалар керак. Ўзбеклар билан тожик адабиётчиларининг яқин дўстликларидай чин ва самимий

Айний инқилобнинг дастлабки йилларида.

бу дўстликнинг янада ривожланиши менинг орзуимдир.
Яшасин Фирдавсий, Рудакий, Носир Хисрав, Камол
Ўжандий, Садриддин Айний каби классикларни етиш-
тирган тожик халқи!

Яшасин совет адабиётимиз!

Бу тантанага иштирок қилолмаганим учун биродар-
ларимдан узр сўрайман¹.

Тошкент, 1958 йил

¹ Ф. Ғуломнинг бу табриги Душанбеда С. Айний туғилган ку-
нининг 80 йиллик тантанали кечасида ўқиб берилди. (М. Ҳ.)

СОВЕТ МАДАНИЯТИНИНГ АТОҚЛИ АРБОБИ

Совет маданиятининг атоқли арбоби, тожик совет адабиётининг асосчиси бўлган Садриддин Айний шу билан бир вақтда ҳозирги замон ўзбек бадий прозасини яратган кишилардан биридир.

Талантли шоир, романчи, публицист, танқидчи, адабиётшунос, тарихчи, тилчи С. Айний жуда кўп шеърӣй ва прозаик асарларнинг авторидир. У ана шу асарларини тожик ва ўзбек тилларида ёзган. С. Айний Совет Шарқи халқлари маданияти тарихининг энг муҳим масалалари юзасидан илмий асарлар ёзишда актив қатнашган ва қатнашаётган йирик олимдир.

Ёзувчи С. Айний ижодиёти ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси билан, Тожикистон ва Ўзбекистон республикалари экономикаси ва маданиятининг гуллаб-яшнаши билан, бутун мамлакатимиз меҳнаткашларининг бахт-саодати билан чамбарчас боғлиқдир.

Садриддин Айнийнинг номи совет халқлари миллий адабиётининг М. Бажан, Я. Колас, Я. Купала, Ҳамза Ҳакимзода, Жамбул, П. Тичина каби атоқли арбоблари билан бир қаторда туради. Унинг асарлари кўп миллатли совет адабиётининг умумий хазинасига қўшилди. С. Айнийнинг кўп асарлари рус, украин, белорус, эстон, татар, қозоқ, литва, латиш тилларига ва Совет Иттифоқи халқларининг бошқа кўп тилларига таржима қилинган. Унинг асарлари халқ демократияси мамлакатларида нашр этилмоқда, хитой, ҳинд, немис, француз, инглиз тилларига таржима қилинган.

Чехословак халқининг миллий қаҳрамони Юлиус Фучик Садриддин Айний тўғрисида ҳақли равишда бундай деган эди: «Айний фақат сизнинг ёзувчингиз бўлиб қолмай, бизнинг ҳам ёзувчимиздир. Унинг китоблари биз учун фақат гўзал санъатгина бўлиб қолмай, шу билан бирга кўرғазмали ўқув қуроли ҳамдир. Унинг китобларида совет халқининг ўтмишда чеккан азоблари ва ҳозирги янги муваффақиятларигина акс эттирилган бўлмай, балки, бу асарларнинг ўзи ҳам ана шу муваффақиятларнинг жонли исботидир. Шунинг учун ҳам бу китоблар бизнинг жаҳон революцияси учун олиб бораётган курашимизда бевосита ёрдам бермоқда».

Садриддин Саидмурод ўғли 1878 йилда Бухоро амирлигига қарашли Гиждувон туманининг Соктаре қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилган. У, ота-онадан болалигида етим қолиб, Бухорога келган. Бу ерда мадрасага ўқишга кирган. Талантли бола буюк шоир ва олимлардан Фирдавсий ва Саъдий, Ҳофиз ва Бедил, Навоий ва Машраб асарларини ўқиб ўрганди, ўн беш ёшлик вақтида шеър ёза бошлади.

Айний 1910 йилда¹ бухоролик баъзи маърифатчилар томонидан атоқли тожик ёзувчиси ва олими Аҳмад Донишнинг асарларини кўчириш ишига жалб этилди. XIX асрда яшаган бу ёзувчи амир Бухоросининг эски феода тартибларини омонсизлик билан фожия қилар эди.

Петербургга уч марта саёҳат қилган Аҳмад Дониш ва унинг мухлислари халқ ўртасида билим тарқатишни, Бухоро амирининг зўравон ҳукмдорлигини чеклаб қўйишни кўзда тутган ислохотни амалга оширишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган эдилар. Улар мавжуд тузумнинг нуқсонларини танқид қилдилар ҳамда илғор рус халқининг маданияти, фани ва техникасини қабул қилишга даъват этдилар.

Шунинг алоҳида кўрсатиш керакки, Урта Осиё шароитида уларнинг фаолияти катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Садриддин Айний шулардан таълим олиб, ўз халқига маърифат беришга киришди. У, Бухорода дунёвий фанлар ўқитиладиган янги усул мактабларини

¹ С. Айний Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақоеъ» («Нодир воқеалар») асарини 1910 йилда эмас, балки 1900 йилда китобат қилган. (М. Ҳ.)

барпо этишда қатнашди, бу мактабларда ўзи ҳам дарс берди ва дарсликлар ёзди.

Уша вақда Айний жадидлар идеологиясининг чиркин таъсирига ҳам туриб қолган эди. У, жадидчиликнинг реакцион моҳиятини тушунмасди, жадидлар томонидан нашр этилган «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталарида қатнашди.

Илғор тараққийпарвар ғояларнинг таъсири остида Айний маърифатчилик ва педагогик фаолиятини янада кучайтирди. Бухородаги амир корчалонлари ва руҳонийлар Айнийни таъқиб этдилар. 1917 йилда амир жаллодлари Айнийни зиндонга ташладилар, Саид Олимхоннинг буйруғи билан Айнийга 75 дарра урилди. Қогон темир йўл станциясидаги рус ишчилари ёзувчини жаллодлар қўлидан халос этиб, касалхонага жойлаштирдилар.

С. Айний Октябрь революциясини хурсандчилик билан кутиб олди. У, Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидан бошлаб янги ҳаёт қурилишида актив қатнаша бошлади. Айний дастлабки совет мактабларида ўқитувчи бўлиб ишлади. «Шуълан инқилоб» журнали ва «Меҳнаткашлар товуши» газетасида хизмат қилди. Бухоро Халқ Совет республикасининг Самарқанддаги вакили бўлиб турди.

Октябрь революцияси С. Айнийга чексиз илҳом ва ғайрат бағишлади. «Мен Октябрни қирқ ёшдаги ёзувчилик чоғимда кутиб олдим ва шу ёшимда Октябрь мактабига кирдим,— дейди Айний,— бу мактаб мени тарбиялади ва мен бу мактабдан ўтиб, янгидан туғилгандек бўлдим».

Биз Айний ижодида Октябрь революциясининг ҳаётбахш таъсирини кўрамыз. Айнийнинг революция йилларида ёзган ашула ва маршлари мазмун жиҳатидан ҳам, шакл жиҳатидан ҳам тожик ва ўзбек адабиётлари тарихида тамомила янги асарлар эди. Шоир формалистик лириканинг тор доираларини ёриб чиқди, ўз шеърларида ишчи ва деҳқонларнинг озодлик учун олиб борган курашини акс эттирди. Унинг 1918 йилда ёзган «Хуррият марши» бунга ёрқин мисол бўлади. Шоир бу асарида жаҳон узра порлаган озодлик тонги тўғрисида ёзади. Шарқнинг мазлум халқларини адолатнинг тантина қилиши учун, эксплуататорлар синфидан ўч олиш учун курашишга чақиради. Бу шеър машҳур «Марсельеза» вазнида халққа тушунарли тилда, раво ёзилган.

Айнийнинг шундан кейинги «Октябрь революцияси», «Байналмилал марши», «Биринчи Май» ва бошқа бир қатор шеърлари ҳам революцион қўшиқлар эди.

1922 йилда Садриддин Айнийнинг Бухоро амирлиги тарихига доир очерки ва «Бухоро жаллодлари» номли йирик прозаик асари босилди. Ўзбек тилида ёзилган бу асар «Инқилоб» журналида босилди. 1924—25 йилларда «Овози тожик» газетасининг бир қанча сонида ёзувчининг «Одина» номли повести босилди. «Одина» — тожик совет адабиётининг биринчи повестидир.

С. Айний «Одина» повести билан реалистик позициядаги ёзувчилар қаторидан мустақкам ўрин олди, бу эса автор учун ҳам, бутун тожик адабиёти учун ҳам катта муваффақият бўлди.

С. Айнийнинг урушдан аввалги беш йилликлар давридаги, мамлакатимизда голибона социализм қурилиши йилларидаги ижодиёти жуда самарали бўлди. Бу йилларда катта ёзувчининг таланти яшнади. Ёзувчи ҳар йил янги асар ёзиб турди.

Шу йилларда С. Айний олим сифатида XI асрда яшаган буюк олим Абу Али ибн Сино тўғрисида, форс-тожик шоирлари Фирдавсий, Рудакий, Саъдий, Бедил тўғрисида ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоий ҳақида тарихий-адабий очерклар ёзди.

Садриддин Айний йирик бадиий асарларида ҳаётни кенг кўламда тасвирлади, меҳнаткаш халқнинг Октябрь революциясидан илгариги даврда чеккан азоб-уқубатларини реал кўрсатиб берди, қаттиқ синфий курашни ҳаққоний тасвирлади. Чунончи, «Дохунда» романида Ўрта Осиё халқларининг Октябрь революциясига қадар бўлган уқубатли ҳаёти, қаттиқ синфий кураш кенг реалистик планда тасвирланган. Романнинг бош қаҳрамонлари — Ёдгор билан Гулнор халқнинг озодлиги учун курашадилар, революция байроғи остида тўпланган курашчилар қаторидан ўрин оладилар, граждандар уруши фронтларида жанг қиладилар, янги социалистик жамият қурилишида актив қатнашадилар.

«Қуллар» романида 1825 йилдан 1933 йилгача бўлган воқеалар тасвирланган. Ёзувчи жуда кўп тарихий факт ва ҳужжатлар асосида меҳнаткаш халқнинг феодализм жамиятидаги оғир аҳволини ҳамда социалистик жамият кишисининг бахтли ҳаётини реалистик йўсинда тасвирлаб беради. Романнинг биринчи бобларида XIX

асарда ва XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги территориясида яшаган халқларнинг турмуши ва синфий кураши акс эттирилган. Кейинги бобларда халқнинг революцион ҳаракатда актив иштирок этиши, Қизил Армиянинг ёрдами билан амир истибдодини ағдариб ташлаши, синфий кураш воқеалари ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш тасвирланган.

Романдаги ижобий образлар, — меҳнаткаш халқ вакиллари Некқадам, Гулсум, Эргаш, Ҳасан ва бошқалар эксплуататорлар синфининг вакилларига қарши қўйилади. Айний золимларнинг меҳнаткаш халқни талашини, одамларни Бухоро бозорига олиб келиб, оталарни оиладан, оналарни болаларидан жудо қилиб сотишини зўр ҳаяжон билан тасвирлаб берган.

Айний меҳнаткаш халқ вакиллари муҳаббат билан тасвирлайди, уларни энг яхши инсоний фазилатларга эга бўлган кишилар қилиб кўрсатади.

«Қуллар» романида Бухоро буржуа миллатчиларининг либерал-ислоҳотчилик ҳаракати фош қилиб ташланган, жадидларнинг реакцион башараси очиб берилган. Романнинг охириги қисмида Тожикистон қишлоқларида коллективлаштириш ҳаракати ва бу соҳада эришилган ғалаба кўрсатиб берилган.

Айний «Судхўрнинг ўлими» номли асарида Бухоро амирлиги давридаги воқеаларни тасвирлайди. Бу асарда ёзувчи бошқача жанрга мурожаат қилади. «Дохунда», «Қуллар» ва «Етим» асарларидаги айрим воқеаларни тасвирлаганда учрайдиган юмор ва сатира элементлари «Судхўрнинг ўлими» повестида биринчи планга қўйилади. Бу асарда ёзувчи мукамал сатирик образлар яратади. Қори-Ишкамба образи кўп жиҳатдан рус классик адабиёти образларини, Пушкин асаридаги Барон ёки Гоголь асаридаги Плюшкин образларини эслатади. Бу асарда адиб психологик тасвирнинг ажойиб намунасини кўрсатган.

Ёзувчининг тўрт қисмдан иборат «Эсдалиқлар» номли асарида қаҳрамонларга ҳар томонлама характеристика бериш маҳорати яққол гавдаланган. Бу асар — тожик халқи ҳаётининг ўзига хос бадий энциклопедиясидир.

Айний воқеаларни реалистик, ҳаққоний тасвирлашни рус ёзувчиларидан, биринчи навбатда Алексей Максимович Горькийдан ўрганди. Социалистик реализм

мактабидан ўтган Айний асарлари ўз шакли ва мазмуни билан халққа манзур бўлган асарлардир. Юксак бадиий савияда ёзилган бу асарларни барча меҳнаткашлар, миллион-миллион китобхонлар севиб ўқимоқдалар.

Партия ва ҳукуматимиз Садриддин Айнийнинг совет адабиётини ривожлантириш соҳасида қилган самарали меҳнатига юқори баҳо бердилар. Айний уч марта Ленин ордени билан ва Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. У СССР Олий Совети ва Тожикистон ССР Олий Советининг депутатидир. Урта Осиё республикаларидаги бир қанча маданий муассасалар Айний номига қўйилган.

Совет маданиятининг атоқли арбоби Садриддин Айний ҳозир ҳам ҳормай-толмай ижод қилмоқда. Тожикистон меҳнаткашлари билан бирга мамлакатимиздаги миллион-миллион китобхонлар ҳам Совет Иттифоқининг энг кекса ва талантли ёзувчиларидан бири бўлган Садриддин Айнийга узоқ йиллар сиҳат-саломат бўлишни, она-Ватан бахт-саодати учун ҳормай-толмай ижод қилишни тилайдилар.

«Қизил Ўзбекистон», 1953 й., 26 апрель

УСТОД АЙНИЙ

Айний Бухоро шаҳридаги мадрасада ўқиб юрган вақтларида Аҳмад Дониш асарлари билан ва унинг тараққийпарвар ғоялари билан танишди. У Бухородаги феодаллик ва ўртаасрчилик тартибларини танқид қилиш йўлига ўтди. 1909 йилдан бошлаб Айний болалар учун очилган яширин янги усул мактабларида ўқитувчи бўлиб ишлайди ва янги типдаги мактаблар учун дарсликлар ёзади. Айний Ҳамза каби маърифатпарвар — демократ сифатида ҳаракат қилади ва амир ҳамда реакцион руҳонийлар томонидан таъқиб этилади. Айний Бухородаги таъқиблар сабабли 1915—1917 йилларда Туркистон шаҳарларида яширин яшади, бу ҳол унинг тушунчасини кенгайтирди ва илм-маърифат жаҳолат устидан, адолат зулм устидан тантана қилишига бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

1917 йилда Бухорога қайтиб келгандан кейин, Бухоро халқининг жаллоди амир ҳукми билан Айний қаттиқ калтакланди ва зиндонга ташланди. Рус солдатларининг ёрдами билангина у қамоқдан озод қилинди, 1918 йилда эса у Самарқандга кўчиб келди, бу ерда у Улуғ Октябрнинг бевосита таъсири остида изчил революцион ёзувчи бўлиб етишди. Унинг машҳур революцион қўшиқлари, «Озодлик марши», «Акамнинг ўлимига» (акаси 1918 йилда амир томонидан Айнийдан ўч олиш учун ўлдирилган) асарлари худди ўша вақтларда ёзилди. Айний бу шеърларида озодлик ғоясини, амирга қарши, зўравонлик ва зулмга қарши революцион кураш ғоясини куйлади. Тожик ва ўзбек революцион

ёшлари орасида ўша вақтда унинг бу қўшиқлари кенг тарқалганлиги бежиз эмас.

Айний Бухоро халқ революциясида актив қатнашди. У совет идеологиясини Ўрта Осиёда биринчи бўлиб тарғиб қилган оташин пропагандистлардандир. Улуғ Октябрь, Совет ҳокимияти, Коммунистик партия Садриддин Айнийнинг унумли бадий-ижодий, илмий-педагогик ва жамоатчилик фаолиятининг гуллаб-яшнаши учун кенг йўл очиб берди, у тожик халқининг содиқ фарзанди ва ажойиб мутафаккири, тожик совет адабиётининг асосчиси, ўзбек совет адабиётида нодир асарлар яратган ёзувчидир.

МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Ленин мукофоти лауреати

МЕҲНАТГА ҲАМДАМ ЭДИ

Устод Айний билан бўлган илк бор учрашувим ҳаётимда юз берган унутилмас воқеа сифатида гавдаланади. 1925 йилнинг августи эди. Уша кезлар тожик совет адабиёти манбасида икки улкан шоир — Садриддин Айний ва Абулқосим Лоҳутий турардилар.

Айнийни кўришни кўпдан бери орзу қилардим. Унинг ижоди билан пешма-пеш танишувим эса бу орзу-умидимни тобора алангалантирди.

Устод ҳузурига кириб бордим. У киши ўз ижодхонасида юзлаб китоблар ва қўлёзмаларга ботиб ўтирар, вазмин ва ўйчан ҳолда қалам тебратардилар. Тожик поэтик маданиятининг намунаси — антология¹ устида иш олиб бораётган пайтлари экан...

Ана шундай, устод Айнийни мен илк маротаба ҳам, ундан кейин ҳам, умрларининг охиригача — доимо меҳнат билан ҳамдам ҳолда кўрганман. У киши заҳматкаш эдилар, ёзувчилик машаққатидан ҳар вақт голиб келардилар. Шунинг учун ҳам устод асарларини халқ эъзозлайди, севиб ўқийди.

Садриддин Айнийнинг ҳаёт ва ижод йўли адибларимиз учун, айниқса ёш ижодкорларимиз учун ибрат мактабидир.

1968 йил

¹ Бу ўрнида С. Айнийнинг 1925 йилда ёзилган ва 1926 йилда Москвада нашр эттирилган «Намунаҳои адабиёти тожик» («Тожик адабиётидан намуналар») асари кўзда тутилмоқда. (М. Ҳ.)

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

*Ленин мукофоти ва СССР Давлат
мукофоти лауреати*

ИККИ САНЪАТКОР

«Литературная газета» саҳифасида «китоб жавони ёнида» рубрикаси остида чиқиш вазифаси юклатилган дастлабки кишилардан бири мен бўлсам керак.

Ёзувчининг китобхонлар билан китоб ҳақида, қолаверса унинг қалбига яқин бўлган, уни жиддий қизиқтириб қолган китоб ҳақида суҳбатлашиши алоқанинг жуда муҳим формасидир. Бирор асарни ўқишга очиқдан-очиқ тавсия этиш жуда масъулиятлидир, бу адабиётимиз обрўси, ёзувчи сўзининг обрўси ҳақида ғамхўрлик қилиш, демакдир. Тавсия этиш ниҳоят, ўзингни аниқлаб олиш, яъни ўз билимингни ва бадний дидингни аниқлаб олишдир, менимча бунинг обрўли киши учун катта аҳамияти бор.

Менинг назаримда ёзувчи ўз шахсий ва ижтимоий бадний тажрибасидан келиб чиқиб, энг юксак тилаклардан келиб чиқиб, китобхонни ўзининг сеvimли китобидан хабардор қилганда ёки шу чоққача унга маълум бўлмаган номларни айтганда, у шулар бўлмаса замондош олами ҳувиллаб қоладиган нарсаларнигина тавсия этиши керак. Айни пайтда маслаҳат сенинг тўла ва эзгу қафиллигингдир.

Шундай қилиб, менинг маслаҳатларим...

Биз кўпинча ҳақиқий китоб ҳеч қачон китоб жавонида ётмайди, у ҳамиша «ўз кучи» билан одамларга йўл топиб беради, деймиз. Бу умуман тўғри. Шундай бўлса ҳам унинг «умри узоқлиги» ва китобхонлар даврасида қўлма-қўл бўлиб юришга ғамхўрлик қилиш зарур. Масалан, совет классиклари ҳам оммалаштиришга муҳтож,

балки, ҳатто ҳозирги адабиётга нисбатан ҳам кенгроқ оммалаштириш керак.

Бу ерда гап фақат китобнинг тез-тез нашр этилиши ва миқдоригагина эмас, гап шундаки, вақт фактори ҳам бор, шуни унутмаслик керакки, йилдан-йилга кўплаб асарлар яратилляпти, нашр этилляпти. Китобхонлар сафи ҳам узлуксиз кўпайиб, янгиланиб борапти. Худди мана шуларга, адабиётни жуда танлаб ўқиш имкониятига эга бўлган кишиларга совет прозаси ва поэзияси фахрланиб юрган дурдоналар борлигини эслатиб қўйиш керак.

Мен Мухтор Авезов билан Садриддин Айнийни доимо ҳурмат қилишимни, уларни севишимни китобхонлар олдида эътироф этмоқчиман. Уларнинг ҳар иккиси ҳам нодир ҳодисадир.

Авезов ўз таланти, билими, сўз устидан ҳукмронлиги билан универсалдир. Унинг универсаллиги чинакам, чуқур, ўзига хос миллийлиги билан бирлашиб кетади. Унинг буюк эпопеяси «Абай», унинг повестлари, ҳикоялари, пьесалари — гоят юксак мерос, бу ўтмишнинг шундай бир эстетик оламики, бусиз доимо курашлар, фожиалар орқали озодликка, маънавий покликка, ижтимоий адолатга интилган инсоннинг абадий, туганмас табиатини билиб бўлмайди. Авезов ана шуларни кенг кўламда ширали қилиб, эзилиб, қалб кўри билан ҳикоя қилади. Авезов шундай бир эстетик дунёни очдики, усиз ўтмиш ва ҳозирнинг бутун қарама-қаршиликларини, Совет шарқи халқлари тақдиридаги ўзгаришларнинг тарихийлиги ва аҳамиятини тасаввур этиш қийин.

«Абай» ҳақида гапирмасам ҳам, бу асарни ҳар бир маданиятли киши ўқиган бўлса керак, мен китобхонларга, айниқса ёш китобхонларга Авезовнинг «Довонда отилган ўқ», «Кўк қашқир», «Азали гўзал», «Етим қисмати» повестларини тавсия этган бўлардим. Менинг тасаввуримда — бу идеал бадий мукамаллик ва ғоявий яхлитлик маҳсулидир. Мени бу асарлардаги ўткир психологизм мафтун этади, фақат классиккина инсонни шунчалик кўриши, тушуниши, ундан, унинг маънавий дунёсининг қинғир-қийшиқ сўқмоқларидан хабардор бўлиши мумкин.

Ижодда асосий тема ва проблемаларда маълум даражада бир-бирига ўхшаб кетадиган Айний ва Авезов-

ларнинг бадний индивидуаллик жиҳатидан бутунлай ўхшамаслигини тасаввур этиш қийин.

Айний манераси жуда содда, сиртдан қараганда ҳотиржам, ошиқмайди. Аммо китобхон Шарқимизнинг кекса донишманди Айний қаҳрамонларида одатда тарихий бурилиш давларини кўрсатаётганда қаҳрамонлар шунчалик ҳаққоний ғазаб, зўр эҳтирослар билан намоён бўлганини пайқайди. Халқни тарих тўлқинида кўрсатиш С. Айнийнинг сеvimли раққурсидир. Халқ жуда содда ва ажойиб одамлар тимсолида берилади.

Айний зolimлар, фанатиклар, қаллобларнинг эски дунёси, «Бўхорои шариф» билан узил-кесил, шафқатсизлик билан ҳисоб-китоб қилди. Унинг айбномаларини рад этиб бўлмайди...

Айнийнинг ажойиб нарсалари — катта ва кичик асарлари кўп, мен китобхонларни унинг ғоят ажойиб сатирик повести — «Судхўрнинг ўлими» билан танишиб чиқишга қизгин даъват этмоқчиман. Унда бениҳоя кучли ижтимоий заряд бор. Унда сатирикнинг Бухоро Гобсекини жуда яхши тасаввур этиш имконини берадиган улкан, буюк маҳоратини кўрамиз.

Умидворманки бу сўз санъаткорларига қайта-қайта мурожаат этишда китобхонлар мендан ибрат оладилар.

*«Литературная газета», 1968 йил,
4 сентябрь*

УЛУҒ ИНСОН БИЛАН СУҲБАТ

Бир неча йилдан бери тожик донишманд шоири ва ёзувчиси Садриддин Айний дийдорини кўришни орзу қилиб юриб, унинг асарларидан баҳраманд бўлган одамман. Унинг қўлимга теккан тўнғич китоби — «Тожик адабиёти намунаси»ни самарқандлик маъруф шарқшунос Умняков менга совға қилиб юборганди. Темур замонидан сўнг Марказий Осиё шоирларининг таржимаи ҳоли ва танланган асарларидан намуна бўлган бу китоб бошқа баёзларга нисбатан диққатимни кўпроқ тортди; чунки Эронда бизнинг кўпчилигимиз унда зикр этилган шоирлардан беҳабар эдик.

Уша вақтларда Рўдакий тўғрисида ёзмоқчи бўлган китобимга қўл урган эдим ва Совет Социалистик Республикалари Иттифоқидаги дўстларимдан унга доир материалларни юборишларини илтимос қилгандим. Садриддин Айнийнинг Рўдакий тўғрисида лотин ёзувида чоп бўлган кичик бир китобини менга юборишди. Мен бу китобдан топган янги маълумотларни Рўдакий тўғрисидаги китобимга киритдим. Шу кундан бошлаб мен ҳали дийдорини кўриш мўъассар бўлмаган Садриддин Айний билан руҳан боғланишим янада мустаҳкамланди. Бирин-кетин унинг Ибн Сино ва Саъдий тўғрисидаги бошқа китоблари ҳам қўлимга тушди ва Садриддин Айний қалбим тўридан жой олди. Ўзинг кўрмаган, танимаган буюк инсонлар билан маънавий унс бўлсанг, гўё йиллар давомида улар билан бирга ўтириб-тургандай бўлсанг, бунинг ажабланидиган ери йўқ.

С. Айний яғни имло комиссияси аъзолари ўртасида.

Ўзбекистон Давлати мени Социалистик Республиканинг йигирма йиллигини нишонлаш маросимига қатнашишга таклиф этганига қадар орадан бир неча йил ўтди. Тошкентда бу маросимнинг биринчи кунёқ пийдорини кўришни орзу қилиб юрган кимсам билан учрашдим. Қотмадан келган, ўрта бўйли, ақл-фаросатдан юзи ёришиб турган, кўзлари тийрак Садриддин Айнийни кўриб лол бўлиб қолдим. Қарасам бу улуғ инсоннинг бўйи мен билан тенг, асарлари туфайли миямга жойлашиб қолган тасаввурим чил-парчин бўлди.

Дастлабки учрашувдан қолган хотира ҳамон барҳаёт, то тирик эканман, бу хотира асло ўчмайди.

Иккинчи марта бу улуғ инсонни Ўзбекистонда Алишер Навоийга бағишланган юбилейда кўрдим. Мени ҳам юбилейда қатнашишга даъват этишганди. Бир неча кунгача бу улуғ инсон билан учрашиб, суҳбатлашдим, илгаритдан унга нисбатан менда пайдо бўлган ихлос янада чуқурлашди ва мустаҳкамланди. Бу сафарларда Айний асарларидан ҳузур қилдим, аниқгина улар билан фикрларимни ўртоқлашдим, улардан баҳра олиб, кунлар ва тунларни хурсандлик билан ўтказдим.

Москвада ўтказилган шарқшунослар конгрессида бу улуғ инсоннинг оламдан ўтганига анча бўлганини эшит-

дим. Тоҷикистон Фаилар академияси даъватига биноан Душанбе шаҳрига борганимда энг олдин унинг қабри бошига бориб, у ётган азиз тупроққа тиз чўкиб, дард-алам билан уни ёдладим.

Шундай қилиб назаримда Садриддин Айний бор ҳам, йўқ ҳам. Тўғри, завқ-шавқдан жўшган, чуқур билимдон бу сиймо дилга ёқувчи ширин суҳбатдош, дилга ором берувчи мулойим кўзлар бу жаҳонда йўқ. Аммо унинг бутунисича инсониятга хизмат қилувчи, маърифат оламида нур сочувчи асарлари ҳеч қачон сўнмайди; у яшамокда, яшайди ва буюклигича қолади.

Боку, 1962 йил, 6 ноябрь

ШАРҚ-ҒАРБ ВОСИТАЧИСИ

Бу ерда, тантанали мажлис Президиумида ўтирар эканман, бир рубой ижод этдим, у сизларнинг улуғ шонрингиз ва мутафаккирингиз Садриддин Айнийга бизнинг муносабатимизни билдиради. Мен бу рубойни немис тилида ўқийман.

Ein nie gehorter Name ist zu uns gekommen, Aini!
Dann haben Dein eignes Wort er si erstant Wir nommen Aini.
In nener Gestast kom durch Dich der Osten Zu uns —
Seitdem bist Du uns uls Westöstlicher Nittler

Wislibommen Aini!

Рубойнинг пасрий таржимаси қуйидагича: Сенинг ҳечқачон эшитилмаган номинг бизга келиб етди, Айний, сўнг биз сенинг сўзларингни ҳайрон бўлиб билдик, Айний. Шарқни янги қиёфада сен орқали тасаввур этдик, шундан бери сени шарқ-ғарбнинг улуғ воситачиси сифатида севамиз, Айний.

«Сенинг ҳеч қачон эшитилмаган номинг» жумласидаги «ein nie» сўзи немисча «айний» деб талаффуз этилади.

Менинг қисқача нутқим бу рубойнинг гўё шарҳи вазифасини бажаради.

Мен Садриддин Айний билан унинг «Қуллар» ва «Бухоро»сида баён этилган фикрлари орқали таанишдим; бу асарларни рус тилида ўқиган эдим. Менинг Москвада мактабда ўқиган фарзандларим ҳам алоҳи-

да нашр этилган «Эски мактаб» китобини мен билан биргаликда зўр иштиёқ билан ўқишди. Мен ўша вақтда адабий-сиёсий журналимиз «Халқаро адабиёт» учун «Бухоро»¹нинг иккинчи китобини таржима қилган эдим. Бу таржимам болалар нашриётида немис тилида тўлиқ икки томликнинг нашр этилиши учун туртки бўлди.

Мен учун Айний (мен уни шахсан ҳам билар эдим), давримизнинг катта воқеасини жонлантириб кўрсатган киши эди ва шундай бўлиб қолади. Биз давримизни капитализмдан социализмга ўтиш даври деб таърифлаймиз. Бу жуда теран иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий мазмунга эга. Бу ерда алоҳида аҳамиятга эга бўлган яна битта маданий тараққиёт мазмуни ҳам бор.

Бизнинг давримиз маданият жиҳатдан, агар узоқдан бошлайдиган бўлсак, иккита дунё оқими — Ғарб ва Шарқ оқимларининг қайта қўшилиш даври сифатида таърифланади. Бир вақтлар Ғарб ва Шарқ маданияти бир-бирига таъсир қилган эди. Бу ўрта асрнинг охирилари ва Уйғониш даврининг бошларида рўй берган эди. Уша даврда бу ерда, Шарқда Ғарб тафаккурининг бойлиги, маданияти сақланиб қолган бўлиб, у ривожланишда давом этар эди. Ушанда бу маданият сизларнинг улуғ Шарқ олимларингиз — Ал-Фаробий, Беруний, Абу Али ибн Сино орқали Германияга, Ғарбга, Италия, Францияга қайтди. Бу икки маданиятнинг ўзаро таъсири кейинчалик катта уйғонишни бошлаб берди, бу Уйғониш Шарқда — бу ерда, сизда; Урта Осиёда ва Ғарбда — Италия, Франция, Голландияда деярли бир вақтда юз берди.

Шундан кейин у икки оқим бир-биридан ажралиб кетди. Чуқур ва узоқ ажралишди. Ғарб маданияти феодализмдан капитализмга ярата олди. Кишилик ривожининг бу босқичи олға қўйилган катта қадам бўлди, чунки Маркснинг таъкидлашича, капитализм — машиналарни қўллаш ва меҳнат ушумдорлигини муттасил ошириш учун — социализм учун шарт-шароит яратди.

Айтиш мумкинки, Шарқ ботиб қолди, иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан феодализм даражасида қолди. Бунинг маъноси бошқача эди. Шарқ мамлакатларида маданият Ғарбдагига нисбатан жуда нозиклик билан ривожланди ва ягона шаклини сақлаб қола олди. Ғарбда

¹ С. Айнийнинг «Эсдаликлар» асари рус тилида «Бухоро» номи билан нашр этилган (М. Ҳ.)

эса маданият иқтисоднинг кетидан бориб, ўз мазмунини ва одатдаги шаклини тез ўзгартирди. Шу сабабли у ерда рассомликда ҳам, музыкада ҳам, адабиётда ҳам, поэзияда ҳам бундай нозиклик йўқ. Агар таъбир жоиз бўлса, шундай ривожланиш туфайли дунёнинг икки палласи, бу икки маданият бир-биридан жуда узоқлашиб кетди. XX аср уларнинг янгидан яқинлашувиини бошлаб берди. Шарқ шеърятини ўрганган, уни Низомийдан Саъдийгача, Жомий ва бошқаларгача яхши билган бизнинг гениал шоиримиз Гёте жуда ўзига хос асар яратди, бу ажойиб лирик асарининг номи «Шарқ-Ғарб девони» деб атади.

Бу икки маданиятни дастлабки мистик — хаёлий қошуштириш эди, бироқ у ягона воқеалигича қолди. Кейинроқ Шарқ тасвирий санъати амалда империализм юзага келтирган ғарб санъатида янги бурилиш манбаи бўлиб қолди. Шарқнинг тасвирий маданиятидаги кашфиётлар унга янада куч бахш этди, дунёга, рангга ва ҳоказоларга бошқача ёндашиш имконини берди. Бироқ булар барибир айрим кўтарилишлар эди. Фақат эндиликда, социализм даврида икки дунё — Шарқ ва Ғарб маданияти ўртасида нифоқ чинакамига тугатилишини кўриб турибмиз. Ҳақиқатан ҳам, социализм бу икки ажойиб маданият оқимини, асрлар бўйи ривожланиб келаётган икки маданият оқимини қайта қўшиш учун барча шарт-шароитни яратади. Бу ерда Айнийнинг сиймоси маълум роль ўйнайди. Айний Шарқ маданиятини эгаллаган, зўр билимдон, Шарқ маданиятининг энг яхши томонларининг тарғиботчиси эди. Айни пайтда у ғарб маданиятини ҳам ўзлаштириб олишга улгурди ва энг муҳими, илмий социализм таълимоти ривожининг анча юқори маҳсулотлари билан танишди, Маркс, Энгельс ва Ленин асарларини ўрганди.

Шундай қилиб, Айний дунё маданияти икки оқимини жонлантириб кўрсатди ва мен ўйлайманки, келажак авлод уни социализм ғалабаси даври улуг маданиятининг, кишилиқ маданиятининг янгидан тугилиши ости-насида турган вақили сифатида тап олади.

*Германия Демократик Республикаси.
1966 йил*

ЖАЛОЛ ИКРОМИЙ

тожик адиби, Рудакий мукототи
лауреати

БУХОРО ШАЙДОСИ ЭДИ

Айний ўз она юрти — Бухоронинг баркамол, қадрдон асил фарзанди эди. У ўзининг бутун ижодини, билимини, фаолиятини ана шу Бухоро ва унинг кишиларига бағишлаган. Бировлар Айний Бухоронинг ёмон томонларини кўп тилга олган, деб айтишади. Ҳақиқатан ҳам домла бу ҳақда анчагина ғазабланиб гап-сўз юритганлар. Бироқ, у киши кўҳна амирлар Бухоросини ёқтирмаган, бутун жон-жаҳди билан унинг зулмат ҳаётини, бахтсизлик келтирган амиру уламоларнинг тутган сиёсатини қоралаган.

Унинг беқарор юраги Бухоро учун ачинарди. У бутун борлигини ана шу Аҳмад Дониш, Ҳайрат ва бошқа улуғлар Бухоросини таъриф-тавсифлашга, уларни кўкларга кўтаришга бағишлаган эди, уларга нисбатан чин кўнгилдан муҳаббат изҳор қилган эди.

Айний Бухоронинг чинакам ватанпарвари, ошиқи шайдоси эди. Мана бугун шу боисдан Душанбе, Тошкент, Самарқанд шаҳарларидан кўпгина олимлар Бухорога келишиб, бу ердаги адабиётшунослар, олимлар билан биргаликда Айний ҳақида суҳбат қурмоқдалар, унинг ажойиб фазилатларини эсламоқдалар.

Устод сўнгги марта 1949 йилнинг баҳорида Бухорога келган эдилар. Мен билан Улуғзода у кишига ҳамроҳ бўлган эдик. Бу сафардан мақсад Бухорони зиёрат қилиш, Мушфиқий ва Абу Али ибн Сино туғилган жойларни, улар ҳақидаги хотираларни яна бир карра аниқлаб чиқиш ва бу билан режиссёр Қимёгаровга махсус фильм яратиш учун кўмаклашишдан иборат эди.

Домланинг хотиралари жуда кучли эди. Бухорога келаётиб, устоднинг ҳикояларини завқ-шавқ билан тинглардик ва бу билан билим хазинамизни анча бойитиб олардик. Ниҳоят, Бухорога етиб келдик. Бухоролик дўстларимиз меҳмоннавозлик билан қучоқ очиб кутиб олишди. Янаги куни шаҳар томошасига чиқдик. Устод донғи кетган тарихий жойларни роса томоша қилдириб, ўзлари истиқомат қилган мадраса ҳужраларини бизга кўрсатиб чиқдилар.

Мушфиқийнинг қабрини Шайх Жалол дарвозаси томонида, шу ён атрофдаги харобалардан қидира бошладик. Устод ўз хотираларига асосланиб, иш кўрардилар. Аммо гузар, кўчалар ва паст кўчалар бузилганидан Мушфиқийнинг қабрини топиш анча амри маҳол бўларди. Лекин Айний тиниб-тинчимас, кишиларни сўроқлашда давом этардилар ва ниҳоят ўша атрофдаги гузар аҳолисининг ёрдами билан Мушфиқий қабрини топишга муяссар бўлдик.

Область партия комитетининг собиқ секретари ўртоқ Анвар Марасуловнич Қўчқоров бизга ҳамроҳ эди. У киши ана шу манзарани кўриб, Мушфиқий қабрининг жойида, албатта ҳайкал ўрнатилажагини таъкидлади. Кейин биз устод Айний билан қишлоқларга сафар қилдик. Домла бор билимларини ишга солиб, кишилар билан учрашиб суҳбатлашгач, Абу Али ибн Сино туғилган жойни аниқлашга эришдилар. Ана шу қидирувлар, уринишлар устод Айнийнинг Бухорога нисбатан нақадар меҳр-муҳаббат қўйганлигини, бу шаҳарни жондан севганини яққол намоён қиларди.

Ўз навбатида Бухоро ҳам Айнийни эъзозлади, юксақ даражада тақдирлади. Устоднинг жами илми дониши, бутун борлиги Бухородан келиб чиқади. Унинг ижод равнақи, гулшани ҳам Бухородан. Бухоро унга илму адаб ўргатди, сўқмоқли, анча машаққатли йўллардан бўлса ҳам Улуғ Октябрь озодлик тонигача олиб келди. Айний қирқ ёшли ногирд сифатида янги ҳаёт мактабига қадам қўйди. Октябрь курашига бел боғлади ва кейинчалик ҳар жиҳатдан камол тошди.

Улуғ Бухородек она юрти бўлган фарзанд ҳам, оламга машҳур бўлган Айнийдек аллома, ёзувчисига эга бўлган она диёр ҳам ҳар қанча фахрланса арзийди.

«Бухоро ҳақиқати», 1971 йил, 20 май

АЙНИЙ — НАВОИЙШУНОС

Биз 1928 йили Самарқандда Педагогика академиясида ўқиган вақтимизда ётоғимиз академиянинг профессори, шоир ва олим Абдурауф Фитрат турган уйнинг қаршисида эди. Бу вақтларда Айний профессор-никига тез-тез келар, унинг айвонида суҳбатлашиб ўтирар, уларнинг ўртасида катта бир китоб очилган ҳолда турар, улар бу китобни ўқиб, узоқ ўтириб нималар ҳақидадир мунозаралашгандек гаплашар эдилар. Бир куни мени бу зот билан шоир Раҳматулла Уйғун таништирган эди. Айний менинг Андижондан таҳсил учун келганимга хурсандлик изҳор қилди. Андижон ва Марғилон шаҳарларига саёҳат қилиб боришга ҳавасмандлигини айтди. Мен унга Амир Умархоннинг бир тошбосма девонини тақдим этдим. У жинмайган ҳолда китобни варақлар экан: «Бу китоб балки ўзингга керакдир?» деди. Мен: «Ўзимда яна бир нусха бор» дедим. У киши менга раҳмат айтди.

Шундан сўнг Айний билан Самарқанд педагогика академияси ёнида тузилган «Қизил қалам» жамиятининг мажлисларида учрашиб турадиган бўлдик. Айний «Қизил қалам»нинг мажлисларига тез-тез келиб турар, баъзан докладлар юзасидан музокарага ҳам чиқар эдилар.

Бир куни Андижондан дадам Иброҳим ҳожи Тошматов Самарқандга келди. Биз Регистондаги мадрасаларни кўриб чиқиб, чойхонага томон кетаётган эдик. Қаршимиздан Айний домўлла ҳам келар эди. Мен у кишига салом бериб, сўрашдим, дадамни таништирадим ва уларни чойхонага тақлиф қилдим. Айний камтар киши бўл-

гани учун биз билан чойхонага кирди ва ҳазиломиз «нон-ангур қилар эканмиз-да, Собиржон!» деди. Нон-ангур, тандиркабоб, чойхўрлик бўлди. Дадам йигитлик чоғида Бухорода қайси бир мадрасада ўқиган, мадрасани битириб, «хатмкарда» бўлган эди. Араб ва форс тилларини биларди. Айний иккаласи тожик тилида сўзлашиб кетдилар. Суҳбат Бухородаги баъзи воқеа-ҳодисалар, мударрислар ҳақида борар эди. Улар ҳушчақ-чақлик билан узоқ гаплашдилар. Дадам Қўқон ва Андижондаги домуллалар ва шоирлар ҳақида гапирди. Андижонда Абдуллаҳожи деган маърифатли одам Нодира девонидаги шеърлардан битта дафтарга менга ҳам кўчириб берганини айтди. Бунга Айний домулла қизиқди ва мендан бу дафтарни кўрсатишни илтимос қилди. (Уша кунларда бу дафтарни мендан Аъзам Айюб сўраб олган эди.) Айний домулла биз билан хайрлашиб, уйларига кетдилар. Янаги сафар кўришганимизда менга: «Сенинг отанг кўп фозил киши экан», дедилар.

Мен Ўзбекистон Давлат нашриётида адабий муҳаррир эдим. 1930 йилнинг августи бўлса керак, нашриётнинг нафис адабиёт бўлими мудирини Шокир Сулаймон ҳузурига қорачадан келган бир киши келди. Шокир Сулаймон уни илиқ қабул қилди ва мени ҳузурига чақириб: «Бу киши Абдулла Қодирий — Жулқунбой», — деб таништирди ва қалин бир қўлёзмани кўрсатиб, — «бу Садриддин Айнийнинг асарини. Шунинг Абдулла ака билан бирга кўриб чиқасизлар», деди. Қўлёзма Айний қўли билан араб алифбосида ёзилган бўлиб, «Одина» повестининг ўзбекча нусхаси экан. Биз Давлат нашриёти идорасида Абдулла Қодирий билан ҳар кунини 2—3 соат ўтириб, қўлёзмани ўқий бошладик. Ундаги грамматик, стилистик ва имловий камчиликларни тузата бордик. Зотан, Айнийнинг ўзи ҳам нашриётга ёзган хатида: «Менинг ўзбекчам унча йўқ. Шу сабабли камчиликларим таҳрир давомида тузатилишига ишонаман», деб ёзган эди.

Биз Айний домулланинг жумлаларидаги ҳар бир тиниш белгиларига зўр аҳамият билан қарар эдик. Айниқса Абдулла Қодирий жуда ҳам эҳтиёткорлик кўрсатар, таҳририй ислоҳ киритиш керак деб ҳисобланган айрим жумлаларни Айнийнинг ўзи билан келишиб тузатишни талаб қиларди. Шу сабабли уларни турлича белгилар билан қолдириб турар ва мен 2—3 кунда Ай-

нийнинг ҳузурига бориб, ўша жумлалар ҳақида унинг билан келишиб келар эдим. Айний бизнинг таҳриризмизга эътироз билдирмас, балки хурсандлик изҳор қилар эди. Шу равишда биз Абдулла Қодирий билан қўл-ёзмами таҳрир қилиб, Шокир Сулаймонга топширдик.

Китоблар 1930 йил охиридан эътиборан лотин графикаси асосидаги янги алифбода босила бошлади. Бу қўлёзма 1931 йили янги алифбога кўчирилди, яна бошқа редакторларнинг ҳам кўмагида нашрга тайёрланиб, босилиб чиққан эди.

1933 йили мен Фитрат домулла иккимиз ўзбек тили имло қоидаларининг мактабларда татбиқ этилишидан қандай қийинчиликлар бўлаётгани ва алифбо ҳамда имло қоидаларига қандай ўзгаришлар киритиш лозимлигини ўрганиш учун ЎзССР Марказий Ижроия Комитети Президиуми ҳузурдаги Марказий янги алифбо ва терминология комитетининг командировкаси билан Самарқандга борган эдик. Бунда Фитрат иккимиз Самарқанд дорулфунунида Айний домулла билан ҳам учрашдик ва ўзбек алифбоси қоидалари юзасидан у киши билан суҳбатлашдик.

Айний 1929 йили май ойида Самарқандда чақирилган биринчи Республика тил ва имло конференциясида қатнашган эди. Бу конференцияда ўзбек адабий тилининг талаффуз ва имло нормалари, 9 унли фонемали, сингармонизмли шеваларга асослантирилган, ўзбек тилига четдан кирган сўзлар ҳам, айрим истиснолар билан шу қоидага бўйсундириладиган бўлган эди. Шунинг натижасида талаффузда ҳам, имлода ҳам чалкашликлар кўпайиб кетган эди. Айний биз билан бўлган суҳбатда араб ва форс-тожик тилларидан кирган сўзларни уларнинг табиатида бўлмаган сингармонияга бўйсундирилиши адабий тилнинг ривожига акс таъсир этажигини, классик адабиёт, классикларнинг шеърларини ёзиш ва ўқишни чалкаштириб юборажигини айтди ва ишонарли мисоллар келтирди ҳамда имло қоидаларидаги баъзи ноқулайликларни кўрсатиб, Май конференциясининг резолюциясидаги нуқсон ва камчиликларни тузатиш лозимлиги ҳақида ўз фикрини билдирди.

1939 йили ЎзССР Халқ Комиссарлар Совети ҳузурдаги Фан комитетининг Тил ва адабиёт институти, Иттифоқ Фанлар академияси Адабиёт ва тил бўлимининг Низомий ва Навоий юбилейларига бағишланган

илмий сессиясининг қарорига биноан, Навоий асарларига 4 томли изоҳли лугат тузиш учун навоийхон ва лексикографлардан иборат бригада ташкил қилган эди. Бригада составида Мирзо Абдулло Насриддинов — Бокий, шоирлардан Зокиржон Ҳабибий, Абдулаҳад Азизов — Анисий, Маматхон Исҳоқов — Махмур, шоир Чустий, Содик Мирзаев, Абдулгани Муталлибов, мен ва бошқалар бор эдик. Бригаданинг илмий раҳбари профессор А. К. Боровков эди.

Навоий лугатининг I томи (70 босма варақ ҳажмида) қўлэмаси тузилди. Уни Айнийнинг кўрувидап ўтказиш лозим бўлди. Тил ва адабиёт институти номидан шу ишга ёрдам беришини сўраб Самарқандга — Айний помига хат ёзилди. Унинг розилиги олинди. Қўлэманинг бир нусхасини мен Самарқандга бориб домла Айнийга топшириб келдим. У қўлэмани кўриб, бир қанча қимматли мулоҳазалари билан бизга қайтарди. Иш жараёнида Навоийнинг айрим сўз ва ибораларига маъно беришда бригада аъзолари орасида келишмовчиликлар ва баъзан поаниқ масалалар чиқар эди. Айний имкон топган вақтида келиб, тегишли маслаҳатлар бериб кетар эди.

Маъноси биз учун ноаниқ, маслаҳатлашиб кўрилиши лозим бўлган сўзларни баъзан домла Айнийга ёзиб юбориб, маъноларини сўрар эдик. У киши эринмасдан жавоб ёзар эдилар. Масалан: Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги:

Бирн ҳардам йўниб юз навъи хора,
Кн қилгай ҳавз ё фаршу изора,—

байтида ишлатилган «изора» сўзи устида кўп келишмовчиликлар ва тортишувлар бўлди. Шунда Садриддин Айнийга мурожаат этдик. «Изора» сўзи,— деб ёзган эди Айний,— бу уй ичида тоқчадан насткн қисмига туширилган гул демакдир».

Айнийнинг бизга ёзган хатларидан икkitаси сақланган: Бирн унинг Ленин ордени билан мукофотланганлигини табриклаб, Навоий лугатини тузувчилар коллективи номидан юборган табрик телеграммамизга у кишининг миннатдорлик билдириб 1941 йил майда ёзган хати; иккинчиси — Навоий лугати қўлэмаси билан

юборган хатимизга жавобан у кишининг 1941 йил 30 майдаги жавоб хати.

Айнийнинг биз ўзбек тилшунос илмий ходимлар билан алоқа ва муносабати меҳрибонларча эди.

Айний Алишер Навоийнинг «Ҳамса» номли асарини урушдан олдин қисқартириб, шарҳлар билан нашр эттирди. Бу асар Улуғ Ватан урушидан сўнг, Навоий юбилеи олдидан қайта нашр этиладиган бўлди. Бу китобни П. Шамсиев, С. Муталлибов ва мен таҳририй жиҳатдан кўриб чиқиб, босмага тайёрладик. У босилиб чиқди. Айний Тошкентга нашриёт идорасига келганида мени излабди ва: «Мен «Национал» меҳмонхонасидаман, Собиржон албатта борсин!» деб айтиб кетибди. Мен домуллани аутариб бордим. У киши ўз асарларининг майдонга чиқарилиши юзасидан бизларга миннатдорчилик изҳор қилдилар. Сўнг «Навоий луғати нима бўлган?» деб сўрадилар. Мен Улуғ Ватан уруши бошланганидан сўнг, кўп ўтмасдан Навоий луғатини тuzувчи бригада тарқатилганини ва Навоий луғатининг 70 босма листлик I томи қўлёзмаси босилмасдан қолганини айтдим. У киши «Хайф! Катта меҳнат сарф бўлган эди. Ҳали ҳам бўлса, бир илож қилиб чиқариш керак!» деган фикрни айтдилар¹.

¹ Собиржон Иброҳимов ва Порсо Шамсиев тайёрлаган «Навоий асарлари луғати» 1972 йилда Фафур Гулом номидаги бадний адабиёт нашриётида босилиб чиқди.

ВОҲИД АБДУЛЛАЕВ,

*академик, филология фанлари
доктори*

ИЛМ-МАЪРИФАТ ДЕНГИЗИ

Улуғ Октябрь озодлик қуёшининг порлоқ мангуликка кўтарилганига ҳали унчалик муҳлат ҳам ўтмаган эди:

Олдай бос, олдай бос, қариндош
Бундан сўнг оқмаси кўзингдан ёш...

каби мисралар эл-юртнинг камоли хонишида ирмоқлардан дарёларга, денгиз тўлқинларига улашиб азмкор қудрат кучи билан жаҳоншумул «Интернационал» ҳамда «Варшавянка» қўшиқлари сингари Самарқанд кўчаларида ҳам долғаланиб кетди.

Кўп эмас, 6—7 ёшларда эдим. Бу мисраларни ҳам ёд билардим. Ахир Самарқанднинг Тошкент кўчасида Хуррият уйи бор эди. Шарқдан гарбга қараб (Тошкент кўчасидан Деҳбед кўчасига қараб) чўзилиб кетган бу икки ошиёналик гиштин бинонинг саҳна, зал ва 30—40 киши бемалол сиғадиган пешхонадан иборат иккинчи ошиёнасида революцион қўшиқсиз, йиғинсиз, кино, концертсиз кун бўлмас эди у йилларда. Ўз тенгқурларим сингари катталарнинг этаги тагидан пилдираб залга кириб олганимни билмай қолардим. Болаликда, қулоққа ёқдим, ёд бўлиб қолавераркан.

Золим амир Олимхон фармони билан жаллодларнинг 75 таёғига дош бериб, Қогонда 52 кун ишчи-революцион солдатлар табобатидан сўнг Самарқандга келиб, бу ерда умрбод ўришлашиб қолган устод Садриддин Айнийнинг 1918 йилда ёзгани бу мисралар ме-

нинг хотирамда ҳам ёд бўлиб қолган эди. Ана шу Ҳуррият уйида инқилобимизнинг ўша дастлабки йилларида ва сўнграқ хилма-хил маврид-маросимлар туфайли Фрунзе, Қуйбишев, Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжасв, Қосимхўжаевлар ҳам бўлганлар. Бунда ер ислоҳоти, паранжи ташлаш, қўшчилар союзига доир муҳим масалалар муҳокама қилинар эди. Оркестр ўйнар, қўшиқлар садоси осмон қулоғини жаранглатар эди.

Аммо, устод Айний билан юз кўриш бошлаб Шакурӣ муаллимнинг Шарбатдор кўчасидаги янги усул мактабида, сўнгра Алишер Навоӣ номидаги ҳозирги ўн йиллик совет мактабида ўқий бошлаган йилларимга тўғри келди. Бу мактаб Шол бозори деб аталган жойнинг собиқ шифохона биносида (ҳозирги 24-мактаб) иш бошлаган эди. Бизнинг ўқитувчиларимиз бугунги кекса пенсионерлар Авлиёкул Самадов, Қобилжон Исрофилов, Муқимов, марҳум Филатовлар эдилар. Рус тили ўқитувчиси қўшиқ дарсида «Смело, товарищи в ногу» деб ўргатса, Қобилжон Исрофилов баъзан гижжак, баъзан танбур қилларини чертиб юракларимизни ўйнатар ва Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода қўшиқларидан ўргатар эди. Байрам ёки синов арафаси кунларида маориф ходимлари қаторида Садриддин Айний ҳам бизнинг мактабимизни зиёрат этганларида биз «Байналмилал марши», «Биринчи Май марши», «Ҳиллол аҳмар марши» каби қўшиқларни зўр уюшқоқлик ва маҳорат билан ижро этар ҳамда тингловчиларнинг қарсақларига кўмилиб кетар эдик. Танаффус эълон қилинганч домла Айний атрофида гирдиқанамак бўлардик.

Орадан маълум муҳлат ўтиб, бойлар энигида аравакашлик қилиб юрган отам матлубот жамиятига юк ташувчилик хизматига ўтди. Самарқанднинг ҳозирги Қўшҳовуз кўчасига кираверишдаги янги магазин рўпарасида шу жамиятнинг намунали катта дўкони бўлиб, менинг мактабдошим, буқунги тожик совет ёзувчиси Фотеҳ Ниёзийнинг катта акаси Иброҳимжон Ниёзий ушбу магазиннинг мудир, отам эса складдан яшиқларни кўтариб чиқиб, жавонларга мол тахлар, чой, собун, гугурт қутилариини терар, қанд, шакар халталарини тиклар, тош-тарозига қарашар, мен эсам вақт-вақти билан бориб дастёрлик қилар эдим.

Ҳозирги ёзги театр саҳнасининг ўрни маорифчилар уйи бўлиб, ана шу бинонинг бир четида Бухоро халқ шўролар жумҳуриятининг ваколатхонаси ҳам бўлар эди. Устод Айний ана шу ваколатхонада ишлар ва кўпинча кундуз соат 12 ёки 1 деганда вақт-вақти билан танаффус пайтларида шу бино рўпарасидаги ҳалиги менинг отам ишлайдиган магазинга ўтиб Иброҳимжон Ниёзийлар билан бирга овқатланар эдилар. Мактабимизда дарслар ўн икки, бирда тамом бўлар эди; кунда тўппатўғри ўша магазинга бориш, отам билан учрашиб рўзғорга керакли нарсаларни ёки бажарилиши лозим бўлган вазифаларга доир топшириқларни олиб уйга қайтиш менга одат бўлиб қолган эди. Деярли ҳамма вақт худди шу соатларда ё Айний домла, ёхуд маорифчилар уйидаги санови нафиса раҳбарларидан машҳур халқ ҳофизни Ҳожи Абдулазиз шу магазинда бўлар эдилар. Бунинг яна бир сабаби шунда эдики, Ҳожи Абдулазиз ўз уйи Кўкмачит гузарига ўтаётганида шу магазин олдида ўтишга мажбур бўлса, Айний домла ҳам ҳозирги Қизил Равот кўчасидаги тураржойи Исматулло муаллим ёки Абдулложон ака уйларига ўтишда ҳам шу йўлдан юришлари шарт эди. Чунки бу йўл ўнг ва уларнинг уйларига яқин эди. Албатта улар узоқдан туриб саломлашганида ҳам меҳмондўст Иброҳимжон акалар қўярда-қўймай олиб киришар эди.

Ана шу хушбахт расмийат дейсизми, зарурийат дейсизми, сабаб бўлди-ю мен доимо мактабга ё домла Айний, ё Ҳожи Абдулазиз ёхуд ўша йилларнинг машҳур муаллимларидан, бир неча дастлабки дарсликлар муаллифи Исматулло Раҳматуллаевлар ҳақида янги-янги гаплар — маълумотлар олиб борадиган, ўз хабаркашлигим билан болаларни қизиқтирадиган, баъзан эса ҳайратда қолдирадиган бўлиб қолдим.

Айний домла зиндондан халос бўлиб, Қогон касалхонасида маълум муддат муолижадан сўнг 1917 йили Самарқандга келганида биринчи бўлиб кўҳна «Сўфи Розик», бугунги «Қизил Равот» кўчасида истиқомат қилувчи ҳозирги тожик драматурги Ғани Абдуллонинг отаси Абдулложон ака ва Исматулло муаллимларнинг даргоҳларидан паноҳ топган, улар ёрдамида соғломлашиб, илмий ҳамда ижодий ишларини давом эттира бошлаган экан. Худди шу кўчада истиқомат қилувчи Иброҳимжон ака Ниёзий бўлса, ҳалиги Абдулложон-

нинг яқин қариндоши бўлганлигидан ҳам Айний домла билан улар ўртасидаги илиқ муносабат 1917 йилдан оқ бошланиб кетган ва худди бир оиланинг аъзоси сингари аҳилу иноқ бўлиб қолишган экан.

Иброҳимжон ака хат-саводи дуруст, русчага ҳам билимдон, бухгалтерия илмига пухта, чўт уришга уста бўлганидан овқат билан банд бўлса ҳам баъзан қўли чўтда бўлиб, жилмайиб кулиб турган ҳолатда савол-жавобни жуда дўндирадди. Менинг отам ҳам Шарбатдор масжиди ҳузуридаги эски мактабга 15 йил сурункасига қатнаб «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чор китоб», «Хожа Ҳофиз»лардан ўқиган, Навоий ва Бедиллардан хабардор бўлганлигидан суҳбатлардан дурустгина хулосалар чиқара олар, «марҳамат, тақсир», «ташаккур» деган сўзлар билан иззат-икромга ҳусн қўшар эди.

Суҳбатлар мисрасиз, байтсиз, шеърсиз, кўнгилларни забт этувчи ҳикматомиз мақолларсиз ўтмас эди. Қўлимда ҳатчўп, чойхонадан чой дамлаб келиб, пиёла узатиб, кези келганда обдаста билан қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутиб, оёқ учида югуриб юрган мен ҳам, табиийки, бу суҳбатлардан бебаҳра қолмас эдим.

1924 йил, авжи баҳор, дастурхон устида пўлоти ва ширмон пон, иссиққина лўлакабоб билан бирга, Ургутнинг тиш тегизмасданоқ карсиллайдиган сершарбат равочлари ҳам бор...

— Қани келсинлар, келсинлар, бугун кечикиб қолдилар, шима бўлди, нима қўйди,— сўзлаб кетди Иброҳимжон ака.

— Ҳеч нарса бўлган эмас, баҳри Муҳити Кабирда кезиб юрибман,— деди устод Айний.

— Хўш, бу яна қанақа баҳр, қанақа буюк денгиз бўлди?— сўради Иброҳим ака.

— Илм-маърифат денгизи, адабиёт денгизи, халқимизнинг мишг йиллар давомида дуру жавоҳирлар тўктириб яратган бепоён денгизи,— деб жавоб қайтарди устод.

— Мулло Иброҳимжон, мен кезиб чиқаётганим денгиз шундай ҳам буюк бир денгизки, унинг бир каф жавоҳирига бир бутун магазинингизнинг молини тенглаштириб бўлмайди,— деди.— Устоз Рудакийнинг ўзи бир миллион юз мишг байт шеър ёзган экан, унинг ўзи бир маънавий денгизи; Навоийнинг «Девони Фойий», «Хазоннул-маоний»ларини демайсишми, «Хамса»си-чи? Ка-

мол Хўжандий, Абдураҳмон Жомий, Ҳилолий, Бедил, Зебуннисо, Мушфиқий, Машраб, Гулханий... яна кимларни айтай? Мана шуларнинг ҳаммаси (улар юзлаб, минглаб муҳтарам ва аламдийда зотлар) биргалашиб яратган поёни йўқ денгиздаман. Эҳе-е... Қани, луқмангиздан қолманг!

Ҳамма кулиб юборди. Ўзлари ҳам бир чеккадан тушдилар... Орадан икки йил ўтди ё ўтмади. 1926 йили Москвада устод Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» номли китоблари нашр этилди. Самарқанд кутубхоналари, китоб магазинлари, мактабларида ўқитувчи ва талабаларда ушбу чиройли муқовали китоб тансиқ ва кўрмана бўлиб қолган эди.

Дарвоқе, бу китоб «баҳри Муҳити Қабир»дан терилган жавоҳирлардан таркиб топиб, асосан тожик шоирлари, шунинг билан бирга тожикларнинг ўзбекча ва ўзбек классикларининг тожикча шеърларидан ҳам баҳс этарди. Бизнинг ўспиринлигимизда тартиб берилган мана шу китобнинг ўзи билан ҳам ўша йилларданоқ менинг мурғак назаримда устод Айний илм ва маданият хазиналарининг очилган ва очилмаган сарчашмаларини ўрганиш бобида маърифат денгизининг забардаст ғаввоси бўлиб кўринар эдилар.

Самарқанд, 1965 йил

ИНСОНПАРВАР АДИБ

1943 йили адиб ва драматург Исмоил Акрам Каттақўрғонда эди. Самарқанд театрининг ишینی яхшилаш мақсадида обком секретари Носиржон Маҳмудов тегишли ташкилотлар билан гаплашиб, уни театр директори қилиб тайинланишига эришди. Ушанда Исмоил Акрам мулоҳазаларимни эшитиш учун «Тақдир» номли пьесасини менга ўқиш учун топширди. Мен бу асарни ўша вақтда театримизда адабий эмакдошлик вазифасида ишлаб турган рафиқам Муҳтарамахон билан ўқиб чиқдик ва асарни биргалашиб қайтадан ишлаб, айрим образларни ўзгартириб, икки парда, саккиз кўрнинишли қилиб ихчамладик.

Театрда қизғин иш кетмоқда эди. Кунларнинг бирида ўртоқ Шароф Рашидов биз билан суҳбатда шундай маслаҳат бердилар: Сиз қўяётган бу асар тарихий драматир. Амир зулминини ўз кўзи билан кўрган ва унинг азобини тортган ҳурматли домла Садриддин Айнийини консультант қилиб чақирсангиз ажойиб иш бўлар эди.

Асарнинг мизансценасини тамомлаб прогонга ўтган эдим. Дарҳақиқат, домла Айнийининг маслаҳатларига менда муҳтожлиқ тугилиб қолди. Шундай қилиб, Айнийи домланинг уйларига равона бўлдим. Вақт кечроқ эди. Бахтимга домла уйларида эканлар. Мени жуда эҳтиром билан кутиб олдилар. Яхши меҳмон ош устида, деганларидек, биргалашиб кечки овқатни тановул қилдик. «Ойти муллангизнинг қилган чучваралари маъқул бўлдими?» дедилар домла. Мен бу овқатдан мамнун эканлигимни айтиб: «Қўлларини ширин экан», дедим.

«Э... Эшон (домла мени шундай атардилар), кўп мақтаманг, овқатларимни мақтар эканлар деб, ҳадемай ошга уннаб кетадилар» деб, ҳазиллашиб кулдилар. Таомдан сўнг муздек қовун ҳам сўйилди. Қовун еб ўтириб, домла: «Хўш, эшон, қани сизни қандай шамоллар учирди? Тортинмай айтаверинг. Биз хизматга тайёр-миз», дедилар. Мен безовта қилганим учун узр сўраб, асар мазмунни, кимлар ўйнаётгани, асар анча-мунча тайёр бўлиб қолганлиги ҳақида гапириб бердим. Жамоатчиликка кўрсатишдан олдин Шароф Рашидов Сизнинг маслаҳатингизни олишга тавсия қилдилар, дедим.

Домла: «халқнинг хизматкоримиз, Шарофжон жуда тўғри маслаҳат берибдилар. Албатта сиз сарой урф-одатларини билмайсиз. Кўрганингиз ҳам йўқ. Лаънати амир сахонасининг азобини биз кўрганмиз. Сиз қачон десаңгиз мен бораман», дедилар. Мен «эртага соат 10 да извош юбораман, театримизга келасиз; мен сизга асарнинг репетициясини кўрсатаман», дедим. Домлага бу гап маъқул тушди. Эртаси кун соат 11 да адиб театрга келди, парда очилиб, спектаклни бошладик. Репетиция тамом бўлгач, ҳаммани залга чақирдик. Н. Ҳасановнинг асарга ёзган музикаси домлага жуда маъқул бўлди.

Бош ролларни ўйнаган Э. Содиқов, Н. Ҳошимоваларни жуда мақтаб гапирдилар. Иккинчи парда амирнинг тахтда ўтириб, асар қаҳрамони Давронни қабул қилиш маросимидан бошланар эди.

Менинг мизансценам бўйича амир саҳнанинг ўнг томонида тахтда ўтирибди: чапда созанда ва хонадалар, тўғрисида сарой аъёнлари. Сарой аҳлларидан бири кириб амир Олимхонга Давроннинг кириши тўғрисида айттар эди. Амир кирсин деб имо қиларди. Даврон таъзим қилиб тўғри амир Олимхонга қараб бориши керак эди.

Шу жойга келганда Айний домла менга қараб: «Эшон, бу ҳозирги кунда шундай бўлиши мумкин, у вақтларда...— Домла ҳассаларига суяниб, саҳнага чиқдилар. Залда диққат билан домлага қараб ўтирган актёрларга қараб: — Азиз санъат аҳллари, сизлар учун амир даврини саҳнада айнан кўрсатиш жуда ҳам қийин,— дедилар. Шунга қарамай, қисқа муддат ичида жуда катта иш қилибсизлар; бу кўриниб турибди. Асарни ҳозирги ҳолда ҳам ўйнаса бўлади, лекин тарихни жуда тўла-тўкис кўрсатилмаган бўлармикан...»

Домла амирнинг халққа берган азоблари, беклар томонидан солинган оғир солиқларни тўлашга қурби келмаган камбағаллар, деҳқонларнинг қанчадан-қанчаси қоронғи зиндонлардан чиқолмай ўлиб кетгани, майда миллатларнинг таҳқирланиши, амирнинг бошқа бир қанча кирдикорлари ҳақида гапириб, «— Мапа, энди амалий ишга ўтамиз. Қани, Эшон, тахтни саҳнанинг тўрига қўйдириб», деб, амир Олимхон ролин ўйшовчи Ҳошим акани (Насим Ҳошимовнинг отаси) тахтга ўтказдилар; созанда ва хонадаларни кулис ичкарасига олдилар; ўртага парда тортилди. Ҳатто, созанда ва хонадалар ҳам амир юзини кўрмаслиги шарт экан. Амир вазирларини ўз вазифаларига қараб унинг атрофига қўйдилар. Удайчи деган амирнинг хизматкори бўлар экан. Бу образ асарда йўқ эди, домла қўшдилар. Удайчини саҳнанинг ўнг томонидан киритдилар. Бундан ташқари, Остонақул деган амирнинг махсус хабарчиси сифатида бир артистни эшик ўртасида турасан деб, қўлига узун қуббали ҳасса бердилар. Қани, сиз удайчи, саҳна орқасидан баланд овоз билан келган одамнинг кимлиги, қайси шаҳарнинг беги ёки фарзанди эканлигини, пима иш билан келганлигини, ярим ашула оҳангда айтнинг, дедилар. Бу ролни ўйнаган артист домладан уялиб, у киши айтганларидек қила олмади. Бироқ, домла қайтариб, меннинг ҳаракатларимни диққат билан ўрганиб туринг, деб ўзлари кўрсатдилар. Залда ўтирган артистлар чапак чалиб юбордилар. Домла Айний: «Биз ҳам артист-да, ёзувчи ҳам яхши артист бўлиши керак. Шундайми, Эшон?» деб менга мурожаат қилдилар.

«Албатта», деб домланинг сўзларини тасдиқладим. Қани энди удайчининг сўзини сиз қайтаринг, деб Остонақулга ишора қилдилар. У ҳам айнан шу йўсинда ўша сўзларни қайтарди. Тахтда ўтирган «амир»га қараб: «Сиз шу одамни қабул қилишни истайсизми?»— деб сўрадилар. «Ҳа, домла», деб жавоб берди Ҳошим ака. Домла: «Қўлингизга ипак рўмолча олинг. Шу рўмолчани Остонақулга қараб бир маротаба юқорига кўтарасиз. Бу ишора, майли кирсин, деганингиз бўлади»,— дедилар.

Домла амир ҳузурига кирадиган Даврон ролин ижро этаётган Зоҳид Содиқовга қараб:

— Хўш, сиз меҳмон, амир олдига олдин ҳам кирган-мисиз?— деб сўрадилар.

— Йўқ, тақсир.

— Унда қандай киришни сизга, ташқарида одоб оғаси ўргатиши лозим. Сарой қондаси шундай, сиз чўкка тушиб, пешонангизни ерга теккизасиз. Судралган ҳолингизча эмаклаб, амир оёғи остига бориб, оёғига бошингизни қўйиб турасиз. Эшик оғаси Остонақул сизнинг наслу насабингизни айтиб бўлгач, амир сизга ўнг қўлини чўзади. Сиз амирнинг бармоқларидан оҳистагина ўпиб, кўзингизга суриб, сўнгра пешонангизга теккизасиз. То амир ишора қилмагунча шу ҳолатда энгашиб тураверасиз.

Кейин домла залга қараб:

— Шуни ҳам билиб қўйганларингиз маъқулки, мабодо амир олдига кирадиган одам паст табақадан бўлса, у қўлини ўпишга бермайди. Тўнининг этагини тутади. Ушани ўпиши керак,— дедилар.

Ана шундай урф-одатларни бир неча марта қайтардик. Актёрларнинг бу ишидан мамнун бўлган домла Айний, «Эшон, соат ҳам учдан ошай, деб қопти, бизга ижозат берсаларингиз», деб бизлар билан хайрлашдилар.

Устоз Айний маслаҳатлари Исмоил Акрам асарининг қизиқарли, ҳаққоний чиқишига, ҳалққа манзур бўлишига ёрдам берди.

Биз актёрлар бундан қувониб, узоқ вақт эслаб юрдик.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА АЙНИЙ

Дадамнинг кичик насрий асарларини йиғиш, тўплаб нашр этиш муносабати билан архив-кутубхоналарда бўлишга, йигирманчи, ўттинчи йиллар ўзбек матбуотини эринмай кўздан кечиришга, унинг деярли ҳамма майда асарлари билан танишиб чиқишга тўғри келди.

Бу кўҳна матбуотни синчиклаб ўрганилганда, дадамнинг кўпгина мақолаларида Садриддин Айний тилга олиб ўтилганлиги кўринади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг Самарқанддаги собиқ мухбири пенсионер Салим Қаримов бир учрашувда шундай деган эди:

«Айний домла билан мен яқин эдим. Уйларига баъзан бориб суҳбатлашиб турардим. Домла Қодирийни кўп тилга олар, «Жулқунбой «Одина»ни кўриб, яхши маслаҳатлар берган эди», деб ёдлар эдилар...»

«Одина»ни ёзиб Жулқунбойга топширдим,— деган экан Айний ҳикоя қилиб Салим Қаримовга,— у, ўқиб: «Асарингиз яхши, домла, бироқ озгина ўт бериш керак, ўқишли бўлади», деб маслаҳат берди.

Бу келтирмалардан демоқчиманки, Қодирий — Айнийлар ўртасидаги таниш-билишлик, ўзаро ижодий қизиқиш, ҳамкорлик муносабатлари хийла эскидан, инқилоб аввалларидан бошлангандек кўринади.

* * *

Дадамнинг яна бир ҳамкасб дўсти Фулом Зафарий эди. У йўғон, баланд гавдали, чўзиқ, чўтир юзли, қиш

С. Айний ва ўттизичи йилларининг ёш ёзувчилари.

кезларида узун олача қавиқ тўн кийиб юрувчи, очик табиатли, мулойим, кулиб сўзловчи, Қодирийдан беш-ўн ёш катта киши эди. Гулом Зафарий асли қўқонлик, Тошкентга қачон кўчиб келгани менга номаълум. Унинг Эшонгузар маҳалламизда боғча ҳовлиси бўлиб, бизга ҳаммаҳалла, дадам билан улфат — гапхўр эди.

Гулом Зафарийнинг онаси (биз уни «Кўқонлик ойи» деб атар эдик) эса Хосият бибим билан тенгдош, ўртоқ, борди-келдилари қуюқ эди. «Кўқонлик ойи» ҳам жуда мулойим, хушмуомала, ширинсуҳбат, Қўқон ҳаётини, ҳонлар замонини яхши билувчи, уни бизга ҳикоя қилиб ўтирувчи аёл эди.

Гулом Зафарий ўзбек театри асосчиларидан бири эди. У «Ҳалима», «Ҷин Темир Ботир», «Эрк болалари», «Мақтанчоқ киши» ва шунингдек, кўпгина катта-кичик сахна асарларини яратган ва шу билан бирга унинг «Илқилоб», «Ер юзи», «Билим ўчоги», ва бошқа қатор журналларда адабий ходим бўлиб ишлаганини, адабиёт тарихига, театрчиликка оид анчагина мақолалар ёзганини ва 1925—26-йилларда «Учқун» мактабида дарс берганини эс-эс хотирлайман. Сўнги чоғларда у (бу киши Ватан уруши йилларида вафот этди) Тошкент тарих музейида илмий ходим бўлиб ишлар эди.

Гулом Зафарийнинг айниқса «Ҳалима» драмаси йи-

гирманчи ва ўттизинчи йиллар бошида саҳнадан тушмай шуҳрат қозонган, томошабинларни ўзига мафтун этган асар эди.

...Бу асар ўз жозибаси, ғояси билан бутун бир ўзбек бўғинига таъсир кўрсатган, десам муболаға бўлмас...¹. Қодирийнинг 1923 йилда «Туркистон» газетасида босилган «Тилак» номли ҳангома мақоласидан қуйидаги парчани кўчирамиз.

«Биз, кўпдан-кўп муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтожмиз. Шунинг учун бу йўлда ибтидоий мактаб битирмаган талантили муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаган шоирлар «майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қилгай эдилар! Ҳозирги шоир ва адибларимиздан, Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга жинилик, Ғозига тўзим, Санжарга ёлқовлик, Ҳожи Мўйинга Самарқандда чиққан янги «сирлар», Ғулом Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан ҳушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари», Абдурахмон Саъдийга домлалик учун умри Ғаззолий билан Яссавий, Шаҳид Эсонга «Шарқ ҳақиқати»дан бўшаб «Туркистон» газетасига атак-чечак, Мирмуҳсинга партиядан узилмайдирган ғоя, Ашурали Зоҳирийга имло жанжалига ҳафсала, Усмоҳонга 19 идорадан хизмат (токи чопачопа оёғидан йиқилсин), энг охирда Кабир Бакирга Пиёнбозордаги бўтка ўрнига муҳташам магазин тилаймиз...»

Ғулом Зафарий баъзан-баъзан бизникига меҳмон бўлиб келарди-да, дадам билан адабий-илмий мунозаралар, ҳаёт-турмуш уринишларидан суҳбатлар қуриб, узоқ ўтириб қайтар эди. Бу суҳбатлар мароқли, беозор, ҳузурбахш, гўзал бўлар эди.

Шу суҳбатлардан бирида дадам Шокир Сулаймон билан Самарқандга боришганида Айний домла уларни тўқин дастурхон ёзиб кўтиб олганлигини, янги босмадан чиққан «Доҳунда» романини тақдим этганлигини

¹ «Ҳалима» драмасининг қисқача мазмуни: Ҳалима исмли ёш бир қиз камбағал касибнинг ўғли — Неймат билан севишади. Қари бир бой эса катта қалин эвазига Ҳалимани зўрлаб хотинликка олмақчи бўлади. Неймат ишқ жудалигидан хасталаниб ётади. Бойга сотилган табиб Нейматни даволамоқчи бўлиб заҳарлаб ўлдиради. Бу драматизм саҳнада жуда ҳаяжонли, ашула ва музика билан берилди. Саҳна иккига бўлинган: бир қисмида карнай-сурнай, Ҳалиманинг никоҳи бўлмоқда, иккинчи қисмида эса Неймат заҳарланиб жон бермоқда, бечора ота-она йиғлаб аза тутмоқда...

айтди¹. Гулом Зафарий кетгач, мен қизиқиб отамдан сўрадим:

— Ада, нечун Айний сизни бунчалик ҳурматлади?

Отам жилмайиб, ҳазилакам мақтанчоқлик билан деди:

— Чунки биз романчиликда устозмиз-да!..

1935 йилнинг қиш чиқиши, ерда онда-сонда қор бор, ёмғир — эрувгарчилик эди. Бир кун кечки пайт Садриддин Айний, Шокир Сулаймон ва Гулом Зафарийлар бизникига меҳмон бўлиб келишди².

Айний кенг елка, йўғон, барваста гавдали, тўла юзли, оқ оралаган соқол-муртли, бошида қулоқчин-телпак, сирма пахталик устидан чакмонга ўхшаш кулранг тўн кийган, оёғида кўн этик эди. У йўғон овозда сўзлар эди. Шокир Сулаймон дуркун қоматли, европача кийинган, соч қўйиб, кўзойнак таққан, дадамдан ёшроқ киши эди. (Мен унинг биргина «Қотил» номли катта ҳикоясини ўқиганман.)

Айний кафшандозда ечиниб уйга кираркан, мен унинг этигини тортишга кўмаклашдим. Домла исминини сўраб, раҳмат айтди ва дадамга деди:

— Мулло Абдулло дейман, жойларингиз жуда қизиқ, паст-баланд?

Дадам кулиб негадир жавоб қилмади. Бу сўздан мен Айнийнинг бизникига биринчи бор келишини англадим. Садалга ўтиришди.

Айний шу кун жуда хушчақчақ суҳбатлашиб ўтирди. Уларнинг бу суҳбатидан қулоғимга шу ўринлари чалинган эди (чамаси бу суҳбат Ҳамза номли театр юбилейи таассуротларидан келиб чиқди): Инқилобдан олдинги йилларда бўлса керак, дўппи бозордаги «Ту-

¹ С. Айнийнинг бу биринчи нашр этилган романи алҳол менда сақланади. У араб алифбосида тожик тилида босилган. Китоб устига сиёҳ қалам билан араб ҳарфида шу сўзлар ёзилган: «Уртоқ Абдулла Қодирийга, ёзувчи томонидан арзимас ёдгорлик. 18 июль. 1931. Самарқанд, Айний»— С. Айнийнинг «Доҳунда» романи биринчи мартаба тожик тилида 1930 йили Қозонда, иккинчи мартаба 1932 йили Самарқандда босилади.

² Уша кунлари Ҳамза номли театрнинг ўн беш йиллик юбилейи бўлган, шу муносабат билан Айний ва Шокир Сулаймонлар (юбилейини табриклагани) Самарқанддан келишган ва юбилейдан сўнг бизникига ташриф буюришган эди. (Ҳ. Қ.)

рон» театрида Маҳмудхожа Бехбудийнинг «Падаркуш»¹ пьесасини сахнага қўйишмоқчи бўлади. Бироқ артистлар йўқ, айниқса аёллар роли мушкул... Эркак артистларнинг борлари ҳам пьесадаги қовоқхоначи пирсиён ва бузуқ хотин ролларида чиқишга унамайдилар. «Пирсиён бўлмайман», «бузуқ хотинга муқаллидлик қилмайман», деб тайсаллайдилар... Ниҳоят зўрлаб аллақайси чойфурушни пирсиён ролида ва яна кимнидир (эркак кишини) бузуқ хотин ролида чиқардилар... Пирсиён ролида чиққан чойфуруш бечора эса, кейин ўла-ўлгунча «Пирсиён» лақаби билан аталиб кетди...

Айний домла ана шу кун Бухоро хотираларидан қайси бир ҳолвачи танишининг саргузаштини сўзлаб ҳамани кулдириб ўтирди. Домланинг одатларидан бири шу эканки, у тўлқинланиб, ҳаяжонланиб сўзлаган чоғда қўлларини кўп ҳаракатлантирар экан...

Зиёфат чоғи таом олдидан мен дастшўй ва обдаста олиб кириб, меҳмонларнинг қўлига сув қуя бошладим. Айний қўлини ювар экан, мендан сўради:

— Қаерда ўқийсан, мулла Ҳабибулло?

— Медрабфакда.

У сўзимга тушунмагандай дадамга қаради ва ундан изоҳ олиб менга деди:

— Ҳа, ҳа, доктор бўлмоқчиман дег, баракалло,— у дадамга қаради,— ўғлингизни ҳам ўз соҳангизга тортмабсиз-да, мулла Абдулло?

Отам кулимсираб, ўйланиб, жавоб қилди:

— Олдин доктор бўлиб олсин-чи, домла... Бизнинг соҳа, биласиз, махсус билим талаб этмайди... Истеъдод, интилиш бўлса бас... Кейин, қўйинг, бизники сержанжал...

Айний домлани охирги марта 1941 йилнинг баҳор-ёз кезларида Самарқандда кўрдим. Мен унда ўқир, ЎзДУнинг Намозгоҳдаги ётоқхонасида яшар эдим.

Бир кун ётоқхонамизда болалар «университетда Садриддин Айний билан учрашув бўлар эмиш», деб

¹ «Падаркуш» пьесасининг мазмуни шундай: бир қари бойнинг ўқимаган ўғли қиморбоз безориларга қўшилиб доим қовоқхона, фоҳишахоналарда маншат қилиб кун ўтказди. Қуларнинг бирида у безори шериклари билан тунда келиб отасининг пул сандиғини болта билан бузиб очади ва пулларни олиб турганда отаси билиб қолиб ўғлига ташланади. Ўғли эса отасини болта билан чопиб ўлдириб қочади ва сўнг полиция томонидан қўлга олинади.

қолишди. Кечки пайт мен ҳам болалар билан учрашув маросимига бордим. Университетнинг бош биносида кўча томондаги катта лекция залида анча талабалар тўпланган эди. Чапаклар билан Айний домлани кутиб олдик.

Айний домла аввалги учрашувдагига қараганда яна ҳам тўлишган, сочлари қириб олинган, деярли оқариб битган соқол-муртлари қомат қилинган, устига кенг энгли оқ жужун китель кийган эди. Баъзи расмиятлардан сўнг Айний минбарга чиқиб нутқ қилди. Яна ўша ҳаяжонланиш, қўлларини ҳаракатлантириш... Шу нутқда Айний домла қўллари билан зални атрофлаб кўрсатиб:

— Сизлар бахтлисизлар, мана шундай муҳташам, кенг, ёруғ, озода биноларда курсиларда ўтириб дарс тинглайсизлар, плм оласизлар, ёруғ-озода ётоқхоналарда яшаб, давлатдан пул-нафақа оласизлар. Агар, мен, инқилобдан олдин, шундай ҳаётни хаёл қилиб, зах ҳужраларда бўйра устида оч-наҳор дарс ўқиб ўтирган талабаларга сўзлаб берсам, ҳукман улар мени девонга санар эдилар... Шунини унутмаслигингиз керакким, бу ҳур ҳаёт осонликча қозонилган эмас, уни катта курашлар, қурбонлар эвазига қўлга киритилган!— деган ва шу он мен: «Ҳа, сиз ҳам Бухоро амиридан етмиш беш дарра еб, бу ҳур ҳаётга ҳисса қўшгансиз», деб кўнгилдан кечирганим ёдимда...

Тошкент, 1973 йил

УСТОЗ ЁРДАМИ

Босмахонада шоғирд бўлиб ишлардим. Уйга кетаётиб, эндигина машинадан чиққан янги газета ва журналлардан олдим. Йўл-йўлакай касаба союз комитети раисининг гапларини эслайман. Бугун у менга: «Сени ўқишга юборамиз», деди. Онамни, рўзгорни, укаларимни ўйлаб, уларнинг ҳоли нима кечаркан, деган ташвишданаман. Тупроққўрғондан ўтиб, Регистонга яқинлашганимда, миноралардаги тошлар нақши қуёш нуридан турли рангда жилоланаётганини кўриб, кўзим қамашди.

Авалло акамга учраб, қорхонада бўлган гапларини айтишим керак, дедим-да, Улугбек мадрасаси ёнбошидаги китоб дўконига бурилдим. Акам ўша ерда ишларди.

— Хўш, хаёлинг паришон кўрипади, тинчликми?— деб аҳвол сўради у салом-алиқдан кейин.

Акамнинг ёнида ўрта бўйли, қора соқолли, нуронийгина бир киши китоб варақлаб ўтирарди.

— Ишдан кетаман шекилли,— деган эдим, акам лабдурустдан ҳайрон қолди. Ҳалиги киши ҳам қўлидаги китобини ерга қўйиб, менга қаради.

— Нега ишдан кетасан, ё биров гуноҳ қилиб қўйдингми?

— Қорхона мени ўқинга юбормоқчи. Тошкент ёки Москвага.

— Ўқишга юборса, жуда яхши-да. Бу таклифга қувона-қувона розилик бергандирсиз? Шундайми, жигарбандим?— дея акам ёнидаги киши менга савол берди.

У кишига бирон маъқул жавоб қайтариш керак эди. Шунинг учун узоқ ўйлаб ўтирмасдан:

— Амакижон, ойимга раҳмим келади: укаларим жуда ёш. Акам билан ишлаб, икковимизнинг топганимизга зўрға рўзгор тебратяпмиз. Шуни ўйлаб, аниқ бир жавоб айтмасдан келяпман,— дедим.

— Чакки қилибсиз, жигарбанд. Бизнинг замонамизда ҳеч ким оч қолмайди. Ҳукуматимиз айниқса сизлардай оилаларга ҳар доим ғамхўр. Ёшликда ўқиб, билим олмасангиз, сўнг пушаймон бўласиз. Сизга маслсаҳат шу: эртагаёқ бориб, раисингизга айтинг, мени ўқишга юборинглар, иложи бўлса Москвага жўнатинглар, денг.

— Тўғри айтасиз, тақсир,— дея акам у кишининг гапларини маъқуллади. — Ҳарна бўлса ҳам, укамиз ўқишга бормоғи керак.

— Уқиш муддати неча йил экан?— у киши яна менадан сўради.

— Уч йил эмиш.

— Жуда соз. Розилик берингу дарҳол сафар анжумини ҳозирланг, деди-да, жойидан туриб менга яқинроқ келди ва елкамга қўлни қўйиб, далда берди:

— Уз тенгқурларингизга айтинг, ҳаммалари ўқишга борсинлар. Москвага, Тошкентга, Бокуга жўнасинлар. Агар ёрдам керак бўлса, менга учрасинлар. Ҳукумат идорасидан уларга ўқиш учун йўлланмалар олиб бераман. Агар сиз шу йил жўнаб кетсангиз, йигирма тўққизиичи йилда ўқишни тугаллаб, жуда яхши мутахассис бўлиб қайтасиз. Шу гапларимни унутманг, ўғлим.

— Раҳмат, миш раҳмат!

— Қўлтигингиздаги нима?

— Янги газета билан журнал.

— Қани, бир кўрайлик-чи.

— Марҳамат.

Қўлимдан газета билан журнални олиб, тез-тез кўздан кечиргач:

— Уҳ-ҳў, ўзи ҳам бир неча нусхадан экан. Менга бир дона журнал билан бир дона газетани совға қилмайсизми?— деди.

— Марҳамат, олинг.

— Баракалло. Демак, келишдик. Сиз албатта ўқишга борасиз,— деб ташқарига чиқди-да, тўрт қадамча юргач, изига қайтди.

— Менинг иш жойимни акангиз биладилар. Сизга

ва ўқини истаган ўртоқларингизга ёрдам керак бўлиб қолса, албатта учранглар. Тузукми?

Бу меҳрибон кишининг кимлигини акамдан сўрадим.

— Бу кишини сен ҳали билмайсан. Олижаноб одам. Бухородан биринчи марта келганларида босмаҳона ишчилари билан учрашиб, дадамиз билан дўст бўлганлар. Ҳозир эса Самарқанд маориф идорасининг раҳбарларидан бири, билимдон, китоб ёзадиган олим. Исмлари Садриддин Айний. Билиб қўй, ука!

Устоз Садриддин Айнийни биринчи марта ана ўшанда кўрган ва у кишининг суҳбатларини эшитишга мушарраф бўлган эдим.

* * *

Садриддин Айний билан бу гал 1930 йил ёзида, марказнинг Самарқанддан Тошкентга кўчиши арафасида учрашган эдим. Марказ кўчиб кетгач, ўша йилнинг охирида, аввалги «Зарафшон» газетаси ўрнида ташкил этилган «Ленин йўли» газетасининг биринчи сонини чиқараётганимизда учрашдик.

Домла редакция ходимларидан Охунжон Азимов, Яҳё Йўлдошев, Улмас Алиев, Самад Ғанизода ва бошқаларни тўплаб, область газетасини яхшилаш, адабиёт саҳифаларини чиқариб туриш, ёш қаламкашларни тарбиялаш хусусида суҳбат ўтказди.

— Марказ билан бирга республика газета ва журналлари ҳам кўчиб кетди. Лекин эндигина ёзишга интилиб келаётган ёш адабиётчиларнинг кўпи шу ерда қолди. Уларни редакция атрофига уюштириш керак. Ёш ёзувчилар семинарини ташкил этиб, машғулотларни мунтазам ўтказиб туриш лозим. Самарқанддаги адабиёт гунчаларини келгуси ҳафтагача рўйхатга олиб, уларни маана шу бинога чақириниш керак.

Редакциянинг ташаббуси билан ёш талантлар бир жойга уюштирилди. 55 кишидан иборат семинар ташкил этилди. Семинарнинг биринчи машғулотида «Адабиётнинг тарбиявий роли ва аҳамияти тўғрисида» Садриддин Айнийнинг лекцияси тингланди. Семинар тўғрисида «Ленин йўли» билан «Ҳақиқати Ўзбекистон» газеталари тез-тез адабиёт саҳифалари чиқариб турадиган бўлиб қолди. Бу саҳифаларда Садриддин Айний, му-

ҳарриримиз Раҳмат Мажидий, Шокир Сулаймон, Абдурахмон Саъдий, Баҳром Иброҳимов, Воҳид Абдулла, Самад Ғанизода, Зеҳний, Исмоилзода, Амин Умарий, Усмон Носир, Ҳаким Зоҳидий, Абдусалом Деҳотий, Маҳмуд Диёрӣ, Ҳабиб Юсуфӣ, Раҳим Ҳошим, Ризқулов, Қаюм Пулат, Норчучук Фаҳриддинова, Раъно Узоқова, Фозил Йўлдош, Ислом Шоир, Уткир Рашид Ғани ва Рашид Абдуллалар, Шароф Рашидов, Адҳам Ҳамдам ва бошқаларнинг шеър, дoston, очерк ва ҳикоялари босилиб, кенг ўқувчилар оmmasнга етказиб турилди.

Семинар раҳбари Садриддин Айнийнинг ажойиб хислатларидан бири шу эдики, у ўз асарни устида қунт билан ишламай, ижодга бепарволик билан қарайдиган айрим ёшларни йиғилишда рўйи-рост танқид қилар ва унинг камчиликларини далиллар билан исботлаб берар эди. Шу билан бирга, йиғилишдан сўнг ўша авторни олиб қолиб, асарни қайта ишлаш йўллари кўрсатар, яхши-яхши маслаҳатлар берар эди.

* * *

Садриддин Айнийнинг 50 ёшга тўлиши ва илмий-ижодий фаолиятининг 30 йиллиги Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида кенг нишонланадиган бўлди. Айний домланинг тўйи дастлаб республика пойтахти Тошкентда ўтказилади, деган хабар олгач, Шокир Сулаймон, Абдусалом Деҳотий, Ризқулов ва мен домламиз билан бирга Тошкентга жўнадик. Тошкент вокзалида бизни иззат-икромлар билан кутиб олишди ва ўша вақтда энг машҳур ҳисобланган «Националь» — ҳозирги «Шарқ» меҳмонхонасига жойлаштиришди.

Уттиз бешинчи йил ёзидаги ўша тўй тантаналари ҳануз кўз ўнгимдан кетмайди. Ҳурматли ёзувчини табриклаш учун меҳмонхонага келаётганларнинг кети узилмайди. Телефон жиринглагани жиринглаган...

Максим Горький номидаги рус драма театрида зўр йиғилиш бўлди. Ҳукумат раҳбарлари, олимлар, ёзувчилар, расом ва композиторлар, Тошкентдаги корхоналар ва атроф районлардаги колхозлардан келган вакиллар бирма-бир минбарга чиқиб, юбилярни табриклядилар, унга тўйхатлар, эсдалик совғалари топширди-

лар. Йигилиш охирида санъат усталари катта концерт қўйиб беришди. Лекин тантана шу билан тугагани йўқ. У зиёфат дастурхони атрофида тонг отаргача давом этди.

Эртасига меҳмонхонага бир енгил машина келиб қолди. Домла билан икковимиз машинага ўтириб, йўлга равона бўлдик.

— Қаерга кетяпмиз, домла?

— Бир нозик жойга. Боргандан кейин кўрасан.

Машинамиз соқчи турган эшик олдида тўхтади. Ичкарига кирсак, республика оқсоқоли Йўлдош Охунбоев:

— Марҳамат, марҳамат!— деб табассум билан пешвоз чиқиб келдилар.

Йўлдош ака билан домламиз Айний эски қадрдонлардек чақчақлаша кетишди. Улар Самарқандда ўтказган кунларни завқ билан эслаб, бир-бирларига ҳикоя қилардилар. Ичкаридан катта лаганда ош чиқди.

— Тушки овқат учун болалар фарғонача ош тайёрлашган экан. Бирга овқатланайлик, деган орзу билан сизга одам юбордим. Лекин бу хамир учидан патир. Сизга Тошкентдан кетишга ҳали-вери рухсат берилмайди,— деди Йўлдош ака.

— Миннатдорман, раҳмат,— деб тавозе ила жавоб қилди домла...

Меҳмондорчиликдан қайтар эканмиз, домла Айний Йўлдош Охунбоевнинг фазилатларини, у кишининг ниҳоятда камтарин арбоб эканлигини ва марказ Самарқанддалигида икковлари жуда иноқ бўлиб, бир-бирлариникига борди-келди қилиб турганликларини мамнуният билан сўзлар эди...

* * *

Улуғ Ватан уруши бошланган пайтлар. Домламиз — Езувчилар союзи Самарқанд бўлимнинг раиси, мен секретарман. Айни вақтда «Ленин йўли» газетаси редакциясида ҳам ишлайман.

Бир куни Воҳид Абдулла билан газетанинг навбатдаги сонига материал тайёрлаб турган эдик. Соат ўн бирлар чамаси. Бир киши эшикни очиб, киришга рухсат сўради.

- Марҳамат.
- Ақромов ким бўлади?
- Мен.

Келган киши орқасига қаради-да, кираверинглар, деб ишора қилди. Тўққиз киши бирин-кетин салом бериб киришди.

— Хўш, хизмат?

— Бизларни Садриддин Айний юбордилар, — деди баланд бўйли, тўладан келган кексароқ киши ва чўнтагидан қоғоз олиб бизга узатди. Очиб кўрсам, қуйидаги хат экан:

«Исмоилжон, саломатмисиз. Бу ўртоқларни сизнинг ихтиёрингизга юбордим. Булар — Украина, Молдавия, Белоруссия ҳамда Россиянинг айрим шаҳарларидан Самарқандимизга кўчирилган ҳамкасбларимиз, ёввойи фашизм ҳужумига дучор бўлган қардошларимиз, ўз бола-чақалари билан паноҳ қидириб бизнинг шаҳримизга келганлар. Модомики, шундай экан, марҳамат, деб бағримизни очиб, кутиб олишимиз ва зарур ёрдамимизни кўрсатишимиз керак. Сиздан илтимосим шуки, дарҳол шаҳар Советининг раисига учрашиб, менинг саломимни айтинг ва кечаги маслаҳатимизга кўра, у кишининг кўчиб келаётган ёзувчилар учун ажратилган уй-жойлари адреси билан калитларини олинг. Ёзувчиларни оила аъзолари сонига қараб, жой билан таъмин этинглар. Эртага эрталаб ўзим ҳам чиқаман ва телеграммага кўра кўчиб келаётганларнинг қолганларига ҳам жой ҳозирлаш чораларини кўраман. Салом билан Айний».

Меҳмонлар билан бирга шаҳар Советига бордик. Кўчиб келаётганларни жойлаштириш комиссияси ўз ихтиёридаги уй-жойларга ордер расмийлаштираётган экан. Комиссия аъзоларига ёзувчиларни таништирдик.

— Ҳа, биламиз, — деди масъул навбатчи. — Кеча раисингиз домла Айний Москвадан келган телеграммани кўрсатган эдилар. Бизларга ҳам марказдан телеграмма келганини домлага айтган эдик. Келаётган ёзувчилар оиласининг Самарқандга етиб келиши биланоқ жой билан таъминлаймиз, деб ваъда берган эдик, — деди-да, биздаги рўйхатни олиб, ёзувчиларни уларнинг оила аъзоларига қараб, уйлар билан таъминлашга киришди.

Шу куни ярим кечагача кўчиб келганларни жойлаштириш билан шуғулландик. Эртасига раисимиз уйма-уй

юриб, жой олган ёзувчиларнинг квартираларини кўздан кечирди ва менга қараб:

— Тўрт кишининг квартирасини алмаштириш керак. Ёзувчига ишлаш учун қулай шароит даркор. Буларга ажратилган уйлар мутлақо ярамайди,— деди ҳамда шаҳар Совети раиси номига илтимоснома ёзиб берди.

Ёзувчилар уй-жой билан таъмин этилди. Лекин бу билан домланинг кўнгли тўлгани йўқ.

Бир кун менга телефон қоқиб:

— Воҳид Абдулла, Саид Назар, Диёрый ва бошқаларни топинг. Бугун соат бешга союзга келсинлар,— деди.

— Яна қандай зарур иш чиқиб қолди, домлажон?

Шу саволни беришга бердимۇ аччиққина гап эшитиб олдим:

— Менга савол беришдан кўра, зарур иш нимадан иборат эканлигини ўзларингиз пайқаб олишларингиз зарур эди ва шошилиш чоралар кўриб, режалар чизишларингиз керак эди. Қачонгача ҳамма гапни айтиб, режа чизиб берай. Воҳидни топинг, соат бешга етиб бораман. Ҳаммаларингиз тўпланинглари!

Домланинг айтган соатидан бир дақиқа ҳам кечикмай келишини билар эдим. Шунинг учун ишларимни йиғштириб қўйдим-да, Воҳид Абдулла билан Саид Назарни қидира кетдим.

Ҳа, худди айтганим бўлди. Воҳид Абдулла, Саид Назар, Диёрый, Владимир Серов ва бошқалар бўлим идорасига энди тўпланган эдилар ҳамки, роса соат бешда домламиз кириб келди.

— Икки муҳим масалани ҳал қилиш керак,— деб гап бошлади устоз.— Кўчиб келган ёзувчиларни уй-жой билан таъминладик. Шу билан иш тамом бўлдими? Йўқ, албатта. Улар узоқ йўл босиб, азоб-уқубат чеккан ва ниҳоятда ёрдамга муҳтож, толиққан кишилардир. Уларнинг қорнини тўйдириш керак. Бас, улар учун озиқ-овқат жамғариш чорасини кўрайлик.

Ҳаммамиз «тўғри айтасиз» деб, домланинг гапини маъқулладик.

Домла эса, сўзини давом эттириб деди:

— Эртагаёқ область Советига чиқиб, шаҳодатномалар ёздириб оламан. Ўзимиз колхозларга борайлик. Мумкин қадар кўпроқ картошка, сабзи, пиёз, карам ва

қуруқ мева йиғайлик. Кўчириб келтирилган дўстларимизнинг оила аъзоларини таъминлаш учун ҳеч бўлмаса ўн кунга етадиган озуқа тўплаб, уларга тақсимлаб берайлик.

— Домлажон, ҳамма гапингиз тўғри,— деди Саид Назар,— лекин колхозларга, тўқсон олти оилани тўйдириш учун ўн беш кунга етадиган маҳсулотни бизга бепул бер, деб айта оламизми?

— Ҳа, ҳеч ким пулсиз ҳеч нарса бермайди. Лекин маҳсулот учун ҳисоб-китоб қилиш йўлини ўйлаб қўйганман.

— Ҳўш, иккинчи масала нима экан, домлажон?— дея сўради Воҳид Абдулла.

— Иккинчи масала шундаки, бизга келган ёзувчиларнинг шеър, очерк ва ҳикояларини ўзбек ва тожик тилига таржима қилайлик. Улар эса бизнинг асарларимизни русчага таржима қилсинлар. Заводларга, фабрикаларга, район марказларига бориб, интернационал адабий кечалар уюштирайлик. Кечаларнинг охирида ҳаваскорлар тўғараклари концертлар қўйиб берсинлар. Шундай қилиб, биз ўзимиз ва дўстларимизнинг янги асарларини тарғиб қилган бўламиз. Айни замонда баъзи адабий кечалардан тушган маблағ эвазига дўстларимиз учун ёрдам фонди ташкил этамиз...

Бир ҳафтагача домламиз Айний билан бирга Самарқанд районидаги «Деҳқон иттифоқ», Оқмачит қишлоғидаги Ленин номли, Мулиёндаги «23 февраль» колхозларига чиқиб, деҳқонлар билан учрашдик. «Деҳқон иттифоқ» колхозининг раиси Шукур Юнусов колхозчилар йиғилишини очиб: «Ҳурматли ёзувчимиз Садриддин Айний ўз шоғирдлари билан колхозимизга меҳмон бўлиб келдилар», деб эълон қилди. Гулдурос қарсақлар остида минбарга кўтарилган раисимиз Садриддин Айний колхозчиларни ёзувчилар номидан табриклаб, уларни адабий кеча қатнашчилари билан бирмабир таништирди ва нутқининг охирида ўзининг янги ёзилган «Қўзғол» номли шеърини ўқиб берди.

Саид Назар, Воҳид Абдулла ва бошқалар навбатма-навбат минбарга чиқиб, ўз асарларидан парчалар ўқиб бердилар. Кеча охирида шаҳар хотин-қизлар клуби қошидаги ҳаваскорлар тўғараги катта концерт берди.

Қолхоз раиси кўчириб келтирилган ёзувчиларнинг оиласи учун аравамизга картошка, карам ва майиз орт-

ди. Шундай қилиб, карвонбошимиз Садриддин Айний ўша кунларнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлган таъминот масаласини муваффақият билан ҳал қила берди. Шаҳар Совети раиси билан гаплашиб, кўчиб келган ёзувчиларнинг оилаларига литер паёғи деб ҳисобланган озиқ-овқат ҳужжатларини олиб ҳам бердики, улар давлат дўконларидан нон, қанд, ёғ ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини бемалол оладиган бўлдилар.

Айний бошчилигида «Красный двигатель» заводи, «Хужум» пиллакашлик фабрикаси, Охунбобоев номидаги кўн заводи, шаҳардаги офицерлар уйи, темир йўл депоси ва бошқа жойларда интернационал адабий кечалар уюштирилди. Ишчилар, ҳарбийлар, студентлар, ўзбек, тожик, рус, украин, молдаван, белорус ва бошқа миллат ёзувчилари билан тез-тез учрашиб турдилар. Айний, Крупятков, Воҳид Абдулла, Хативатский, Саид Назар, Овчаренко, Диёрий, Надежда Павлович, Владимир Серов, Шпильминицкая ва бошқалар янги асарларини ўқиб берар эдилар.

Фронт майдонида кўкрак кериб, ёвга қарши мардонавор курашаётганларга совғалар юбориш масаласи кўтарилганда, Самарқанд ёзувчилари четда қолмадилар. Улар раис Садриддин Айний бошчилигида бригадаларга бўлиниб Самарқанд областининг районларига чиқиб кетдилар. Халойиқ билан учрашиб, жанг майдонида мардлик кўрсатаётган жангчиларимизга иссиқ кийим, қуруқ мева ва бошқа совғалар тўплашда партия ташкилотларининг вакиллари билан бирга кечани кеча, кундузни кундуз демай ишладилар.

1945 йилнинг май кунларидаги қувончли дамлар сира эсимдан чиқмайди. Баҳодир халқимиз йиғинларида ўзининг янги асарлари билан минбарга жуда тез-тез чиқиб турган Садриддин Айний халойиқни табриклаб, шеърхонлик қилишдан чарчамас эди.

Домла Айний қувонч дамларида ҳам, оғир соатларда ҳам доим халқ билан бирга, унинг севинчига шерик, қайғусига йўлдош эди...

«Шарқ юлдузи», 1968 йил, 4-сон

РАҲИМЖОН МУҚИМОВ

Филология фанлари доктори

ИЛК УЧРАШУВЛАР

1937 йилда мен Самарқанд шаҳридаги педбилим юртининг иккинчи курсида ўқир эдим. Шоир Ҳабиб Юсуфий бизга адабиётдан дарс берар ва ёш шоирлар тўғарагига раҳбарлик қилар эди. Кунларнинг бирида навбатдаги машғулотдан сўнг у бизга: «Яқин кунларда мактабимизга домла Садриддин Айний келадилар», деган хушxabарни айтди. Бизнинг қувончимиз чексиз эди. Орзиқиб кутган кунимиз ҳам етиб келди. Эшикдан адабиёт муаллимлари — Одиллий ва Ҳабиб Юсуфийлар билан биргаликда устоз Садриддин Айний кириб келдилар. Домланинг бошларида зангори дўппи, эгниларида узун оқ жужунча камзул бор эди. У киши йиғилган болаларнинг ҳар биридан ҳол-аҳвол сўрадилар. Навбат менга етганда:

— Э, тўхтанг, Сиз Муҳаммад Ражаб муаллимнинг ўғли, уста Муқими нажжорнинг невараси эмасмисиз?— деб сўрадилар. Мен гапларини тасдиқлаганимдан сўнг:

— Уста бобо, саводсиз бўлсалар ҳам, марди оқил эдилар. Илк совет мактабларининг парта ва ўтирғичларини бу шаҳарда ўша киши ясаб берган эдилар. Сизнинг эшитганингиз йўқми? У киши тўғрисида:

Усто Муқими нажжор
Курсиҳо карда тайёр...

байти билан бошланадиган қўшиқлар ҳам тўқилган эди,— дедилар устоз ва бобом номини ҳурмат билан тилга олдилар. Бу мақтовлар дурадгор бобомга тегишли

бўлса ҳам уларни эшитишдан қалбимда қувонч жўш уриб, меҳнатсевар бобом билан фахрланар эдим.

Зал лиқ тўла одам эди. Саҳнада ҳаваскорлар тўга-рагининг қатнашчилари ижросида «Доҳунда» романи асосида тайёрланган икки пардали музикали драма на-мойиш этилди. Биз уни мароқ билан томоша қилдик...

Бу менинг устоз Садриддин Айний билан илк учра-шувим эди.

* * *

Мен 1945 йили устоз маслаҳатлари билан диссерта-ция ёзишга киришдим. Диссертация XIX аср бошларида Фарғона водийсида яшаб ижод этган икки тилли шоир Муҳаммад Шариф Гулханийнинг ҳаёти ва адабий фао-лиятига бағишланган эди. Орадан икки йил ўтди. Ишни ёзиб тугатдим. Уни текшириб бериш учун илмий раҳ-барим устоз Айнийга топширдим. Домла диссертация бобларидан бирини кўздан кечириб, «Менимча, Сиз шоир Фазлий Намангонийнинг Гулханийга берган ба-ҳосидан бир байтни китобдан кўчиришда янглишганга ўхшайсиз», дедилар ва ўша мисрани ўқидилар:

Бу журъатки ул айди Гулханий,
Недин кўзга илмас сани ва мани.

Аввало, бу байтдаги биринчи мисранинг вазни бузуқ, иккинчидан, маъноси ҳам мужмал ва қоронги,— изоҳ бердилар устоз.— Биринчи мисра аслида:

Бу журъатки, аввал эди Гулханий,
Недин кўзга илмас сани ва мани.

шаклида бўлса керак. Чунки араб алифбосида «ул айди» ва «аввал эди» сўзларининг ёзлиши айнан бир хил».

Шундан сўнг домла мазкур мисолни китобнинг асл нусхаси билан солиштириш учун мендан Фазлий Намангонийнинг «Мажмуатуш-шуаро» тазкирасини талаб қил-дилар. Мен одатда машғулот кунлари керакли китоб-ларни ўзим билан олиб юрардим. Нимаям бўлдию ўша

куни мен у китобни ўзим билан бирга олиб келмаган эканман. Домла ўзларида ҳам «Мажмуатуш-шуаро» борлигини айтиб, «Билмадим-да қайси тоқчада ётибди? Бир вақтлар (кейин маълум бўлишича, бу «бир вақтлар» «8—9 йил бундан бурун» деганлари экан) шу ерга қўйган эдим», дедилару жуда кўп қаланиб ётган муқовалари бир хил китоблар орасидан бир китобни суғириб олдилар. Мен ҳайрон қолдим — бу ўша Фазлийнинг бизга керакли «Мажмуатуш-шуаро» китоби эди. Бу гал ҳам устоз ҳофизасининг нақадар кучлилиги мени мот қилган эди.

* * *

Биз шогирдлар устоз Айнийни «илм дарёси», «тирик тарих» деб атардик. Бу сабабсиз эмас эди. Домла суҳбатига бирон марта мушарраф бўлган киши уни бир умр унутмасди. Устознинг уйлари, ҳеч маҳобатсиз айтиш мумкинки, доим олимлар, шоирлар, ёзувчи ва санъаткорлар зиёратгоҳи эди. Самарқандга қадам қўйган ҳар бир маърифатли киши албатта устоз мулоқотига шошиларди, устоз суҳбатида бўлишни ўзининг шарафли бурчи санарди. Жуда кўп атоқли кишилар — шарқшунос олимлар Е. Э. Бертельс, И. С. Брагинскийдан тортиб машҳур адибларимиз Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Мирзо Турсунзода, Абдусалом Деҳотий, Жалол Икромийгача, мамлакатимизнинг фозил фан-давлат арбоблари Шароф Рашидов, Иброҳим Мўминов, Бобожон Ғафуров, Абдуғани Мирзоев ва Воҳид Абдулладан тортиб Чехословакиянинг халқ қаҳрамони Юлиус Фучик ва Франциянинг коммунист ёзувчиси Луи Арагонгача устознинг мазмунли, мароқли суҳбатларидан баҳраманд бўлганлар. Биз, устознинг кенжа ва эрка шогирдлари, бу илм-маърифат чашмасидан қониб-қониб ичганимиз билан бахтли эдик.

Садриддин Айнийнинг тарих, санъат-адабиёт тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳар вақт илмий-тадқиқий руҳда эди. «Илмда, — дер эдилар устоз, — масаланинг катта-кичиги бўлмайди. Баъзида назарга илмас бирон фикр-мулоҳаза катта бир муаммонинг калитига айланиши мумкин». Бу гапларда жон бор эди. Дарҳақиқат, Расадхона қолдиқларини қидириб юрган археолог Вяткин бир боғ савдо-сотиги вақтида тасодифан вақф ҳуж-

жатлари маълумотларига таяниб Расадхонанинг қаерда жойлашганини билиб олган эди. Ёки устознинг Рўдак қишлоғидан бир иш билан Самарқандга келиб қолган икки тожик деҳқони билан қилган қисқа муддатли суҳбати Абу Абдулло Рўдакийнинг асрлар давомида чигилланиб юрган таржимаи ҳоли тугунини ечишга имкон берди. Диссертация устида ишлаш даврида устоз Айнийнинг яна бир хислатлари менга аён бўлган эди: у киши илмий-тадқиқий ишда сохтакорлик ва юзакичиликни ёмон кўрар эдилар. Машғулотлардан бири вақтида домла айтган эдилар:

— Илмий ишда баъзан олимнинг янглишиши, хатога йўл қўйиши мумкин. Аммо бу кечирарлидир. Лекин агар мунаққид ўз хато ақидаларини тасдиқлаш учун кўра-била туриб сохтакорлик ва қалбакичиликка қўл урса ва халқимиз тарихини, маданиятимиз — адабиётимиз тарихини бузиб кўрсатишга йўл очиб берса, бу кечириб бўлмайдиган гуноҳдир.

Сўз илмий ишимда йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган масала — Алишер Навоий ва Муҳаммад Шариф Гулханий таржимаи ҳолларининг айрим томонларини аниқлаш устида борарди. Мен ўтмиш замон ёзувчиларини халқпарвар ва маърифатчи қилиб кўрсатишга уриниб, сохтакорликка йўл қўйган айрим ўзбек-тожик адабиётшуносларини танқид қилган эдим. Гап шунда эдики, уларнинг ёзишларига кўра Алишер Навоий ҳукмрон табақа темурийлар авлодидан бўлмасдан, меҳнаткаш омма орасидан етишиб чиқиб, вазирлик лавозимигача кўтарила олган киши эди. Бу фикрлар, шубҳасиз, хато эди.

Ўз-ўзидан маълумки, Алишер Навоийнинг темурийлар авлодидан эканлигини инкор этишга уриниш беҳуда ва кераксиз уринишдир. Бу факт унинг улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири бўлиб шуҳрат қозонишига, ёш авлод томонидан зўр ҳурмат билан тилга олинишига ҳеч бир путур еткази олмайди.

Муҳаммад Шариф Гулханий ҳақида унинг замондоши шоир Фазлий Намангоний:

Хушо, Гулханий шоири пурфанасти,
Чи гулхан, ки зеботар аз гулшан аст.
Зи девонахўию оташфаний,
Тахаллус ниҳоди ба худ «Гулханий»,—

деган бўлса ҳам, айрим адабиётшунос олимлар: «Гулханий бир неча йил гўлаҳлик қилгани туфайли ўзига Гулханий таҳаллусини танлаган ва Амир Умархоннинг ҳукуматдорлик сиёсатига қарши чиққан», мазмундаги хато фикрни маҳкам ушлаб олиб, сохтакорликка йўл қўйиб келган эдилар.

Мен юқорида баён этилган далиллар асосида бир мақола ёзиб, устоз Айнийга ўқиб бердим. Устоз маъқулладилар. Мақола — «Ўтмиш адабиёти тарихини сохталаштиришга қарши» деган сарлавҳа билан «Тошкент ҳақиқати» газетасининг 1954 йил 14 декабрь сонида босилиб чиқди.

Мен бир кунни домла уйларига келганимда у киши касалланиб тўшақда ётар эдилар. Лекин шу аҳволда ҳам «Шарқи сурх» журналининг янгигина нашрдан чиққан сонини варақлаётган эканлар. Журналнинг шу сонида ёш ёзувчи Пўлат Толиснинг «Заводлар тонгги гудок чалганда» номли ҳикояси эълон қилинган эди.

— Бу ҳикояни ўқидингизми?— сўрадилар устоз,— Толис ёш адиб бўлса ҳам хели истеъдодли кўринади. Ундан кўп нарсани ўрганиш мумкин.

Домла журнални менга бериб, шу ҳикояни ўзбек тилига таржима қилишимни маслаҳат бердилар. Уйга қайтиб Толис ҳикоясини ўқий бошладиму яна ҳайратда қолдим. Журнал саҳифаларининг ҳошияси домла қаламида қилинган қайдлар билан тўлиб-тошган эди. Ҳали-ҳали ёдимда: Толис ҳикоясининг бир жойида «тез ёрдам машинаси» деган иборанинг ости чизилиб, қарама-қаршисида «Бу тожик тилига хос ибора эмас!» деб ёзиб қўйилган эди. Ҳикояни ўзбек тилига ағдардим. Устоз уни диққат билан ўқиб чиққач, баъзи жойларига таҳрир киритдилар.

Бу ўринда менинг Толис ҳикояси таржимаси тафсилотидан мақсадим домланинг ёшлар ижодига бўлган эътиборини алоҳида уқтиришдир. Дарҳақиқат, устоз Шарқ ва Ғарб адабиётларининг улкан намояндалари асарларинигина эмас, балки бошловчи ёш ёзувчилар шеър-ҳикояларини ҳам мунтазам ўқиб борар эдилар, ғамхўр мураббий сифатида қимматли маслаҳатлар берардилар, ёшларнинг энг кичкина ютуқларидан ҳам қувониб завқланар эдилар.

Одатда ёзувчилар у кишига ўз китобларидан бирдан икки нусха тақдим қилар эдилар. Бир нусхаси автор

имзоси билан домланинг шахсан ўзлари учун, иккинчи нухаси ўз қайдларини ҳошияларига ёзиб, қайтариб беришлари учун. Устознинг бундай қайдлари — ёзма консультацияларини мен атоқли тожик ёзувчиларидан Р. Жалил, С. Улуғзода, Ж. Икромий ва Ф. Ниёзийларнинг китобларида бир неча марта кўрганман.

Устоз адиб ёш қаламкашлар учун ўз вақт ва меҳнатларини сира аямасдилар. Имкон борича қимматли маслаҳатлар бериб, кўмаклашар эдилар. Биргина мисол. 1948 йилнинг февралида мен ва курсдошим Саидахон Нарзуллаева ўз диссертацион ишларимизга яқун ясадик. Уларни раҳбаримиз таҳриридан ўтказишимиз қолган эди, холос. Домла уйларига бордик. У киши қаттиқ шамолланиб, касал ётган эканлар. Биз ҳол-аҳвол сўрадиғу, лекин ўз ишимиздан сўз очмадик. Кетмоқчи бўлиб ўрнимиздан қўзғалганимизда домла ёстиқдан сал бошларини кўтариб дедилар:

— Нега ўз ишларингдан гапирмайсизлар? Агар мен шу аҳволда ётаверсам, нима бўлади? Иш ҳимояси мўлжалдан кечикиб кетмайдими?

— Зарари йўқ, домла, соғайиб туринг, иш кейин ҳам бўлаверади,— дедик биз. Домла кўнмадилар. Бизга машғулот кунларини белгиладилар.

Шундай қилиб, тахминан икки ой давомида биз диссертация ўқидик, домла тўшакда ётиб, диққат билан тингладилар, ёзганларимизни ўз муҳокамаларидан ўтказдилар.

* * *

1949 йилнинг 24 март куни эди. Мен қандайдир бир масала билан домла ҳовлисига бордим. Суҳбатимиз ҳар кунгидан кўра қизиқ ва самимий руҳда ўтарди. Бироқ гап мавзуи адабий танқид ва унинг адабиётдаги вазифаси масаласига кўчганда устоз Айний хотираларига бир нарса келиб қолдию, бирдан авзойлари ўзгарди. «Бу нима қилиқ? Шу ҳам танқид бўлдимиз?»— деб мени қўйишга ўтдилар. Сўз менинг «Ленин йўли» газетасида кунни кеча босилиб чиққан мақолам устида борарди. Мақоланинг ёзилиш тарихи тубандагича эди: Мен Тошкентда бўлганимда шоир Назармат билан учрашдим. У менга самарқандлик адиб Саид Назарнинг янги бос-

мадан чиққан ҳикоя ва очерклар китобига тақриз ёзишни маслаҳат берди. Мақола ёзилиб, машинкадан чиқарилгач, мен унинг биринчи нусхасини «Шарқ юлдузи» редакциясига юбордим. Уша кун «Ленин йўли» редакторига иккинчи нусхасини бердим. Орадан икки-уч кун ўтгач, мақола газетада босилиб чиқди. Мен мақолани ўқиб алланечук бўлиб кетдим. Чунки газетада мен ёзган тақризнинг фақат иккинчи — танқидий қисмигина эълон қилинган эди. Югуриб редактор кабинетига кириб бордим. Менинг қатъий эътирозимни бепарво ва совуққонлик билан тинглагач, деди: «Танқидчи номингиз бўлса ҳамки, кўрқоқ экансиз. Мақола учун фақат сиз жавобгармисиз? Редакция-чи? Оқибати учун редактор сифатида мен ҳам жавобгарман!..»

Мен икки ойлар чамаси домла қошида алланечук гуноҳкордай бўлиб юрдим. Ниҳоят мақола журналда тўлиқ шаклда босилиб чиқдию мен домла таъналаридан қутулдим. Журнални домлага кўрсатганимда:

«Мана бу бошқа гап,— дедилар устоз.— Сиз бу ерда Саид Назар ҳикоя ва очеркларини дуруст таҳлил қилибсиз. Асар руҳини тўғри тушунибсиз! Биласизми, ижодий меҳнат осон иш эмас. Шунинг учун танқидчи жуда эҳтиёткорлик билан иш тутиши, объектив мулоҳаза юритиши керак, токи унинг танқид ё мақтов и адабнинг ижодий камолотига кўмаклаша оладиган, асар ғоявий-бадий сифатининг яхшиланишига ижобий таъсир кўрсатадиган бўлсин. Адабий танқид фараз ва хусуматдан тамоман ҳоли бўлмоғи лозим!..»

Менинг устоз адиб Садриддин Айний суҳбатларидан олган таассурот ва фойдали сабоқларим ана шулардан иборат.

Самарқанд, 1976 йил

УЛҚАН АДИБ ХОТИРАСИ

Мен Айний домлани биринчи марта 1929 йил, Самарқандда ўқиб юрган кезларимда учратганман. У вақтда домла Тожикистон нашриётининг Самарқанд бўлимида муҳаррирлик қилар эдилар.

Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги қошида чиқадиган «Маориф ва ўқитғувчи» журналида домланинг «Қул бобо» номли қиссалари босилиб чиқди. Мен бу асарни ўқиб жуда завқландим. Мактабдош шерикларимдан бирига, шу асарни ёзган кишини бир бориб кўрсак, деб илтимос қилдим; чунки ёзувчи киши менинг (ва шерикларимнинг ҳам) назарида алақандай бошқача бир одам бўлиши керак эди.

Шеригим Садриддин Айний домлани танир экан, йўл-йўлакай у кишини менга таништириб таърифлаб борди:

«Домла Бухоро амирининг етмиш беш даррасини еб, зиндонда ётганлар...»

Шундан сўнг мен «Қул бобо» қиссасининг қандай тарихий шароитда дунёга келганини бир лаҳза кўз олдига келтирдим.

Нашриётда у вақтларда китоблар араб ҳарфида ва лотин алифбосида нашр этилар эди. Биз сабаби тирикчилик важдан нашриётдан таржима олар ёки бўлмаса китобларни арабча ҳарфга ёки лотинча алфавитга чиройли қилиб кўчирар эдик. Бунинг эвазига нашриётдан қалам ҳақи олар эдик. У вақтда қўлёмалар, ҳозиргидаги сингари, машинкада эмас, аксари қўлда кўчирилди.

Биз тожик нашриёти бўлимига кириб борганимизда мўъжазгина бир хонада устига қора трикодан камзул кийиб, оёғига бўзи маҳси-кавуш кийган барваста бир киши бизни очиқ чеҳра билан қаршилаб, ўтириш учун жой кўрсатди. Бир нафас жимликдан сўнг устига сочиқ ташлаган чойнақдан жийда гулли пиёлага кўк чой қуйиб, навбати билан икковимизга бир-бир узатди. Шеригим қулоғимга секин шивирлаб: «Домла шу киши бўладилар» деб қўйди.

Домла биз билан ҳол-аҳвол сўрашгач, қаерда ўқишимизни ва нима хизмат қилишимизни сўрадилар. Мен: «Педакадемияда ўқиймиз ва Ўзбекистон Давлат нашриётининг таржима ва таҳрир ишларига ҳам оз-моз аралашиб турамиз», деб жавоб қилдим.

— Ундай бўлса сизлар билан ҳамкасб эканмиз-да... «Педакадемияда неча киши ўқийди?»—деб савол ташладилар домла.

Мен домланинг саволларига: «Элликтача киши ўқийди» деб жавоб қилдим.

Домла мийиғларида чиройли табассум қилиб: «Бу ҳали ҳолва, билсаларинг, бу олий мактаб бир неча йилдан сўнг шу қадар кенгайдик, уни битириб чиқувчилар Ўзбекистон ва Тожикистонда катта илмий ишларга раҳбарлик қиладилар», деб қўйдилар. Албатта, домланинг бу гапларининг замирида чуқур маъно бор эди.

Домланинг иш столлари устида турли китоб, газета ва журналлар қалашиб ётар эди. Биз кирганда домла катта бир китоб устида жиддий ишлаб турганликларини фаҳмлаб, у кишининг кўп вақтларини олмай тезроқ чиқиб кетиш пайдидан бўлдик.

Афсуски, у вақтда домла билан кўпроқ суҳбатлашиш шарафига муяссар бўла олмадик, ёш бўлганимиздан бизни домланинг салобатлари босган эди. Камтарин ва ширинсухан домлани биринчи марта кўрганимдаёқ у кишига бўлган ҳурмат ва муҳаббатим анча ошган эди.

Шундан сўнг домлани тез-тез «Қизил қалам» жамиятининг мажлисларида кўриб турдим.

«Қизил қалам» мажлисларида адабиётнинг турли проблемаларига оид масалалар муҳокама қилинар, айрим шоир ва ёзувчиларнинг ижодларига баҳо берилар, бу мунозараларга Самарқанд шаҳридаги адабиёт аҳллари зўр шавқ-завқ билан қатнашар эдилар. Айний домла ўзларининг алангали нутқлари билан мунозара-

ни ниҳоятда қизитар, зарур жойда қаттиқ танқид қилар, истеъдодли ёзувчиларнинг ижодларига юксак баҳо берар эдилар.

Шундан сўнг мен домлани 1944 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг бир илмий сессиясида кўриб қолдим. Домла, доимий одатларича, китоб ва қоғозларини оқ белбоққа ўраб, қўлтиққа қистириб юрар эдилар. Сессияда Ўзбекистон Фанлар академиясининг собиқ вице-президенти марҳум академик Иброҳим Мўминовнинг «Бедилнинг дунёқараши» ҳақидаги доклади тингланмоқда эди. Аудитория сессиянинг ишларига қизиққан илмий ходимлар ва бошқа кишилар билан лиқ тўла эди. Иброҳим Мўминовнинг бир соатча қилган докладини одамлар чуқур сукунат ичида тингладилар. Сўнгра, музокара бошланиши билан домла ўзларининг тўғри поезддан тушиб келганликларини изҳор қилиб, биринчи бўлиб сўз бошладилар. Домланинг қўлларида ҳеч қандай қоғоз ва тезис йўқ эди. Бедилнинг дунёқараши тўғрисида бир ярим соатдан кўпроқ батафсил нутқ ирод қилганларидан сўнг, домла гапларини: «Бедил бир дарё бўлса, Иброҳим Мўминовнинг ундан олгани фақат бир сатилдир», деб тамомладилар. Нутқ мазмунига гарқ бўлган залда ҳатто пашша учса ҳам билинарли даражада жимлик ҳукм сурар эди. Илмий сессия иши тамом бўлганидан сўнг мажлис аҳли домланинг нутқларидан ниҳоят даражада мамнун бўлган бир қиёфада тарқалди.

Шунда мен домланинг билим доиралари нақадар кенг, қуввайи ҳофизалари бениҳоя кучли эканига ишонч ҳосил қилдим. Домланинг Бедил фалсафаси ҳақида айтган гаплари у кишига нисбатан одамларда яна чуқур ҳурматини кучайтирган эди.

1952 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти Айний домланинг машҳур асарларидан «Қуллар» ва «Дохунда» романларини ўзбек тилида нашр этишни планлаштирган эди. Домла бу романларнинг қўлёзмаларини нашриётга ўзбек тилида ўзлари тайёрлаб топширган эдилар: яъни бу асарлар домланинг ўз қўллари билан ёзилган ўзбекча асарлар эди. Бизнинг олдимизда бу романларни домланинг ўз услубларини мумкин қадар сақлаган ҳолда, асарларнинг мазмунига ва бадний қимматига ҳалал етказмасдан чиқариш каби фахрли вазифа турарди.

Шу сабабдан Ўзбекистон Давлат нашриётининг ўша вақтдаги раҳбарлари бу масала устида қаттиқ бош қотирдилар. Ниҳоят, маслаҳатлашиб, домланинг ўзлари билан доимий муносабат боғлаб иш олиб боришга қарор бердилар. Шундай қилмай илож ҳам йўқ эди. Баъзи бир авторлар ўз асарларининг қандай бўлмасин тезроқ босилиб чиқишини кўзласалар, домла эса асарларининг ҳар жиҳатдан пухта ва аслига халал етмаган ҳолда нашрдан чиқишини кўзлардилар. Шунинг учун домланинг жумлаларини тузатиш, қисқартиш, ҳаттоки тиниш белгиларини ўзгартиш устида ҳам хели бош қотиришга тўғри келар эди. Шева масаласини мустасно қилганда домла ўзбек тилининг сарфу наҳв қоидаларидан анча хабардор бир киши эдилар.

Ўзбекистон Давлат нашриётида домланинг асарларини қандай таҳрир қилдириш устида қаттиқ ўйланилган бўлса-да, лекин нима учундир, бу ишни бошдан охиригача етказиш имкони бўлмади (нашриётда баъзан шундай ҳол ҳам рўй беради).

«Қуллар» романининг таҳрири, иттифоқо, нашриётдаги ношудроқ муҳаррирлардан бирининг қўлига тушиб қолипти. Қилинган таҳрир намунасини келишиб олмоқ учун Самарқандга домланинг истиқоматларига юбортирилган эди, нашриёт у кишидан тезда жавоб хати олди. Домла қилинган таҳрирдан жуда дарғазаб бўлибдилар. Хатнинг қисқача мазмуни шундай эди: «Нашриётда менинг асаримни шунчалик «тузатиш» қобилиятига эга бўлган кимса бор экан, нега ўша одамнинг ўзи янги бир роман ёзиб қўя қолмади...»

Бу хат олиниши билан домла кўриб қайтариб юборган «таҳрир» намунасини нашриётда тезда кўздан кечириб чиқилди. Дарҳақиқат, нашриёт муҳаррири «қош қўяман» деб кўз чиқарибди. Домла: «Ҳирот сафари муқаррар қилинди, отларга эгар-жабдуқлар урилди», деб ёзган бўлсалар, муҳаррир «Ҳиротга сафар қилинадиган бўлинди, отлар ҳам эгарланди», «кайф-сафо» дейилган жойини «айш-ишрат» қилиб тузатибди ва ҳоказо.

Нашриёт бу хатонинг олдини олмоқ учун дарҳол чора кўрди. Қўлёмани қайси усулда таҳрир қилиш принципларини келишиб олмоқ учун мени Самарқанд шахрига юборишди.

Кеч куз фасли, ҳаво анча совиб қолган эди. Мен борган кунларим домла дам қисар — астма касаллиги

билан оғриб, уйдан ташқарига чиқа олмайдиган бўлиб қолган эканлар. Врачлар домлани назорат остига олиб, ҳар куни бир неча мартадан муолажа қилиб турган экан. Тоблари келишмай турганлигига қарамасдан, домла мени яхши қарши олиб ўша кунидек мен билан қай соатларда бирга ишлашларини тайинладилар: ҳар куни кундуз соат ўн бирдан биргача, яъни икки соат ишлайдиган бўлдик. Мен домлага «Қуллар» романидан ўзим таҳрир қилган саҳифаларни ўқиб берар, домла ҳар замон, бир замонда: «Ишқилиб, таҳрир пайтида менинг услубимни сақлашга ҳаракат қилинг. Мумкин қадар хатосинигина тузатинг. Адабиётда менинг ўз қиёфам кўриниб турсин», деб кўяр эдилар. Гоҳо: «Шу жумлани ўзича қолдириш ҳам чакки бўлмасди», дердилар. Лекин, умуман таҳрир принципига қарши қатъий эътироз билдирмасдилар. Мен ҳам домланинг кўрсатмаларига қаттиқ амал қилиб, ниҳоятда эҳтиётлик билан иш тутдим.

Бир куни бир ёш ёзувчининг мактуби муносабати билан Бутуниттифоқ ёзувчиларининг биринчи съездида Максим Горький билан қилган суҳбатлари тўғрисида гапириб қолдилар: «Горький ёш талантларни жуда қадрлар ва шу билан бирга уларга тўғри йўл кўрсатар экан. Бизларга ҳам худди шундай қилишни тайинлади: ёшларнинг ижодига тўғри ёрдам бермоқ учун уларнинг ёзган асарларини тузатиб, жуда ҳам қоралаб ташла-маслик керак. Акс ҳолда у унинг асари бўлмай қолади. Ёш ёзувчининг ўсиш йўлини тарихан тўғри акс эттирмоқ учун унинг бутун оғирлигини ўз зиммасига олиш янглишдир. Ҳар бир ёзувчи ўз аксини ойнада кўриб турсин».

Домла ҳам шу қоидага яхши амал қилиб, маслаҳат сўраб хат ёзган ёш ёзувчиларга, меҳнатдан қочмасликни, қунт билан китоб ўқишни, асар устида ишлашни тавсия қилар эканлар.

Мен «Қуллар» романини бевосита домланинг раҳбарликлари ва назоратлари остида таҳрир қилиб, бу улкан адибдан кўп нарса ўргандим ва бир дунё таассурот билан Тошкентга қайтдим.

Тошкент, 1969 йил

«ҚУЛ БОБО ЕКИ ИККИ ОЗОД»НИНГ ТУФИЛИШИ

1928 йил, март ойи. Ўзбекистонда оммавий журнал ҳисобланган Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги органи «Маориф ва ўқитғувчи» журнали редакциясида Шокир Сулаймон, Маҳмуд Субой ва мен журналнинг апрель сони ҳозирлигини кўрмоқда эдик. Редакцияга бошларида сурма ранг духоба дўппи, эгниларида каламинкадан камзул, мошгуруч соқол, нуроний юзли Садриддин Айний домла кириб келдилар. Барчамиз домлани ўрнимиздан туриб ҳурмат билан қарши олдик ва ўтириш учун жой кўрсатдик. Домла ўтирганларидан сўнг, ҳаммадан бир-бир ҳол-аҳвол сўрадилар.

Домланинг нима мақсадда келганларини билишга қизиқиб, барчамизнинг нигоҳимиз ўша кишида эди. Шу аснода Айний домла Шокир Сулаймондан:

— Журналнинг апрель сони матбаага топширилди-ми?— деб сўрадилар.

— Ҳали топширилганича йўқ, материалларни тайёрламоқдамиз,— деб жавоб қилди Шокир Сулаймон.

— Ундай бўлса, жуда яхши. Мен «Қул бобо ёки икки озод» повестини ёзиб тамомладим. Шу сонда берсаларинг,— деб илтимос қилдилар домла.

Шокир Сулаймон повестни албатта журналнинг шу апрель сонига беришга ваъда қилди.

Домла ҳайъати таҳририядан бир ёрдамчи берилишини илтимос қилдилар.

Шокир Сулаймон:

— Сизнинг хизматингизга мана шу йигитни юборамиз,— деб мени кўрсатди.

Айний домла миннатдорчилик изҳор қилиб, эртага соат тўртда Тожикистон Давлат нашриёти редакциясига боришимни, ўша ерда домла хизматида бўлишимни тайинлаб хайрлашдилар.

Шундай улуғ зотнинг ҳузурларида бўлиш, у кишининг хизматларини адо этиш вазифаси менга юкланганидан беҳад хурсанд эдим.

Ўша вақтда Тожикистон Давлат нашриёти редакцияси Самарқанднинг Ленин кўчасида, яъни Ўзбекистон Марказий Ижрокоми биносининг ёнбошидаги уйда жойлашган эди. Мен домла айтган фурсатда ҳузурларида ҳозир бўлдим. Бу ерда қизгин баҳс кетаётган бўлса ҳам, домла мени ўтирганлар билан таништириб чиқдилар. Уларнинг бир жиккаккина мўйсафид Ҳожи Муин, иккинчиси Вадуд Маҳмуд экан. Учинчиси ўзимга олдиндан таниш хўжандлик Баҳлулзода эди. Менга жой кўрсатишди, ҳол-аҳвол сўрашдик. Шундан сўнг бўлинган суҳбат давом эттирилди. Суҳбат, фаҳмлашимча, араблар истилоси ҳақида борар эди.

Айний домла қўлларидаги қўлёзма китобдан ўқий бошладилар. Ҳамма диққат билан тингламоқда. Мен ҳам эшита бошладим. Домла бир бетни ўқиб тамомлагач, ҳаммага кўз югуртириб чиқдилар ва мендан сўрадилар:

— Писар, Шумо забони тожикиро медонид?

Тожик тилини мутлақо билмайман дейишга ўтирганлардан истиҳола қилдим ва:

— Қам медонам,— дедим.

Жавобимдан домла мийиғларида кулиб, мени ҳам суҳбатдан баҳраманд қилиш мақсадида ўқиган бобларини қисқа мазмунда таржима қилдилар:

Араб лашкарбошиси Қутайба ибн Муслим Бухоро халқини уч марта мусулмон қилган...

Кейин арабларнинг қай йўсинда Бухорода ислом динини жорий қилганини гапириб, Фирдавсийнинг араблар сиёсатига қарши ёзган мисраларидан ёд ўқидилар.

Шу билан суҳбат тугади. Домла стол ғаладонидан қўлёзмани олиб менга узатдилар ва:

— Ана шуни кўчирасиз, тил ва ибора хусусида мен билан маслаҳатлашинг,— деб таъкидладилар.

Мен ҳурматли Айний домланинг бу топшириқларини диққат билан бажаришга ҳаракат қилдим. Повестни

Айний ва Юлиус Фучик.

кўчираар эканман, гўё ўзимни повестда тасвир этилган ўтмиш мудҳиш ҳаёт оғушида ҳис этардим.

Ушанда мен Айний домланинг тарих ва адабиёт соҳасида баркамол олим, ҳаётни чуқур билган, кучли ҳофиза эгаси сифатида таниб, у кишига қойил бўлган эдим.

Домланинг суҳбатларида бўлиш, у зотдан маънавий озиқ олиш менга катта роҳат бахш этарди.

Шундай қилиб, домланинг «Қул бобо ёки икки озод» повести биринчи марта ўзбек тилида журналнинг 1928 йил апрель—октябрь (4—10) сонларида нашр этилди. Редакцияга журналхонлардан «Қул бобо ёки икки озод» повестидан нақадар таъсирланганликларини изҳор қилиб, хатлар ёғила бошлади.

Тошкент, 1964 йил

АЙНИЙ БУХОРОДА

«Бухоро ҳақиқати» газетасининг бундан қарийб ўттиз йил илгариги—1949 йил 12 июль сонида бундай хабар босилган эди. «10 июнь. Кечқурун соат ҳали етти бўлмаган. Атоқли совет ёзувчиси Садриддин Айнийнинг ўз туғилган юртига келиши ҳақидаги хабар бутун шаҳар бўйлаб тарқалган. Шаҳар меҳнаткашлари, зиёлилари, студентлар, мактабхонлар педагогика институти биноси томон келмоқдалар». Ҳозирги вақтда муҳим тарихий ҳужжатга айланган бу оддий газета хабари унутилмас ҳодиса ҳақидаги тасаввур ва туйғуларни тиклайди. Улуғ адиб билан ўша тарихий учрашув ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни Айний ҳаёти ва ижодига бирор зарра қўша олар, деган умидда баён этмоқчиман.

Айний асарларининг сарлавҳаларига бир диққат қилинг: «Қуллар», «Дохунда», «Бухоро жаллодлари», «Судхўрнинг ўлими» ...Бу номлар китобларни дастлаб қўлга олган кишида ажиб ўй-тасаввурлар қўзғайди. Менинг Айний ижоди билан бевосита танишувим 1947 йилдан бошланган. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро область кутубхонаси 40—50-йилларда қадимий ёдгорлик собиқ мадрасалардан бирида жойлашган эди. Кутубхонада кўп қадимий нодир қўлёзмалар ҳам сақланарди. Кейинчалик бу қўлёзмалар Тошкентга Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига келтирилди. Кутубхона директори домла Ҳамро Шоев араб ва форс тили ҳамда ёзувларини мукамал эгаллаган, Бухоро тарихи, архитектураси, маданияти, адабиётининг чуқур билимдони, илм-маърифатга ихлосманд, ҳар бир

кишига астойдил кўмаклашувчи ташаббускор маданият ходими эди. Домла Шоевнинг ўз юртдоши Айнийга ихлоси жуда юксак эди. Мени китоб фондига бошлаб кириб, Айний асарлари ҳамда унга доир адабиётлар билан таништирди. Зинапоялардан пастга тушиб, кутубхонанинг ўқув залига кирилади. Шифтдаги туйнуқлардан кирган нур доира шаклидаги сахни хира ёритади. Қалин пишиқ ғиштдан ишланган, ярим ер остида жойлашган бу хона Бухоронинг жазирама иссиқ, кунларида ҳам салқин бўларди. Кутубхонада адибнинг лотин шрифтида чоп этилган «Қуллар» романидан бир нусха сақланган бўлиб, фақат ўқув залида мутолаа қилишга рухсат этиларди. Қуллар ҳақида конкрет тасаввур олиш иштиёқи шу қадар қизиқтирар эдики, романининг навбатдаги китобхондан бўшадини бир неча кун зориқиб кутдим.

Китобни варақлар эканман, қоронғи ўтмишнинг даҳшатли манзаралари ичига беихтиёр кириб қолгандай ҳис этдим ўзимни. Афғонистон чегараларидан тутиб, банди қилиб келтирилган бегуноҳ эркак ва аёллар, ёш ўғил-қизларнинг фарёди қулоғимга эшитилиб, вужудимни ларзага келтирарди. Босқинчилар ўлжаларидан бир қисмини Бухородаги қул бозорига соладилар. Бандилардан бир ўғил ва бир қиз болани танлаб, подшоҳга туҳфа этадилар. Инсон фарзанди мол сифатида бозорга солиниб савдо қилинади, буюм сифатида совға этилади.

Раҳимдоднинг қулликдаги ҳаёти шу қадар аянчли, мунгли, сўнгсизки, «Чўли ироқ» куйининг наволаридек киши қалбини титратади. Раҳимдод, Гулсум образлари ижтимоий моҳияти ҳамда эпик кўлами жиҳатдан ҳам ўзбек адабиётида янгилик эди. Бу образлар меҳнаткаш инсон фарзандини тирик мурдага айлантирган жамият устидан чиқарилган қаттиқ айбнома эди.

«Судхўрнинг ўлими» қиссаси адибнинг эски жамият иллатлари устидан заҳарханда қаҳқаҳасидир. Табиий, «судхўр» сўзининг маъноси ҳам ҳозирги китобхон учун нотаниш. Судхўр — жамғарган пулини орттириб олиш шарти билан қарзга бериб, шу фойда ҳисобига яшовчи текинхўр. Мазкур қиссада адиб феодализм жамиятининг халққа, инсонпарварликка зид ички моҳиятини очкўзлик илллати мисолида қаттиқ фош этади. Асарда бу иллат бемехнат пул, мол-мулк, ерга очкўзликдан иборат ижтимоий касаллик сифатида бадий умумлаштирилади.

Қори Ишкамба тасвирида адибнинг бадий маҳорати юксак даражада мужассамлашганки, у жаҳон адабиётидаги етук сатирик типлар билан бир қаторда туради.

Маълумки, қисса воқеалари асосан Бухоро шаҳрида кечади. Биз педагогика институти студентлари қиссада тасвирланган воқеаларни шаҳарнинг аниқ манзаралари кўламида қайтадан тасаввур этар, адибнинг хотира-мушоҳада қувватига қойил қолар эдик. Қиссада ҳам, адибнинг бошқа асарларида ҳам Бухородаги Кўкалдош мадрасаси тилга олинади. Лабиховуз архитектура ёдгорликлари туркумига кирувчи, XVI асрда қурилган Кўкалдош мадрасасида бир юз олтмиш ҳужра бўлиб, уларда талабалар истиқомат қилар, таҳсил олар эдилар. Айний бу мадрасада ҳам таҳсил кўрган эди. Биз студентлик йилларда Кўкалдош мадрасасида бўлиб, унинг мураккаб тузилиши, ажойиб безаклари билан танишганимизда беихтиёр улуг адибни эслардик. Устоз Айний бу ҳужраларнинг қайси бирида истиқомат қилган, қай хонада таҳсил олган, қандай яшаган? Мадрасанинг қадимий улкан салобати бу ўйларимизга аллақандай романтик тус берар, Айний кўлида машъала ушлаган ҳолда феодализм зулматини ёриб чиқиб, янги дунёга дадил қадам қўйган буюк сиймо бўлиб гавдаланарди.

Россиядаги революция бўронидан қўрқиб қолган амир ўз истибдодини мустаҳкамлаш мақсадида тадбирлар кўра бошлаган эди. Ана шундай тадбирлардан бири амирнинг 1917 йил 7 апрелда сохта эркинликлар ваъда қилиб чиқарган фармони эди. Шу муносабат билан жадидлар «шодиёна ва шукрона намойиш» ташкил этадилар. Айний намойиш амирнинг тараққийпарвар зиёлилардан ўч олиши учун бир баҳона бўлиши мумкин, деб қарши чиқади ва унга қатнашмайди. Ҳақиқатан, амир намойишдан сўнг реакцияни авж олдиради: қора калтак, қамоққа олишлар бошланади.

«Қамоққа олинганлар орасида,— деб ёзади Файзулла Хўжаев.— Айний, Мирза Мазрулла, Мирза Саҳбо ва бошқалар бор эди. Амир қамоққа олинганларни Осиёнинг эски одати бўйича калтаклаш тўғрисида буйруқ берди. Мирбобо ва Айнийга етмиш беш дарра, Мирза Назруллага бир юз эллик дарра урилди»¹. Сад-

¹ Ф. Хўжаев. Танланган асарлар. Уч томлик. Тошкент, «Фан», 1976, I том, 114-бет.

риддин Айний ўз биографиясида амир зулмидан ўчмас қонли из бўлиб қолган бу даҳшатли жазонинг қандай амалга оширилганлигини «Қуллар», «Эсдаликлар», «Таржиман ҳолим» асарларида тасвирлайди.

Амир зулмига дучор бўлганларнинг бир қисми, шу ҳисобдан Садриддин Айний ҳам 1917 йилда рус солдатларининг ёрдами билан зиндондан қутулган эдилар. Айний шундан кейин Самарқандга келиб, бу шаҳарда доимий яшаб қолади. Самарқанд билан Бухоро ораллиги халқ тили билан айтганда, қўл узатса етадиган масофа. Устод Айний йигирманчи йилларнинг бошларида зарур юмушлар билан бир-икки марта Бухорога келиб кетган бўлса-да, бироқ кейинги йиллар мобайнида узоқ муддат ўз она шаҳрига ташриф буюрмаган эди.

Устод Айний ўз шогирдлари, институт раҳбарлари, олим-педагоглар қуршовида нуроний бир қиёфада учрашув президиумига чиққанда мен юқоридаги фикрларни ўйлардим. С. Оржоникидзе номли Бухоро педагогика институтининг ректори Туроб Жўраевич Жўраев йиғилишни очиб, адибни ўз она шаҳрида муборакбод этди. Ҳозирги вақтда Ф. Энгельс номли Тошкент Давлат Чет тиллар педагогика институтининг ректори, тарих фанлари доктори, профессор Туроб Жўраев ўша йилларда бизга марксизм-ленинизм асослари фанидан дарс берар, ўз лекцияларида Айнийнинг ўтмиш ҳақидаги асарларидан мисоллар келтирар, намуналар ўқиб берарди.

— Ёшлар,— деди Туроб Жўраевич,— устод Садриддин Айнийни биринчи навбатда буюк адиб, деб биладилар. Ҳақиқатан, Айний асарлари жаҳон халқлари тилларига таржима қилиниб, севилиб ўқиладиган сўз санъаткоридир. Устоднинг ўзбек ва тожик адабиётининг узоқ тарихий негизларини, буюк сиймолари ижодини совет адабиётшунослиги фанида биринчи марта тадқиқ этган улкан аллома эканлиги бизга маълум. Ленинград Давлат университети Садриддин Айнийнинг Шарқ адабиётининг бир қанча чигал масалаларини илмий ҳал этиб берганлигини ҳисобга олиб, унга филология фанлари доктори деган илмий даража берди.

Туроб Жўраевич қисқа пауза қилиб, президиумга хиёл назар ташлагач, сўзини давом эттирди:

— Биз устод Айнийни тарихчи олим ҳам деб билемиз. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» асари бунинг исботидир. Бу асарда Октябрь

революцияси арафаси ва революция йилларида Бухородаги ижтимоий фактларнинг ҳаётий аниқ баён этилганлиги билан, айниқса, диққатга сазовор.

Туроб Жўраевич сўзининг охирида президиумда ўтирган адибга ўгирилиб кўтаринки самимий руҳда деди: «Ажойиб асарларингиз бухороликларнинг сеvimли китоблари бўлса, Бухоро сизнинг ҳаёт мактабингиздир. Истеъдодли шогирд кичик мактаб таълимини оламни нурлантирадиган катта сабоққа айлантиради. Сиз ана шундай шогирд хизматини ўтаган улуғ фарзандсиз, бухороликларнинг ифтихорисиз».

Институт ўзбек адабиёти кафедрасининг доценти Маҳмудали Юнусов сўзлади. Ҳозирги вақтда филология фанлари доктори, М. Юнусов ўша йилларда ўзбек классик адабиётидан кандидатлик диссертацияси ҳимоя қилган, Айний ижодининг билимдонларидан бири эди. У адибнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳақли илҳомланиб гапирди:

— Адиб асарларининг жаҳон адабиёти хазинасидан ўрин олганлигига сабаб унинг ижодида қуллар ҳаёти, бу жафокаш қулларнинг асрий кишанларни парчалаб озодликка эришуви Айний қаламига хос тарзда оригинал мужассамлаштирилгандир.

Дарҳақиқат, Айний адабиёт оламига ўз янги воқелигини олиб кирган сўз санъаткори. Агар Қолумб оламда азалдан мавжуд Америка қитъасини дунё харитасида кашф этган бўлса, Айний бадий адабиёт харитасида батамом янги олам бунёд этди. Маълумки, жаҳон адабиётида азалдан аён сюжет схемаларини қисман ўзгартишлар билан қайта такрорлашдан иборат бўлган жуда кўп асарлар мавжуд. Айний бадий адабиёт оламида ўз оригинал сюжет кўринишларни яратган санъаткордир. Унинг асарларидаги янги воқеалар тизмаси, янги қаҳрамонлар гуруҳи қалбимизни забт этади.

Садриддин Айнийнинг шогирдлари — таниқли тожик адиблари Сотим Улуғзода ва Жалол Икромий устоднинг сабоқлари ҳақида сўзладилар.

— Садриддин Айнийнинг кучи,— деди Сотим Улуғзода,— халқ билан мустаҳкам алоқада бўлиб келганлигидир. Устод Айний ишчилар, колхозчилар, ёш олимлар, шоирлар ва ёзувчилар билан доимо маҳкам алоқада бўлиб келмоқда. У илмий-адабий ишларининг жуда кўп-

лигига қарамай, жойлардан келиб турган хатлар оқи-
мига мукамал жавоблар ёзиб турадилар. Халқнинг ис-
так ва орзуларини бажо келтиришга кучини сира ая-
майдилар.

Сотим Улуғзоданинг бу сўзлари айни ҳақиқат эди.
Айний худди томчида осмон акс этганидай Бухоро меҳ-
наткашларининг машаққатли ҳаёти, орзу-ўйларини,
нурга интиқлигини, бу йўлдаги азоб-уқубати, сабр-то-
қатини, куч-қудратию заифлигини, барча олийжаноб
фазилатларини ажойиб бир тарзда ўзида гавдалантир-
ган буюк сиймо эди. Айний халқ ҳаёти, орзу-ўйлари
ичидан чақмоқ бўлиб, бунёдга келди ва халқ момақал-
диросидан Улуғ Октябрь туфайли куч олиб маърифат
кўкида сўнмас юлдузга айланиб қолди. Айнийни ижти-
мой инсон, буюк адабий ҳодиса сифатида халқ ва
улуғ Октябрь яратди. Айний фақат Шарққа хос талант,
Бухоро тупроғида туғилиши мумкин бўлган буюк ис-
теъдод. Айний адиб ва инсон, мутафаккир аллома, ку-
рашчи ва мураббий сифатида халқ ҳаёти ва руҳияти-
нинг тиниқ кўзгуси, халқ портретидир.

Жалол Икромий «Шоди» деб аталган янги асарининг
яратилишида қаттиққўл устоднинг маслаҳати ва са-
боқлари ҳақида миннатдорлик билан сўзлади:

— Ҳар бир мустақил асар ўзига хос оламдир, деб
таълим берадилар устод. Оламнинг улуғлиги зарралар-
дан ташкил топган. Ҳар бир асар эса, сўзлардан қурил-
ган бинодир. Ундаги ҳар битта гишт пишиқ, пухта бў-
лиши ва ўз ўрнига қўйилиши лозим. Устод бу доно
муқаддимадан сўнг менинг янги асарим қўлёзмасини
муфассал кўздан кечириб, ундаги ҳар бир зарранинг —
сўз материалининг сифати, бўёқлари, ўринли, ўринсиз-
лиги ҳақида эринмай тушунтирдилар.

Уша учрашувда институт студентлари номидан адиб-
ни табриклаш шарафига муяссар бўлдим. Мен адиб
асарларининг бир мухлиси сифатида дил сўзларимни
ҳаяжонланиб гапирдим.

— Бу учрашув, — деди устод Айний, — мени ғоят тўл-
қинлантирди. Менинг ёшлик чоғларим шу шаҳарда ўтди.
Аммо Бухоро амирлигининг зулми остида оғир ва фо-
жиали кунларни кечирганман... Амир мени маорифпар-
варлигим учун қаттиқ калтаклаган. Ҳозирги бахтли
замонда яшаётган ёшлар учун халқпарвар зиёлини кал-
таклаш воқеаси бир эртақдай туюлиши мумкин. Бу

ҳодиса сиз билан биз муяссар бўлган, ҳузурини тотаётган ҳозирги улуғ бахтнинг ҳаётий, сиёсий аҳамиятини тасдиқловчи кичик деталдир. Улуғ социалистик революция туфайли ҳақиқий озодлик бахтига муяссар бўлдик. Шаклан миллий ва мазмунан социалистик маданиятимиз мисли кўрилмаган даражада тараққий топди. Мен орзу қилган ана шу қувончли кунларни кўраётганим билан ўзимни бахтиёр деб биламан.

Адиб китобхонлардан тушган бир қанча саволларга жавоб қайтарди. Бу саволларнинг бир қисми ўз мазмуни билан китобхонларни қаттиқ ҳаяжонлантирган «Бухоро жаллодлари» қиссаси ҳақида эди. Минбарда бир оз сукут ичра саволларни титкилаб мутолаа қилаётган адибга тикилиб ўйлар эдим. Бу асар 1922 йилда ёзилган бўлиб, ўзбек совет адабиётида тасвирланган воқелик ҳамда жанр жиҳатдан янгилик эди. Қисса воқеаларини — амирнинг оммавий қотиллик кирдикорларини тасаввур этганимда бу воқеалар моҳият жиҳатдан биринчи рус революцияси мағлубиятга учрагандан кейин Россияда юз берган Столипин реакцияси давридаги қонли фожиаларни эслатарди. Улуғ рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстой чоризмнинг бу одамхўрлик сиёсатига қаттиқ қаршилик кўрсатган ва подшони бош жаллод, деб атаган эди. Л. Толстойнинг 1908 йилда ёзилган «Жим туrolмайман» деб аталган бадий-публицистик мақоласида шундай сўзлар газаб билан битилган эди: «Бир киши бошқа бир кишининг меҳнатини, пулини, сигири, йилқисини, ҳатто, ўғил-қизини тортиб олса, қабихликдир. Лекин бир киши бошқа бировни жонидан жудо қилса, уни маънавий-руҳий ҳаётдан маҳрум этишга, ўзини қурбон қилишга мажбур этса, бу нақадар қабихликдир».

Октябрь инқилоби бўрони яқинлашаётганлигидан кўрқиб қолган Бухоро амири ҳам шундай қонли реакцияни ажв олдирган эди.

— Утмиш Бухоро,— деб сўзини давом эттирди устод,— дарҳақиқат мен учун бир таҳсил мактаби, чиниқиш мактаби бўлди. Амир ўз елкасига уриладиган пичоқни ўзи қайраб, одамлар қўлига тутқазганлигини батамом тушундим. Зиндонлар, оммавий қотилликлар одамларнинг сабр косасини тўлдирган эди. Мен шу ҳақиқатни «Бухоро жаллодлари» асаримда кўрсатдим. Асарда тасвирланган қонли фожиалар сизлар таҳсил

кўраётган институт рўпарасидаги арк саҳнида содир бўлган, арк ғишларида бегуноҳ сўйилган одамларнинг қон излари бор.

Адиб ўша кунларнинг аянчли лавҳаларини кўз олдига келтиргандай бир оз сукут сақлаб, сўнг сўзини давом эттирди:

— Урта Осиёда, жумладан, Бухорода революция чет кучлар томонидан зўрлаб амалга оширилди, деб сафсата сотувчи шўринг қурғур буржуа тарихчиларининг даъволари пуч эканлигини шу воқеалар тасдиқлайди. Одамларда зулмга норозилиқдан иборат қудратли куч етилиб, турли шаклларда рўёбга чиқа бошлаган эди.

Адиб китобхонларнинг яна бир саволига жавоб ўйлаб бир оз тин олгач, хиёл кулимсираб, ўзбек тилида фикрини изҳор эта бошлади.

— Мен ўтмиш Бухоро китобини ўқиб, уни ўз қаламим билан қайта иншо қилиб чиқдим. Сўз бўёқлари билан нурлантиришга ҳаракат қилган бўлсам-да ўтмиш воқелик хунук эди. Мен бу хунук воқеликни гўзаллаштириш учун жон фидо қилган курашчиларни олқишладим. Бахтимиз курашчиларига шон-шарафлар бўлсин!

Адиб мутафаккирона маъноли паузадан сўнг хурсанд бир қиёфада сўзини давом эттирди.

— Қаранг, фарзандларим, ҳозирги воқелик ҳам, партия топширган қалам ҳам гўзал! Жамиятимизнинг кўркем солномасини сиз гўзал ёшлар давом эттирасизлар.

Устод Айний Бухорода тахминан бир ҳафта меҳмон бўлди. Киноматографлар адиб ҳаёти ва ижодига оид тарихий жойларда, эски зиндон биноларида адиб билан бирга бўлиб, ҳужжатли киноленталар тайёрлашди.

Тошкент, 1978 йил

ЕШЛАРНИНГ ҒАМХУРИ

Устоз Садриддин Айний тўғрисида Бухоро инқилобига, яъни 1920 йилгача ва шундан кейин отамдан, у киши билан ҳамсуҳбат бўлган замондошларидан кўп яхши гапларни эшитганман, кейинроқ шу улуғларнинг суҳбатида иштирок этиш шарафига муяссар бўлганимдан сўнг шахсан домла билан бир неча марта учрашган ва суҳбатлашганман.

Бухоро тараққийпарварларидан, оиламизнинг энг яқин кишилари, қўшнилариимиз Порсохўжа, Мирзо Иззатулло, Аҳмаджон Махсумларнинг айтишича, домла Бухоро мадрасаларидан бирида таълим олган сўнгги йилларда шаҳарнинг маърифатпарвар кишиларига бош бўлиб, улар билан тез-тез суҳбатлашиб турганлар, бу гурунгда шоир ва тарихчи, мусиқа мухлиси ва китоб шайдоси Шарифжон Махсум, Ҳамдий тахаллуси билан шеър ёзадиган Аҳмаджон Махсум, Бухорода қизлар ва ўғил болалар учун янги усулда мактаб очиб, ўзбек тилида биринчи марта ибтидоий мактаб ўқувчилари учун ўқиш китобини яратган Мирзо Абдувоҳид — (Мунзим) ва бошқалар иштирок этар эдилар. (Мен ҳам саводимни Мирзо Абдувоҳид уйида ўғил болалар учун очилган мактабда чиқарганман, бу мактаб Бухорода эски усулдаги кўплаб диний мактаблардан фарқли равишда ўқишни ҳам, ёзишни ҳам ўргатар, асосан дунёвий фанлар ҳақида ибтидоий маълумот берар эди).

Отамнинг айтишича бу суҳбатлар шеърхонликдан, айниқса Мирзо Абдулқодир Бедилнинг шеърларини ўқиш ва уни талқин қилишдан иборат бўлар эди. Ша-

рифжон Махсум ўзининг бой кутубхонаси билан бу суҳбатларнинг сермазmun ва мароқли ўтишига сабаб бўлар эди. (Шарифжон Махсумнинг тарихий қўлёзмалар, баёзлар, мажмуалардан иборат қимматбаҳо шахсий кутубхонаси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳозир авайлаб сақланмоқда).

Порсохўжа ва Мирзо Иззатуллонинг бир неча марта таъкидлаб айтишларича, Айний ўша вақтда гарчи бошқаларга қараганда «бир-икки кўйлакни камроқ йиртган бўлсалар ҳам», аммо форс, араб тилини, тожик классик адабиётини яхши билганлиги, суҳандонлиги туфайли суҳбатнинг гули ҳисобланар эди.

Устоз фақат ёзувчи ва шоиргина эмас, шу билан бирга Ўрта Осиё халқларининг айниқса Бухоро халқининг тарихини, ҳаётини, урф-одатларини, унинг ҳамма мўтабар кишиларини жуда яхши билар эди. Энг қадимий Исмоил Сомоний мақбарасидан бошлаб, манғитлар сулоласининг сўнгги намояндаси амир Олимхон даврида қурилган Ситораи Моҳи Хоссагача ҳар бир тарихий ёдгорлик, ҳар бир мачит-мадраса, ҳар бир тоқ ва тим (савдо пассажи) домла учун таниш, тарихи ва яратилиши у кишига аён эди. Домланинг «Эсдаликлар» асарини ўқиган кишилар буни яхши биладилар. «Эсдаликлар»нинг нашр этилган 5 жилди у кишининг қанчалик кучли ҳофиза қувватига эга эканлигини, доимо кишилар орасида бўлганлигини, ҳаётни чуқур ўрганганлигини ҳам кўрсатади.

«Совет Тожикистони» редакцияси таклифига биноан мен Душанбега борганимдан кейин домла Айний билан бир неча марта учрашдим. 1952 йилнинг куз фаслида домла хасталикдан кейин дам олиш учун Тожикистон Министрлар Совети истироҳатгоҳида истиқомат қилар эдилар. Бетобликлари чеҳраларидан кўриниб турса ҳам, аммо меҳмоннавозликлари, хушсуханликлари, очиқ чеҳралари, қизиқувчанликлари кўз олдимдан кетгани йўқ. Менинг редакцияда ишлаб турганлигимдан илгари ҳам хабардор бўлган домла биринчи суҳбатимизда мenden Ўзбекистондаги янгиликлар ҳақида қизиқиб сўрай бошладилар. Ўзим билган янгиликлар тўғрисида қаноатланарли жавоб беришга ҳаракат қилдим.

Кейинги йилларда Айний гарчи Тожикистонда истиқомат қилган ва ишлаган бўлсалар ҳам Ўзбекистон-

нинг ҳаётига, ўзбек совет адабиётидаги ҳар бир янгиликка ғоят қизиқиб қарар ва «Қизил Ўзбекистон», «Муштум» журналларида ўз мақолалари билан тез-тез қатнашиб турар эдилар. Суҳбатимиз мавзун адабиётдан сиёсатга ўтганида, домла ўзбек халқининг шонли фарзанди Усмон Юсуповнинг буюк ташкилотчилик қобилияти ҳақида мамнуният билан гапирдилар.

Суҳбатлардан бирида домла яқинда Бухорога қилган сафарлари ҳақида сўз очди. Тожикистон киностудиясининг бир группа операторлари домланинг Бухородаги ҳаётини лентага олиш учун у киши билан бирга сафар қилган эди. Домла Бухоро жамоатчилиги, Бухоро область партия комитети ва шахсан ўша вақтда Бухоро область партия комитетининг пропаганда бўйича секретари А. М. Қўчқоров самимий кутиб олганлигини ва Бухоро сафари умуман мароқли ўтганлигини айтдилар. Шу сафар вақтида Бухоронинг ёш ёзувчилари, жамоатчилик вакиллари билан бир қаторда шаҳарнинг мўйсафидлари, ўз тенгқурлари билан ҳам бир неча жойда учрашган эдилар. Пойостона, Ҳавзилесак, Почақулхожи, Гавкушон гузарларида домла аҳоли билан самимий суҳбатлашдилар. Бухоронинг революциядан илгариги ўтмишини эслаб, унинг ҳозирги маданий, бадавлат ҳаёти билан таққосладилар. Устоз Бухоронинг тарихий ёдгорликлари ҳақида гапириб, бу тарихий ёдгорликлар — саройлар, мадрасалар, мақбаралар, қуббалар анчагина таъмирга муҳтож эканлигини, бу биноларни ёш авлод учун авайлаб-асраш, туристлар ва меҳмонларга кўз-кўз қилиб кўрсатиш учун уларни арзигулик ҳолга келтириш кераклигини орзу қилдилар. Мана энди машҳур устознинг юз йиллигини нишонлар эканмиз, у киши маҳорат билан батафсил тасвирлаган ўша қадимий тарихий ёдгорликлар, чунончи Исмоил Сомоний мақбараси, Чорминор, Мир Араб мадрасаси, Арқ қалъаси ва бошқа кўплаб нодир тарихий ёдгорликлар тикланиб, асл ҳолига келтирилганлигини кўрсалар эди, домла нечоғли қувонган бўлур эдилар.

Устоз Садриддин Айний тожик адабий тилини энг яхши билган ва унинг софлиги, тобора бойитилиши учун бениҳоя катта ҳисса қўшган адибдир. Шунинг учун ҳам бўлса керак, домла таржима санъати ва таржима қилинган материаллар ҳақида кўп ташвишланиб гапирар эдилар. Менинг озми-кўпми таржима ишлари билан шу-

гулланаётганлигимни билиб, суҳбатларимиздан бири шу атрофда айланди. Домла ҳамшаҳрим ва синфдошим, тожик совет прозасининг пешқадам намояндаларидан бири ёзувчи Жалол Икромий асарларининг тили яхши эканлигини айтдилар ва газеталарда ҳозир ғализ сўзлар, иборалар учраб турганлигини эслаб афсусландилар. Сўз орасида менга тожик тилини билганим учун русчадан тожикчага таржима билан ҳам шуғуллансангиз яхши бўлур эди, деб маслаҳат бердилар.

Устоз билан ўша йилларда бўлиб ўтган учрашувлардан бирида Тошкентдан бизникига меҳмон бўлиб келган синфдошим, СССР халқ артисти Олим Хўжаев ҳам бор эди. Домла Олим Хўжаевни самимий қабул қилдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин домла Ҳамза номидаги Ўзбек академик драма театрининг ижодий ишлари билан қизиқиб, Олим Хўжаевга бир қанча саволлар бердилар. Театр қандай асарларни саҳнага қўяётганлиги, қандай янги саҳна асарлари яратилганлигини сўраб билганидан кейин, домла илгаридан таниш СССР халқ артисти Сорахонимни, Ҳамза театрининг етакчи актёрлари — марҳум Лутфулла Назруллаевни ҳамда Саъди-хон Табибуллаевни эсга олдилар. Олим Хўжаев ўзи билан бирга Ҳамза театри постановкаларида ижро этган ролларининг фотосуратини олиб келган эди. Домла бу суратларни биттама-битта эътибор билан қараб чиқдилар ва суҳбатимиз охирида Олим Хўжаевга янги ижодий муваффақиятлар тилаб қолдилар.

Мен шу ерда бадий асарларнинг талантли таржимони ва муҳаррир Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими Малик Раҳмонга домла Айнийнинг эътиқодини айтиб ўтмоқчи эдим. Домла ўзларининг ўзбек тилида нашр этилган ҳамма асарларига муҳаррирликни асосан Малик Раҳмонга ишониб топширар эдилар. Малик Раҳмоннинг бир неча марта домла билан Самарқандда, Душанбеда асарларининг ўзбекча нашрини биргаликда ўқиб чиқиб, нашрга тайёрлаганлигини биламан.

Домланинг энциклопедик маълумотга эга эканлиги, форс-тожик адабиётини, унинг тарихини чуқур билганлиги, шу соҳадаги илмий-тадқиқот ишларига мислсиз ҳисса қўшганлиги тўғрисида ўнлаб, юзлаб монографиялар яратилган ва бундан кейин ҳам ҳали кўп асарлар яратилиши турган гап. Аммо мен домланинг шахс си-

фатидаги одамохунлиги, кишиларга меҳрибонлигини, имконият борида ёрдам қўлини чўзишга тайёр эканлигини ўз ҳаётимдаги кичик бир лавҳа билан таъкидлаб ўтишни истар эдим. Домла Айнийнинг менга билдирмай давлат-партия назорати идорасига ёзиб юборган холисона мактублари менинг шахсий ҳаётимда катта ижобий роль ўйнади.

Домла Айнийни шахс сифатида тасвирлаганда у кишининг оилага, ёр-дўстларига меҳрибонлигини, умуман, олижаноб инсон эканлигини таъкидлаб ўтишим керак. Домла Айнийнинг ўғли Қамол Айний ва қизлари Холидахон билан Лутфияхонларнинг адабиёт ва санъат соҳасида олим ва олима бўлиб етишганликлари, ота изидан бораётганликлари, унинг бой меросини ардоқлаб сақлаётганликлари ва фарзандлик бурчини ҳалол бажараётганликларини ҳам домла Айнийнинг хизмати ва насиҳатлари самараси деб биламан.

Душанбеда Тожикистон Министрлар Советининг дам олиш уйида бўлиб ўтган учрашувлардан бирида домла Айний менга қараб: — Яхёхон, болалигингизда менга қилган хизматингизни унутганим йўқ. Эсингиздами, 1920 йиллар Бухоро инқилоби арафасида сиз Тошкентда бўлган пайтингизда менга Урдадаги киоскадан «Иштирокиюн» газетасини келтириб берар эдингиз. Мана бу менинг «Қуллар» романимнинг бир нусхаси, эсдалик учун олиб қолинг, — деб романининг биринчи саҳифасига ўз қўллари билан «Ўртоқ Яхё Йўлдошевга — муаллифдан эсдалик. 1952 йил, декабрь. Сталинобод шаҳри. Министрлар Советининг дам олиш уйи. Садриддин Айний» деб ёздилар. Мана шу китоб улуг устоздан қимматбаҳо эсдалик сифатида китоб жавонимда турибди. Ҳар гал уни қўлимга олганда, устоз Садриддин Айнийни ҳурмат ва эҳтиром билан эслайман.

Тошкент, 1978 йил

ҲАКИМ ҲОМИДИЙ

*Низомий номидаги Тошкент педагогика
институтини доценти*

УСТОЗНИ ЭСЛАБ

Машҳур адиб Айний домлани устод деб аташади. Дарвоқе, бизнинг эсдаликларимиз ҳам кекса ёзувчи ва таниқли олим Садриддин Айнийни адабиётга кириб келаётган умидли ёш қаламкашларнинг муаллими ва мураббийси сифатида характерловчи лавҳалардир.

Эсимда, дўстим Жалол Икромий билан Самарқанд Регистонига тушиб турар эдик. Зеро, устозларимиз, жумладан профессор Вяткин Тиллакори мадрасасида яшаб, археологик топилдиқлар устида илмий-тадқиқот ишларини олиб борар ва баъзан шу ерда биз — студентлардан зачет ва имтиҳон қабул қилар эдилар. Устоз Садриддин Айний ҳам Самарқанд Регистонига тушаверишда ўнг қўлдаги кўчадаги ҳовли (ҳозир бу ҳовли Айний мемориал музейи) да яшаб ижод этар эдилар. Устоднинг меҳмонхонаси айни чоқда ижод устахонаси эди. Менинг Жалол Икромий билан бирга келиб устоз билан учрашувимиз чуқур таассурот қолдирган эди. Уша вақтларда ёш ёзувчи бўлган Жалол Икромий илк ҳикояларидан бирини Айний домлага кўрсатиб маслаҳат олмоқчи эди. Самарқанд Регистони томон юриб борар эканмиз, ўнг кўчага бурилиб, устознинг ҳовлиларига яқинлашганимизда Жалол Икромий энгашиб ботинкасининг ипини ечаверар экан, — қани жўра, сиз ҳам ботинка ипини бўшаштиринг, — дер эди.

— Биз устознинг меҳмонхоналарига киришимиз билан, — тушунтира бошлади Икромий, менинг савол назари билан қараганимни кўриб, — устоз қўзғаладилар, биз дарҳол гилам устига чиқиб ва югуриб бориб у кишининг қўлларини олиб кўришмоғимиз лозим. — Агар

оёқ кийимини ечишга уришиб қолсак,— дер эди Икморий сўзини давом эттириб,— устозни куттириб қўямиз!

— Тушунарли,— дедим мен туфли йпини бўшашти-равериб...

Дарвоқе, биз салом ва эҳтиром расмини бажо келтириб меҳмонхонага киришимиз биланоқ, устоз Айний очиб чехра кўрсатиб, бизни кутиб олдилар. Биз устозни қўзгалгани қўймай, тез бориб, табаррук қўлларини олиб кўришишга муяссар бўлдик. Кичик хонтахта ёнида ўтиришга таклиф қилдилар, кўк чойдан бериб, ўқишларимиз ва ҳол-аҳволимизни сўрадилар.

Маърифат соҳиби бўлмоқ учун дорилфунунда ўқишнинг ўзи етарли эмас, хусусий мутолаа қилиш зарурлигини устоз қайта-қайта уқтирар, манбалар асосида фикр-мулоҳаза юритишга ундар эдилар. Устознинг бундай салмоқли сўзлари ҳали-ҳали қулоғимизда баралла янграйди. Суҳбат давомида Жалол Икморий ижодий маслаҳатлар олиш ниятида келганимизни айтди ва илк ҳикояларидан бирини устознинг ижозатлари билан ўқишга киришди. Айний домла йўл-йўлакай қимматли фикр ва маслаҳатларини айтар, муаллиф мамнуният билан қўлидаги қалам билан қайдлар қилиб борарди.

Катта ҳаётий ва ижодий тажрибага эга бўлган устоз Айнийнинг навқирон истеъдод соҳибининг ижодий камоли учун вақт ва имкониятини аямай, зарур ижодий ва илмий-тадқиқот ишлари билан банд бўлишига қарамай, ана шундай яқиндан ёрдам ва маслаҳатлар беришлари суҳбатимизга файз киритган ибратомиз мураббийлик ифодаси бўлган эди.

Уша меҳмонхона, боя эслатиб ўтганимиздек, кекса адибнинг ижод устахонаси сифатида, қўлёзма ва босма китоблар, халқчил ёзувчи Айний босиб ўтган жанговар ҳаётий йўлнинг ёрқин картиналари, ажойиб расмлар ҳамда тарихий лавҳалар, устоз асарларининг хилма-хил нашрлари кўзга ташланиб турар эди. Шу тарихий ҳужжатлар орасида Бухоро амири етмиш беш таёқ урган маърифатпарвар Айнийнинг абгор тани ва лекин руҳан тетик нигоҳи барқ урган, кишини маъюс ва дарғазаб этувчи сурат ажралиб турар эди. Бундай тарихий ҳужжатлар С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» қиссаси, «Дохунда» ва «Қуллар» романлари сингари амир истибдоди ва феодал хонлик тузумининг даҳшат, ваҳшатини очиб ташлар ва фош этар эди.

Шу тариқа, устоздан ижодий маслаҳат ва унутилмас насихатлар олиб қайтдик. Жалол Икромий мазкур ҳикоясини устознинг маслаҳатлари асосида қайта ишлаб, «Раҳбари дониш» журналида нашр эттирди.

Устод Айний билан иккинчи мулоқот Тожикистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти Душанбе шаҳрида, Т. Г. Шевченко номидаги педагогика институти студентлари билан тантанали учрашув туфайли содир бўлган эди. Мен у вақтда шу институтга қарашли аспирантурада Отақўзи Азизов (эндиликда ТошДУ профессори), Хайрулла Абдуллаев (Маданият институтининг доценти) ва бошқа ўртоқлар билан таҳсил олар эдик. Айни чоғда Т. Г. Шевченко номидаги педагогика институтида ўзбек адабиёти тарихидан ва адабиёт назариясидан дарс берар эдим. Шу бондан ҳам институтда бўлган ажойиб учрашувдан кейин мулоқот вақтида адабиётимиз тарихини ўқитиш ҳақида домланинг фикр ва маслаҳатларини сўрадим. Айний домла дастлаб «Эски мактаб» ҳикояларини ўқиганимни суриштириб билдилар ва шундан кейин бу масалага тегишли фикр ва мулоҳазаларини баён қилдилар.

Устод Айний билан учинчи бор учрашувим 1946—1947 йилларда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти (ўша йилларда Абдулла Тўқай, № 1) мажлислар зали (2-қаватдаги кичик зал)да содир бўлган эди. Устоз Айний йиғилганларга Мирзо Бедил ҳақида ажойиб сермазмун доклад қилган эдилар. Бедил ҳақида йирик тадқиқот («Мирзо Абдулқодири Бедил», 1954) соҳиби устод Айний, XVII асрда яшаб ижод этган бу улкан мутафаккир шоир ижодида барқ уриб турган илғор ғоялар ва замонасининг шаронти билан изоҳланган тарихий маҳдудликларни, зукко бедилшуносларга хос фаросат ва дид билан чуқур таҳлил ва талқин этиб, шоирнинг бой адабий меросини ҳар томонлама ўрганиш ва нашр этиш вазифаларини кўрсатиб бордилар.

Хуллас, Айний домлани эслаганимизда, устознинг адабиётлар дўстлиги ҳамда илм ва адабиётимиз камоли йўлида хизмат кўрсатган муаллим ва мураббий, улкан навоййшунос, бедилшунос адабиёт олими, қардош адабиёт аҳлларининг дўсти ва ҳамкори сифатида файз тўкиб турган нуроний сиймоси кўз олдимизда тажассум этади.

АДИБ ХОНАДОНИДА

Инсон ҳаётида шундай ажойиб дамлар бўладики, у ҳеч қачон хотира кўзгусидан ўчмайди. Аксинча, йиллар ўтган сайин ўзлигини тобора ёрқинроқ намоён этиб боради. Инсон дилига ўз нақшини солган ўша хушнуд дамлар ҳаёли, соғинч ҳисси ҳар жабҳада кишига кучқудрат бахш этиб, янги-янги меҳнат зафарлари сари, жўшқин ижодкорлик, бунёдкорлик сари сафарбар этади. Менинг ҳаётимда ҳам ана шундай хотирадан ўчмас, дилдан кўчмас, завқовар дамлар бўлганки, орадан кўп йиллар ўтиб кетган бўлса-да, ҳали ҳануз мен ўша пайтларимни ички бир энтиқиш, ички бир соғинч билан эслайман. Ўзбек ва тожик совет адабиётининг асосчиларидан бири зуллизонайн ёзувчи, мумтоз устод Садриддин Айний хонадонида ишлаган кезларим, таърифига сўз топилмас ажиб, бетакрор дамлар эди.

Мен ҳали бошланғич синфларда ўқиб юрган пайтларимданоқ улкан ёзувчи Айний домлани китоблари орқали яхши танирдим. Болалар учун ёзилган «Эски мактаб», «Етим» асарларини катта қизиқиш ва ҳаяжон билан ўқирканман, баъзан муаллиф суратига тикилганимча ҳаёлга толиб қолардим. Рост гап, болаликнинг ўзига хос чексиз-чегарасиз баландпарвоз орзулари қалбимни қитиқлар, катта бўлгач, мен ҳам ёзувчи бўлсам экан, деган ният тинчимни олиб қўйганди.

Устоз билан танишувим шундай бошланган эди: 1950 йил... Самарқандда ҳам редакцияда ишлаб, ҳам кечки мактабнинг ўнинчи синфида ўқиб юрган кезларим мени Айний домлага шахсий машинисткаликка тавсия этиш-

ди. Қутилмаганда қилинган бу таклифдан аввалига довдираб қолдим. Гарчи устоз билан учрашиш, лоақал бу мўътабар кишини бир мартагина кўриш ёшлигимданоқ дилимда тугилган эзгу бир ният бўлиб, бу таклифга жон-жон деб рози бўлишни истасам-да, бироқ баъзи бир андишалар бу хусусда аниқ бир жавоб айтишимга монелик қиларди. Рост-да, шундай зарбардаст, ҳамма ёққа доврўғ солган муаззам адибнинг асарларини босиб бериш айтишга осон эди, холос. Аслида бу иш машинисткадан жуда катта масъулият ва тадбиркорлик талаб этарди.

Шундай бўлса-да, мен бу таклифга рози бўлдим. Хонадонларига бордим. Мени хушнудлик билан кутиб олган устозга қараб, илгариги хаёлларим тумтарақай тарқаб кетди. Домла мен тасаввур қилганимнинг тамоман акси ўлароқ, жуда хушфёъл, хушчақчақ, кичик жуссали, камтаргина киши бўлиб, одамларга гамхўрлик, меҳрибонлик каби фазилатлар юзларида шундоққина акс этиб турарди. Устознинг шогирдлари ва секретарлари Раҳим Ҳошим эса гарчи ўша пайтлари ҳам таниқли адабиётшунос ва ўткир қалам соҳиби бўлсалар-да, жуда камтарин, латифагўй, ширинсуханликлари билан киши дилини қамраб олган эдилар. Бу қутлуғ хонадон аҳли менга ҳаддан зиёд маъқул бўлди. Уша куннёқ асарларни кўчира бошладик. «Қуллар», «Эсдаликлар», «Дохунда», «Бухоро жаллодлари» асарининг қайта ишланган варианты зудлик билан кўчирилиб, таҳрирдан чиқиши лозим эди. Раҳим ака домла дастхатларини менга диктовка қилиш билан бирга, таҳрир ишларини ҳам олиб борардилар.

Самарқанднинг эски шаҳари билан янги шаҳарини боғлаб турувчи марказий кўчанинг муюлишида жойлашган Айний домла ҳовлиларига кираверишдаги чап томонда мўъжазгина болохона бўлиб, бу машинисткага мўлжалланган эди. Ҳовли ичкари ва ташқари саҳнларга бўлинган, домланинг қабулхоналари ҳам шу ерда жойлашган эди. Устоз саҳар чоғи туриб, саҳнига рангоранг гуллар экилган ташқари ҳовличани кезиб юрар, гулларни парвариш қилар, тонгги концерт тугагач, ичкарига — ижодхонага кириб кетардилар.

Ҳар икки соатда дам олиш домла учун одат тусига кириб қолган эди. Иш қанчалик тиқилинч бўлмасин, барибир, бу одатни тарк эта олмасдилар.

— «Зўри беҳуда миён мешиканад»,— деб бекорга айтилмаган,— дер эдилар устоз,— дам олмасдан сурункасига ишлаш белни букиб қўяди. Ишни вақти соати билан бажармоқ лозим. Унумли, сифатли ишлаш учун вақтида дам олиш, овқатланиш, сайр қилишнинг жуда катта аҳамияти бор. «Ҳолига қараган ҳоримас», деган гапларга риоя қилмоқ, айниқса, ижодкор аҳли учун жуда зарур. Ҳар бир иш режа ва тартиб билан бажарилса, вақтдан оқилона фойдаланилса, ҳамма ишга бафуржа улгуриш мумкин. Аммо вақтни беҳудага кеткизиш оппа-осон. Бу қунтсизлик, қўнимсизлик натижасида рўй берадиган ҳолдир. Баъзи кишилар, жумладан, ёзувчилар ҳам фикрни жамлаб олиб, тартиб билан ишлаш ўрнига ёзилажак асарлари ҳақида кунлаб, ҳафталаб, ҳатто ойлаб, йиллаб хаёл суриб, режа тузиб юрадилару, ўтган шу вақт мобайнида на бирор ёққа чиқа оладилар ва на бир кўзга қўринарли иш қила оладилар. Ишлари ўнгидан келмаётганидан нолиб, жиғибийрон бўладилар. Бундай кайфиятдан қутулмоқнинг бирдан-бир йўли — ҳар бир иш кунининг планини чамалаб чиқмоқ ва қунт билан, умид билан ишламоқдир. Илҳом парисини кутиб, ширин хаёллар оғушига ғарқ бўлмоқдан наф йўқ. Зеро, илҳом париси хаёлпарастларга эмас, ҳақиқий заҳматкаш ижодкорга кулиб боқадди. Ҳар бир дами ганимат билиб, ҳар бир дақиқанинг қадрига етиб иш тутган киши мақсадга тезроқ етади.

Мен устознинг иш услубларини кўриб, ҳайратим ошарди. У киши шунчалик иш билан банд бўлишларига қарамай, ҳамма нарсага улгурардилар. Ҳафтада бирикки кун консултация учун ажратилган бўлиб, қолган кунлари ҳам унумли ишлардилар, ҳам мириқиб дам олардилар. Оилавий суҳбат қуриш, сайру томоша қилиш, маҳаллада иссиқ-совуқ маросимларга иштирок этиш ва тез-тез бўлиб турадиган учрашувларга актив қатнашиш, меҳмон кутиш, меҳмонга бориш — ҳамма-ҳаммасига бемалол вақт топардилар. Бу ўзлари айтгандек, вақтдан унумли фойдаланиш натижаси эди.

Домла ўша пайтлари етмишдан ошиб қолганликлари, бунинг устига саломатликларининг ниҳоятда заифлиги, зулмкор замоннинг «туҳфа»си етмиш беш таёқнинг таъсири ҳар лаҳзада ўзлигини намоён қилиб турганига қарамай, ўзларини жуда тетик, бардам тутишга, заиф-

ликка йўл бермасликка тиришардилар. Бу устознинг мустаҳкам иродали, катта қалб эгаси эканликларидан бир нишона эди. Шунинг учун ҳам оилада ва ўз ҳамкасблари орасида зўр эътибор, ҳурматга сазовор эдилар. Устозниқига самарқандликлар, тошкентликлар билан бир қаторда қатор қардош республикалардан ҳам кўпгина шоир-ёзувчилар ташриф буюришарди. Одамларга нисбатан ҳурмат, юксак эътибор, ғамхўрлик ва меҳрибонлик устознинг шиорлари эди. Қанчалик кўп иш, ташвиш бўлишига қарамай, бировларнинг ташвишини ҳам доим ўз зиммаларига олиб юрардилар. Бирор нарса у кишининг диққат-эътиборларидан четда қолмас эди.

Устоз хонадонларида ишлаган пайтим, етуклик аттестати учун давлат имтиҳонлари топширишга тўғри келган эди. Бу ҳақда ийманиб бирор нарса демаган бўлсам-да, домла менга имтиҳонлардан ўтиб олишим учун қулай шароит яратиб бердилар. Мен ҳеч қийналмасдан ҳам адиб асарларини кўчирардим, ҳам тайёрланардим. Аттестат қўлга теккач, ишнинг кўплиги, бунинг устига редакциядаги ишга қайтишим лозимлигини ўйлаб, ўқишга киришни келгуси йилга мўлжаллаб юрган эдим, бир куни домла мени ҳузурларига чақириб қолдилар.

— Кўп машаққатлар чекиб, ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, аттестатли бўлдингиз. Энди нима қилмоқчисиз? Ёки... ҳужжатларни сандиққа солиб қўйдингизми?

— Ҳа, ҳозирча шундай қилдим. Ўқиш учун шароитим йўқроқ. Янаги йилдан сиртқи бўлимда ўқимоқчиман.

Устоз менга қараганларича узоқ вақт хаёл суриб қолдилар.

— Биладан, ҳаммасини биладан. Раҳимжон менга ҳаммасини айтиб берганди. Ўқишга бўлган ҳавасингиз, адабиётчи бўлиш ниятингиз, ҳатто ҳаваскор ёзувчи эканингизни ҳам айтганди. Ёшлар учун албатта ўқиш керак. Сиртқида ўқиш ниятингиз ҳам яхши. Бироқ... бу сизга қийинлик қилармикин? Редакциядаги ишингиз ҳам анча мураккаб, бу ердаги ишлар ҳам ҳали-бери тугайдиган эмас. Биласизми, яхшиси, қатнаб ўқий қолинг. Ҳар қалай устозлардан лекция тинглайсиз, курсдошларингиз қатори имтиҳон топширасиз, масъулиятни кўпроқ ҳис қиладиган бўласиз. Ҳар ҳолда ишингиз ен-

гиллашади. Дарс тайёрлашингиз, дарсларни қолдирмас-лигингиз учун тузукроқ бир шароит яратиб берармиз. Университетда Воҳид Абдулло, Раҳим Муқимов, Улуғ Турсун, Ориф Икром каби бақувват домлалардан таҳсил олсангиз ёмон бўлмасди. Мен ўзим ҳам кўмаклашаман. Лекин, бу деган сўз менинг кўмагимда меҳнатсиз, машаққатсиз ўқиб оласиз, деган гап эмас. Мен моддий таъминотингизни кўзда тутиб, айтяпман. Ўқишни бўлса талаб даражасида ўзингиз эплайсиз. Илм дегани бу улкан бир дарё... Ўткинчи машаққатлардан чўчиманг, бунинг натижаси ёмон бўлмайди.

Бу сўзлар нима қилишимни билмай ўйланиб қолганим бир пайтда менга далда бўлди. Эртасигаёқ ҳужжатларимни университетнинг филология факультетига топшириб, имтиҳонларга тайёрлана бошладим. Ҳамма фанлардан ўтиб, студент ҳам бўлиб олдим. Энди фақат кечқурунлари ва дам олиш кунларигина домланинг уйларида ишлардим. Лекин, барибир, домла менга илгаригидек ҳақ тўлардилар. Бундан ташқари, рўзгор кам-кўстлари, кийим-бош масалалари ҳам домланинг зиммаларида эди. У пайтда домланинг ўғиллари Камолиддин Айний, қизлари Холида опа ва Лутфиялар Москва, Ленинградда ўқишда бўлиб, уйда холапошшо (домланинг рафиқалари) ва жиянлари туришарди. Холапошшо саводли аёл бўлиб, машинкада ёзиш ҳам қўлларидан келарди ва мен ўқишда бўлган кезларим, менга кўмаклашардилар. У киши ҳам домлага ўхшаб юмшоқсўз, жонқуяр, қалби дарё аёл бўлиб, қизиқ-қизиқ ҳикоятлар, ривоятларни жуда кўп билардилар ва бўш вақтимизда ҳикоя қилиб берардилар.

...Консультация кунлари домланинг уйлари ёш шоирлар, ёзувчилар, олимлар билан гавжум бўларди. Улар билан бўлган суҳбатда баъзан мен ҳам иштирок этардим. Қаламкашлар, табиийки, характери ва ижодий куч-қудрати жиҳатидан турли хил кишилар бўлиб, айримлари ёзган шеър ва ҳикоялардан домла ниҳоятда қувонардилар. Уларнинг елкаларига қўл ташлаб табриклар, руҳий кўтаринкилик бахш этиш билан бирга, асар устида яна ҳам кўпроқ ишлаш, классик ёзувчиларнинг асарларини пухта-пишиқ ўрганиш, изланиш ва топиш ҳақида батафсил йўл-йўриқлар берардилар. Улар кетгач, адабиётимиз майдонига билимдон, бақувват ёшлар кириб келаётганини қувона-қувона қайд этардилар.

Хусусан, Темур Маъруфий, Мардонқул Муҳаммадқулов, Раҳим Муқимов, Ориф Икромов, Раҳим Ҳошим ва яна бир қанча қалам соҳибларини ўзларига жуда яқин олардилар. Шу билан бирга, айрим қаламкашлардан хафа бўлсалар, кўнгилларида кечган гапларни шартта унинг юзига айтиш ҳам домлага хос одат эди.

— Ижодкорлик — бу санъаткорлик демакдир, — деб эдилар устоз ёшлар билан бўлган суҳбатда. — Қўғирчоқбозлик эмас бу. Афсуски, айрим ёшлар буну тушунмайдилар, тушунтирсангиз хафа бўлишади. Шунини унутмаслик керакки, ҳозирги китобхону газетхонлар зукко, билимдон кишилар. Қалам аҳлидан алмисоқдан қолган гапларнинг такрорини эмас, теша тегмаган янги фикр эшитишни, улардан ўрганишни истайдилар. Уларнинг бу ҳақли талабини қондириш учун, уларнинг ихлосини ошириш учун тинмай меҳнат қилиш, машаққат чекиш, одамлар орасида кўпроқ бўлиш, уларнинг феълу атворларини ўрганиш ва шунга мувофиқ асарлар яратмоқ лозим. Лекин ҳамма қаламкаш ҳам талаб даражасида заҳматкаш, меҳнаткаш бўлавермас экан. Алмойи-алжойи сўзлар тизмасидан ўзларича асар ясаб, уни тезда чоп қилдириш йўли билан шуҳрат қозонишга орзумандлар, ижодкорликни сабаби тирикчилик деб тушунадиганларнинг ҳали ҳануз ҳам топилиб туришини ҳазм қилолмайсан киши. Чинакам қаламкаш эса, энг аввало, ўз имзосининг обрўи учун курашмоғи лозим.

Бир куни машинкадан чиққан саҳифаларнинг хатоларини тузатиб ўтирарканман, башанг кийинган, серсавлат, папкали бир киши келиб, домланинг қабулхоналарига кириб кетди. Орадан анча вақт ўтгач, домла уни кузатиб чиқаётиб, шундай деганлари қулоғимга чалинди:

— Танқидни тан олмаслик, қизиққонлик қилиш ижодкорга ярашмайди. Мен шунчаки камчиликларингизни рўйроқ гапирдим, холисона гапирдим...

Шоир домлага жавобан ҳеч нарса демади. Бироқ бу тўғри мулоҳазаларни тан олмагани, домладан ранжигани шундоққина сезилиб турарди. Шундан сўнг мен устоз даргоҳига бу шоирнинг қайтиб келганини кўрмадим. Бундайлар оз бўлса-да, ҳар қалай учраб турарди.

...Илгаридан машқ қилиб юрган бир-икки ҳикоямни

консультациядаги гаплар асосида ўзимча қайта ишлаб, домлага ўқиб бериш, йўл-йўриқ олишни кўпдан буён ният қилиб юрсам ҳам, домланинг қаламкашларга нисбатан қаттиққўлликларидан чўчиб, уни яшириб қўйгандим. Бир куни адабиёт, ёшлар ижоди ҳақида суҳбат борар экан, домла мендан машқ ҳикояларимдан ўқиб беришимни сўраб қолдилар. Мен «Кўнгил қуши» номли ҳикоямни олиб қўрқа-писа ўқий бошладим. Ўзим ўқияпману зимдан домланинг авзойига назар соламан. Бир-икки жойда тутилиб, адашиб ҳам кетдим. Бир амаллаб ўқиб тугатдим. Домла эса диққат-эътибор билан ҳамон қулоқ солардилар.

— Нима, ўз хатингизни ўзингиз ўқиёлмаяпсизми? Давомини ўқинг.

— Тугади,— дедим,— давоми йўқ, ҳаммаси шу...

— Қанақасига тугайди? Бу... қаҳрамонингиз Нарзихоннинг тақдири нима билан тугади? Ора йўлда сарсон-саргардон қолиб кетибди-ку қиз шўрлик,— кулимсираб менга юзландилар домла.

— Унинг тақдири нима бўлишини ўқувчи ҳукмига ҳавола қилдим,— дедим дадил оҳангда.

— Шундоқ денг? Қизиқ бўлти-ку!— кулиб юбордилар. Ўзларини тутолмай қотиб-қотиб кулдилар. Ўзим ҳам беихтиёр кулгига қўшилдим. Лекин сезиб турибманки, мени чўчитмаслик учун шундай кулдилар. Аслида бу кулгининг тагида аччиқ танбеҳ ётгандек эди.

— Ҳўш, айтинг-чи, Нарзихоннинг қилмишларини тўла ёритмасдан, ҳақиқий қиёфасини очиб бермаслик, шунчаки олди-қочди айблар тақиб, уни ишдан ҳайдаш, комсомол сафидан ўчиришга қандай ҳад қилдингиз? Уни бу қадар шафқатсизлик билан айблаш учун бирор асосингиз борми? Ҳикоя учун энг муҳими ўша асос етишмайди-ку?! Инсон тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда бундайин енгил-елпи хулоса чиқариш ярамайди. Инсон азиз, қадри баланд. Қадрү қиммат эса оёқ остида эмаски, уни топтаб ўтсалар. Бунга чуқурроқ ўйлаб кўриш керак. Бу ҳикоянгизда ўзининг енгилтаклиги билан она шаънига доғ туширган келинчакни танқид қилмоқчисиз. Шундайми?!

Мен индамай қулоқ солиб турардим. Домла бу ҳикояни яна бир кўриб чиқиш, қайтадан ишлашим ва ўқиб беришимни тайинлар эканлар, яна кулдилар ва елкамга енгил қўл ташлаб:

— Менга ҳикоянгизнинг тили гоят маъқул бўлди. Ширали, халқ мақоллари, маталларидан яхши фойдалангансиз. Урнида қўллагансиз. Бу яхши. Тема ҳам жуда яхши, актуал тема. Лекин бундан яхши ҳикоя чиқиши учун ишлаш, тинмай ишлаш, ўрганиш, ҳаётни синчковлик билан кузата билиш керак бўлади. Мен сизга машҳур ҳикоянавис Чехов, Абдулла Қаҳҳор асарларини бераман. Абдусалом Деҳотий, Фотеҳ Ниёзий ҳикояларини ўқинг, ўрганинг. Ҳар қалай, сиздан келгусида тузуккина ёзувчи чиқса ажаб эмас. Буюк ёзувчи Максим Горький ёзувчининг истеъдоди, энг аввало, унинг хатидан, яъни қалам кучидан билинади деб бежиз айтмаган. Сизда энг муҳими ана шу қалам бор. Уни қайраб туриш ва нечоғли ёзувчи бўлиб етишиш ўзингизнинг қўлингизда.

Домланинг маслаҳатлари билан ҳикояларимни қайта бошдан ишлашга киришдим, домланинг назарларидан ўтказдим. Йиллар ўтиб, ўша ҳикояларим бирин-кетин матбуот юзини кўра бошлади.

...Устоз илм эгаллашга майли бор, ҳаракатчан, тиниб-тинчимас ёшларни, қалам соҳибларини жуда ҳурмат қилардилар. Шароит йўқлигидан ёки бошқа сабаблар билан ўқий олмаган кишиларнинг ўқишига ёрдамлашар, раҳнамолик қилар эдилар. Бироқ ҳаёт мураккаблигини тан олмай, енгил-елпи кун кечиришга одатланган, ўқиб илм олиш, фойдали меҳнат билан шуғулланиш ўрнига беҳуда орзу-ҳавасга майли бўлган, мўмай пул кетидан қувадиган, қийинчиликлардан чўчидиган журъатсиз кишиларни жуда ёмон кўрардилар.

— Ҳаёт — курашмоқ демакдир, — уқтирардилар устоз. — Инсон ўзининг эзгу ниятларини амалга ошириш учун шу тилак-истакларини халққа хизмат қилдириш учун курашмоғи керак. Ана шу курашнинг ўткинчи қийинчиликларидан қўрққан кишиларни дунёга бемақсад келган, дейиш тўғри бўлур эди.

— Зарур ишингиз чиқиб, тўйга боролмай қолсангиз зарари йўқ, бироқ ҳар қандай вазиятда ҳам таъзиядан қолмаслик керак. Инсон ҳар нарсадан азиз. Инсон ақлу заковатидан устунроқ, куч-қувватидан қудратлироқ нарса йўқ оламда. Инсон бўлиб туғилгандан кейин инсондек яшамоқ керак. Бошга тушган мусибатга шерик бўлиш, ҳамдардлик қилиб, қайғу-ғамини енгиллатиш одам

учун энг олижаноб бурч саналади. Шодиёна кунингда атрофингда парвона бўлиб, ғуссага богганингда ўзини панага тортган киши чинакам инсон эмас. Бундай кишилар инсонга хос гўзал фазилатлардан маҳрум бўлиб, уларни сурати одам дейилса тўғрироқ бўларди.

Домланинг яхши фазилатларидан яна бири рўзгор тутиш, сарф-харажатни тартибли олиб боришдаги ибратли ишлари эди. Назаримда бу тежамкорлик ёшликда кўп қийинчиликлар кўриб, оғир ҳаёт кечирганликларининг натижаси бўлса керак. Буни домланинг ўзлари ҳам тан олган, шундай дер эдилар:

— Ортиқча сарф-харажат, исрофгарчилик — рўзгорнинг офати. Инсон ҳамма нарсага дид-фаросат билан ёндошмоғи шарт. Тежамкорлик-тадбиркорликни, сабру қаноатли бўлишни талаб этади. Рўзгорнинг қут, баракаси, тўқин-сочинлиги тежамкорликдан келиб чиқади. Афсуски, ҳалол меҳнат билан топилган пулни ақлу идрок билан сарфлашни билмоқ ҳар кимнинг ҳам қўлидан кела бермайди. Рўзгор тебратишда, пул сарфлашда ортиқча ҳотамтойлик қилишдан ўзни асрамоқ лозим.

Меҳмоннавозлик, дилга яқин ёру дўстлар билан улфатчилик қилиш яхши фазилат, лекин қўлга пул киргач, босар-тусарини билмаган ҳолда беҳудага уни ҳавога совуриш, маст-аласт бўлиб кўча-кўйда сандирақлаб юриш ва бефойда нарсалар харид қилиш ярамас хусусиятдир. Бу янглиғ ҳотамтойлик кишини ҳиёнат, жиноят, нопокликка бошлайди. Айрим оғзига кучи етмаганлар тежамкор кишиларни хасисликда, қурумсоқликда айблайдилар. Ҳар бир киши ўз эҳтиёжи, ўз расамаду даромадига қараб рўзгор тебратса, бекаму кўстликка эришажагини унутиб қўядилар. Ҳолбуки дўстларни йўқлаб туриш, тўй-маъракаларига улуш қўшиш, муҳтожларга ёрдам бериш каби яхши марҳаматлар фақат тежамкорларнинггина қўлидан келади. Ўзини сахий ҳисобловчи ҳотамтой, пул топиб, ақл топмаганларнинг қўлидан эса бунақа мурувват зинҳор ва зинҳор келмаслигини унутмаслик лозим. Аксинча, улар ҳатто ўз қардошлари бошига ҳам мушкул тушганда кўмакдошлик қилиш у ёқда турсин, лоақал кўнгилга таскин берувчи икки оғиз илиқ сўз тополмай ўзларини панага оладилар.

Мен ана шундай оқилу доно, инсонга хос барча гўзал фазилатларни ўзларида мужассамлаштирган меҳри дарё устоз даргоҳида тўрт йил ишладим, бу эса кўп нарсаларни ўрганишимга имкон берди. Бу хонадон мен учун ижодкорлик бобида сабоқ мактаби бўлибгина қолмай, шу билан бирга, ҳаётнинг пасту баландини, одамлар характерини ўрганишимда катта дорилфунун родини ўтади.

Тошкент, 1977 йил

УСТОД ТАБАССУМИ*(Шу номли туркумдан)*

Одатда машхур кишилардан жуда катта адабий мерос билан бирга, улар ҳаётидан ўзларини севган, ардоқлаган эл орасида анча қизиқ гаплар, доно, ҳозиржавоб фикрлар, зариф хотиралар ҳам қолади.

Эгизак адабиёт — ўзбек ва тожик совет адабиётининг бешиги тепасида турганлардан бири устод Айний ҳам шундай машхур сиймолардан. Улуғ ёзувчи, забардаст олим, ажойиб инсон Садриддин Айнийга бир ёш қаламкаш сифатида, унинг ҳамшаҳри сифатида менинг ҳам ҳурматим чексиз. Қуйидаги воқеъий ҳикоялар устознинг шогирдлари, у кишини шахсан кўрган, таниган кишиларнинг жонли хотиралари асосида ёзилди.

САНДАЛ

Намгарчилик бошланиб, зада вужудларда бод хурж қилган пайт. Ташқарида ҳар куни ёмғир аралаш қор ёғарди. Кексалар бел ва оёқларининг зирқирашидан нолйидилар. Ким иссиқ ҳаммомга жўнайди, ким бошқа бир чора излайди.

Домла Айний ҳам оёқларидаги бодни халқ табобати йўли билан даволамоқчи бўлди. Ишлайдиган хонасига сандал қурилиб, ўрик ўтшининг чўғи солинди. Бурчакларга қалин кўрпача тўшалди. Ўрта деразадан сандал устига ёруғ тушиб турарди. Устоз сандалда ўтириб «Эсдалиқлар»нинг охириги бобларини катта ғайрат билан ёзарди. Иттифоқо, бир куни у кишини кўргани икки-уч нафар ёш, ўрта яшар ёзувчилар келдилар. Айний

домла тиззасини ушлаб ўрнидан турди. Устознинг эгида бўлма ёқали узун камзул, оёқларида пайпоқ, бошларида чўққи дўппи бор эди. Қўл олишиб кўришдилар. Меҳмонлар сандал бурчларига тиқилиб-тиқилиб ўтиришди. Шунда олифтароқ ёшлардан бири шимимнинг тахи бузилмасин, деган мақсадда оёғини сандалга эмас, пойгак томонга узатиб ўтирди ва тўрдаги устозга орқа ўгириб қолди. Бундан устознинг энсаси қотиб, сандал устида сочилиб ётган қўлёмаларни йиғиштириб, ёнидаги баланд ёстиқ устига қўйди. Дастурхон ёзилиб Самарқанднинг пўлоти нони, устознинг ўзи тайёрлаган қўлбола нишолда, узум шинниси ва ҳолва келтирилди. Шунда ҳалиги олифта, оёқларини йиғиштирди-да тиззаларини «ўчоқ» қилиб ўтирди. Шерикларидан бирининг секин туртиб қўйганига ҳам эътибор бермай хўриллатиб чой ичар, дам нишолдага, дам шиннига нон ботириб оғзига тиқар эди. Айний домла сандал четида қолиб кетган бир варақ қўлёмани ёстиқ устига олиб қўяркан, олифта оғзидаги луқмани ютиб, писандсиз тарзда гап қотиб қолди:

— Устод, катта ёзувчисиз, академиксиз, битта яхши стол, кресло олиб, шунда ёзсангиз бўлмайдими? Иш ҳам унумли бўлади. Ахир, бу сандал жуда ноқулай...

Устод оппоқ, қуюқ соқол-мўйловлари орасидан ширин жилмайди, кўзлари бир оз сузилгандек бўлди.

— И... Муллажон, қизиқсиз-ку,— деди енгил бош чайқаб,— биз қирқ ёшда ижодни бошлаб, худди ана шу сандал, анови хонтахтада ўтириб «Ишкамба»ни ёздик, «Қуллар»у «Дохунда»ни ёздик, «Одина»ю «Эсдаликлар»ни ёздик. Сиз столу креслода ўтириб, айтинг-чи, ҳозиргача нима ёздингиз, Муллажон? Ишингизнинг унумидан гапиринг-чи...

Олифта ёзувчи қаттиқ ўсал бўлди.

ҒАЛЛА

Устоз ҳаётигида ҳам у кишининг Самарқанддаги уйи худди музейдек ясалган эди. Жавонларда сон-саноксиз китоблар, токчаларда чинни буюмлар, устозга қилинган совғалар тартиб билан териб қўйилган. Девордаги чўғдек гиламга у кишининг Максим Горький билан тушган сурати, иккинчи томонда қадим Бухоро

манзараси, устознинг амир томонидан ваҳшийларча калтакланганидан кейин Қогон касалхонасида туширилган фотосуратлари қоқилган эди.

Домла ҳар куни шу суратларга қайта-қайта тикилиб, чуқур ўйга толади, бевақт ўлдирилган сафдошлари, ака-укаларини эслаб юраги эзилади. Бугун ҳам ишга ўтиришдан олдин одатдагича шу суратларга қараб бир-бир нигоҳ ташлади. Хаёл узоқ-узоқларга олиб кетди.

— Падаржон, ҳалиги йигит келувди!

Бу домланинг суюкли қизи Холиданинг овози. Устоз ногаҳоний овоздан чўчиб тушгандек бўлди. Лекин сир бой бермади. «Алағда хаёл қурсин!»— дея кўнглидан кечираркан:

— Айтинг, кирсин!— деди.

Эшикда бундан уч кун олдин келиб, бир қўлэзма қолдириб кетган қорача, кўзлари шаҳлога монанд йигит кўринди. У уйга кира солиб:

— Ассалому алайкум, устоз!— деди.

Устоз «Ваалайкум ассалом!» деб тиззаларини ушлаб ўрнидан турди. Йигит аввал хонага, оёқ остига тўшалган гулдор гиламга, кейин устозга олазарақ қараб олди-ю, эгилиб ботинкасининг боғичини еча бошлади. Аксига олиб ботинканинг ипига чигил тушган эди. Бу орада устоз бир-икки дақиқа тик туриб қолди. Йигит ботинкасини ечиб у киши томон шошилиб йўл олаётган эди, устоз:

— Анови офтобада қўлингизни чайқаб олинг, Махсумжон!— дедилар. Йигит қип-қизарганча пойгакда қўйилган офтобадан қўлини ювиб, сочиққа артди. Сўнг устоз билан келиб кўришди.

— Баракалло!— деди устоз ва қўл чўзиб жой кўрсатди,— қани, марҳамат қилинг. Ҳа, дарвоқе, бундан кейин отни сувга қўйишдан олдин бўйнидан юганни чиқаришга, уйга киришдан олдин ботинкангизнинг ипини ечишга ўрганинг, ўғлим.

Йигит ўнғайсизланди. Лекин устоз хушчақчақлик билан ҳол-аҳвол сўради, бир пиёла яхна чой қуйиб узатди.

— Қўлэзманингизни ўқидим, яхши...

— Раҳмат, қуллуқ, устоз!— деди йигит ярим қўзғалиб таъзим қиларкан. Устоз йигитга мулойим боқиб:

— Сиз менга бир қоп ғалла — дон келтирибсиз!— деди.

Йигит хурсандчилигини яшира олмади.

— Ташаккур, қуллуқ, устоджон!

Устоз тушунтиришга киришди.

— Ҳа, бир қоп ғалла келтирибсиз. Бу қопнинг ичида арпаям, жўхориям, тариғам, маккажўхорию бугдойам бор, дурушта...

Йигит, домла мени мақтаяптилар, деб ўйлаб ҳамон жилмайиб турар, камоли хурсандлигидан: «Раҳмат устозжон, қуллуқ», деб қўярди.

— Сизнинг эндиги вазифангиз,— дея давом этди устоз,— ана шу қопдаги ғалланинг фақат бугдойини айриб олиб ўқувчи-китобхонларга етказиш...

Қорача йигит аввал гангиди, кейин ҳайрон бўлиб:

— Арпаю тариғини нима қиламан?— деди соддадиллик билан,— ахир, ҳар қалай бугдой бўлмаса-да, донку...

Устоз қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Э, Махсумжони тушмагур-ей,— деди қўлёмани варақлаб туриб,— вақти келганда жўхорисидан гўжа ош, арпасидан зоғора нон, тариғидан бўза тайёрлайсиз. Ҳозир сиз мендан қопдаги ғалладан бугдойини қандоқ айриб олиш йўлларини сўранг...

...Шундан кейин устоз қорача йигит қўлёмасидаги ортиқча жойларни қисқартиш, айрим бобларни бойитиш, умуман, асарни қайта ишлаш бўйича маслаҳат беришга киришди.

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

Мана иш столим устида бир каттакон оқ конверт турибди. Унда Тожикистон Ёзувчилар союзининг маркази мавжуд. Гарчи қошимда бир-иккита ҳазилкаш ўртоқлар бўлганига қарамай, конвертни тезлик билан очишга шошилдим. Унда чиройлигина рангли китобча бўлиб, муқовасида кенг пешонали, бошига чуст дўппи кийган нуроний чол сурати солинган, унинг зийрак кўзлари сизни кузатаётгандай сезиларди. Суратни диққат билан кузатган ҳар бир киши: «Эҳтимол бу муйсафид бирор муҳим нарсани ўйлаётгандир» деб ўзича ҳукм чиқарарди. Бу устоз Айний портрети эди. Сурат кишига, «Ёшлик хотираларингни хаёл кўзгусига келтир» деяётгандай туйилади. Муқовадаги сурат тагида китоблар тасвири берилган, унда тожик тилида «Устоз Садриддин Айний хотиралари» деб катта ҳарфлар билан ёзилган эди. Суратнинг чап томонида, жовонда бир неча китоблар устма-уст терилган, бундан муаллиф ва унинг китоблари эканлиги билинарди.

Мазкур китобчани катта ҳавас-мароқ билан ўқиб чиқдим. Ўқиб чиқдимۇ хаёл хотира дафтарини бир-бир варақлаб чиқдим. Шўх ёшлик йиллари... ҳеч қачон хаёл кўзгусидан кетмайдиган хотиралар кўз олдимдан бир зумда кино лентасидай ўта бошлади...

Бўйим ҳам кундан-кунга ўсиб мактаб ёшига етди. Мени онам Музаффара Зайниддинова, маҳалламиздаги ўз уйида мактаб очиб, болаларни ўқитаётган отинойи ихтиёрига элтиб топширди. Мен бўлсам отинойи мактабида тахминап икки йил давомида «Ҳафтияк»ни би-

Айнийнинг ўттизинчи йилларда нашр этилган асарлари.

тирдим. Отинойн қўлимга қаламдон боғлаб «алампаш-раҳ»¹ ўткасинлар, деб уйларимизга жўнатгани ҳали эсимда. Орадан озгина вақт ўтгач, бизнинг Луччакон маҳалласида ҳам бир бой ҳовлисида янги типдаги мактаб очилди. Мен бу мактабда ёруғ, оқланган хонада партада ўлириб, совет педагогларидан дарс эшитар

¹ «А л а м п а ш р а ҳ» — тахминан «Алифбе» байрамига ўхшаш маросим, фарқи шу ердаки, қариндош-уруғлар домла ё отинойи учун қаламдонга пул солиб жўнатадилар.

эдим. Менинг биринчи ўқитувчим хотин-қизлардан бўлиб, мактаб янги очилган йиллари паранжигга ёпиниб келиб, дарс ўтказишар эди. Озгина фурсатда бир неча арабча ҳарфларни ўрганиб олдик. Биринчи ярим йилдаёқ исмим ва фамилиямни араб алифбесида ёза оладиган бўлган эдим.

Ҳали араб алифбесида саводимиз унча пухта бўлмади, мактабимиз тўла равишда янги лотин алифбесига ўтишди. Яна бизнинг ўқишимиз «а», «в» (б), «v» (в)-дан бошланди.

Едимда бор, бошланғич мактабда ўқиб юрган давримда «Соли дуйўм», «Соли саввўм», «Соли чорўм», «Соли панжўм» ва ниҳоят «5 дар 4» (муаллифи С. Айний), яъни «Иккинчи йил», «Учинчи йил», «Тўртинчи йил», «Бешинчи йил» ва ниҳоят «5—4 йилда» (муаллифи С. Айний) деган ўқиш китобларимиз бўлар эди. Афсуски, китоб муаллифларининг тўлиқ исми ва фамилиялари эсимда қолмапти.

Фақат шунисини аниқ биламанки, устоз Айний томонидан ёзилган ва номлари юқорида келтирилган китоблардан «Пионер» ва «Саҳаргоҳон» каби қўшиқларни ёдлаб олган эдик, бу бизнинг севимли қўшиқларимизга айланиб, кўчаларда, байрам маросимларида ўқишар эдик. Қуйида шу шеър текстини келтираман:

ПИОНЕР

Пионермиз, пионер,

Ев-ла олишадн эр.

Биз қаҳрамон, биз паҳлавон, биз мардмиз,
Душманлардан юз ўғирсак номардмиз.

Темир шипирги билан,

Тошу калтаклар билан,

Ифлосларни, муштумзўрни сурамиз,

Судхўрларни, текинхўрни урамиз.

Ақлу ҳуш, бизда билим,

Таълим берар муаллим.

Ғайрат билан, ҳавас билан ўқиймиз,

Пухта билим, ҳунарни ўрганамиз.

Барча ишга биз тайёр,

Биз ҳозирмиз, бахтиёр.

Мен ҳали араб алифбесини унча яхши ўрганмаган-лигимни юқорида айтган эдим. Бир кунн отамнинг қў-

лида муқовасида араб аёли тасвирланган бир китобни кўриб қолдим. Уни ҳижжалаб ўқий бошладим:

— «Қа-м-а-р».

Аммо «Қамар»нинг қандай китоб эканлигини ва унда нима ҳақида сўз кетишини билмасдим. Шунинг учун дадамдан:

— Бу қанақа китоб экан, дада?— деб сўрадим.

Дадам жавоб берди:

— Бу жуда ажойиб китоб. Катта бўлсанг ўқийсан. Мазкур китобни домла Айний деган катта ёзувчи киши таржима қилганлар, у киши бизнинг шаҳримизда яшайдилар.

Шу кундан бошлаб менинг мазкур «Қамар»¹ деб номланган бу китобни жуда-жуда варақлагим, суратларини томоша қилгим келарди. Аммо дадам китобни ўқиганидан сўнг, уни менинг қўлим етмайдиган тоқдонга қўйдилар. Китобни варақлаб кўриш насиб этмади.

Бир неча кунлардан кейин отам қўлида бошқа китобни кўрдим. Бу китоб аввалги китобга нисбатан қалинроқ эди. Дадамлар ишга кетганларидан сўнг китобни варақлаб кўрдим. Китобнинг учинчи бетида эғнига мовут чакман кийган, бошига салла ўраган, соқоли ихчамгина қирилган пуроний бир кишининг сурати бор эди. Мен бу китобни ҳамон варақлар эдим. Китобнинг навбатдаги бетида хаёлга ботган, кўзлари чўккан, соқолли бир кишининг сурати турар эди. Унинг бошида оқ суруп дўппи бўлиб, елкасида оқ ятак ташланган эди. Янаги варақда эса қирорқаси очиқ, ҳисобсиз шатта зарбидан лахта-лахта ва моматалоқ бўлиб кетган киши кўринар эди. Мазкур суратни кўрар эканман, аъзойи баданим жимирлаб кетди. Муштипар онамни бир қатор саволларга қўмиб ташладим.

— Она, бу киши ким?

— Бу киши домла Айний, Бухоро амири 75 таёқ урдириб, домланинг баданини абгор қилдирди.

Мен бу жавобдан қаноатланмасдан яна сўрадим:

— Нега, у киши нима гуноҳ қилган экан? Домла Айний ёнини ҳеч ким олмадими?— деб сўрарканман, амир ким, нега бунча зolim экаплигини сира билмасдим.

¹ «Қамар»— француз ёзувчиси Фердинанд Дюшен асари бўлиб, бу асарни Айний 1922 йилда тожик тилига таржима қилган.

Онам эса:

— Мен билмасам, болам,— деб жавобни қисқа қилиб қўя қолди.

Мен бу саволимни дадамдан сўраб билмоқчи бўлдим. Бироқ муносиб фурсат топилмас эди. Йиллар ўтар. Ҳамон менинг бу саволларим юрагимда ечилмаган тугундек қолиб келарди. Ҳамон орзу гуллари гунчалигича қоларди.

Ҳар бир серсоқол чолни кўриб Айнийга ўхшатардим. Дадам: «домла Айний Самарқандда яшайдилар», деганидан бери, у кишини кўриш орзусида эдим.

Мен шаҳардан Оқмачит қишлоғидаги боғимиз томон кетардим. Уша вақтлар ёзда шаҳардаги ҳовлиларда оз одам қолиб, боққа кўчиб чиқиш одат эди. Бир нуроний чол билан йўловчи бўлдим. Чолга диққат билан назар солдим ва «домла Айний шу киши бўлсалар керак» деб ўйладим. Чол ҳам тўладан келган чорпаҳил, серсоқол, ўрта бўйли эди. Эғнида кителу галифе шими ва оёғида кавказча этиги бор эди. Мен бу чолни Айний гумон қилганимдан, кўнглимда тугиб қўйган саволларимни айта бошладим:

— Сизни Бухоро амири нега 75 таёқ урди?

Менинг томдан тараша тушгандай тўсатдан берган бу саволимдан чол табассум қилди-да, мендан сўради:

— Сиз кимнинг ўғлисиз?

Ўзимни таништирдим. У киши:

— Мен тамоман бошқа кишиман, дадангизни ҳам, домла Айнийни ҳам танийман. Дадангиз ҳам домла Айнийни яхши танийдилар. Сиздан бошқалар ҳам мени домла Айнийга ўхшатадилар. У кишининг ҳовлиси Янги растадаги кўмир бозорида,— деб мени елкамга қоқиб табассум қилиб қўйдилар.

Мен чолдан узр сўраб, қизариб қолдим. Йиллар ўтарди, бироқ устоз Айний билан юзма-юз кўришолмасдим. Ҳамон у киши билан учрашиш иштиёқида эдим.

* * *

1936 йил. Саратон. Онам топширувига мувофиқ ҳўл мева олиш учун колхоз дўконига келдим. У вақтда Луччакон маҳалласидаги ҳовлидан Рухобод маҳалла-

сига кўчиб келиб, шу ерда истиқомат қилардик. Дўкон мудирни таниш бўлгани учун мени дўкон ичкарасига таклиф қилиб, бироз савдо қилиб туришимни илтимос қилди. Мен рози бўлдим.

Ҳеч кутилмаганда, тўсатдан ўрта бўйли, тўладан келган, эгнида каламенкали камзул, кўкрак чўнтагида занжирли соат осиглиқ, бошида жигарранг духобадан тикилган тошкентча дўппи кийган, мош-гуруч соқолли чол дўконга келиб, менга мурожаат қила бошлади:

— Сузма чаккангиздан 200 грамм беринг,— у киши менга бир тақсимча узатдилар. Бу киши устоз Садриддин Айний эдилар. Мен қўлларидан тақсимчани олиб сузма чакка тортиб узатдим. Орадан озгина фурсат ўтиб, устоз яна қайтиб келдилар-да:

— Чаккангизнинг таъми яхши экан, яна 200 грамм беринг,— деб илтимос қилдилар. Қалбадаги ҳаяжон ва хурсандчилигимни кўрган киши дарров пайқаб олиши мумкин эди. Бу илтимосни ҳам ўринлатдим.

Мана шу дақиқалар хаёл кўзгусида узоқ сақланиб қолди. Энди мен устозни яхшигина таниб олган эдим.

СЎНГГИ УЧРАШУВ

1954 йил, июнь ойининг бошланиши эди. Турмуш ўртоғим Малика Рустамова ва қизим Гулчеҳра билан Душанбе саёҳатига бордик. Бир неча кун дўстим шоир Фарҳод ва бир-икки кун тожик халқининг ширинкалом шоири муҳтарам Боқи Раҳимзода меҳмони бўлдик.

Ана шу кунларнинг бирида устоз Айний зиёратига бориш учун Министрлар Совети боғи томон йўл олдим. Духтурдан ижозат сўраб, устоз ҳузурларига кирдим. У киши ўша ошхона қаватидаги уйда, илгаридагидай каравотда хаста ётган эдилар. Бу гал каравот устидан ҳатто ярим ҳам туролмадилар. Анчагина озиб қолган эдилар. Хасталик сўз санъаткорига ўз кучини кўрсата олган эди.

Одатдаги ҳол-аҳвол, салом-алейкдан сўнг менга стул кўрсатдилар, ўтирдим. Самарқандлик ўртоқлардан бир неча кишини ва шаҳардаги адабий ҳаёт ҳақида сўради-

лар, қисқа-қисқа жавоб қайтардим. Мени чою таомга таклиф этар эканлар, айтдилар:

— Бундан олдин биров энгил ҳазм бўладиган таомлардан истеъмол қилиб турардим, ҳозир томоғимдан ҳеч нарса ўтмаётир. Олинг, еб тулинг,— деб гапирардилар. Мен устознинг иззату эҳтиромлари учун бир пиёла чой билан бир дона шоколад конфетдан тановул қилдим. Устоз ўз сўзларини давом эттирдилар:

— Шундай замонлар эди, бир вақтлар мен паловни севар эдим, бироқ уни пайдо қилолмас эдим. Паловлик масаллиқ сотиб олиш учун етарли пулим йўқ эди. Энди пулим ҳам бор, қудратим ҳам етади, лекин бирон нарса еяолмайман.

— Хафа бўлманг, домла, тузалиб кетасиз, ҳали кўп марталаб паловлар ерсиз,— тасалли берган бўлдим. Камоли эҳтиром билан табассум қилиб қўйдилар.

— Домулло, тезда яхши бўлиб Самарқандга келинг, Самарқанднинг тоза обу ҳавоси сизга ёқади.— У кишининг лабларида табассум пайдо бўлгандай бўлиб, бошларини қимирлатиб қўйдилар. Бу розилик ишорати эди. Мен шу ҳолатда беморга озор беришни хоҳламадим. Кетишга ижозат сўрадим, рози бўлдилар. Хайрлашиб чиқиб кетдим.

Мен билмаган эканман, бу охириги учрашувимиз экан. Гарчи улуғ сўз санъаткори жисман орамизда бўлмасалар-да, оламшумул асарлари билан доим ёш адибларнинг меҳрибон маслаҳатчисидирлар. Биз Самарқанд қаламкашлари Айний билан бир шаҳарда, бир асрда, бир мақсадда ёнма-ён туриб бирга яшаганимиз билан фахрланамиз. У кишидан кўпгина қимматли ўғит, маслаҳатлар тингладик, суҳбатларидан баҳраманд бўлдик. Бу бебаҳо хотиралар хаёл кўзгусида ҳаминша жилваланиб тургусидир.

Самарқанд, 1962 йил

Мақолалар

АЙНИЙНИНГ «БЕДИЛ» МОНОГРАФИЯСИГА МУҚАДДИМА

Совет китобхонига тақдим этиладиган бу китоб менинг фикримча, тожик филологияси тарихида катта роль ўйнайди. Бу китоб аввало, бир томондан, турли тарихий манбалар асосида, иккинчи томондан, кўпроқ шоирнинг ўз гаплари асосида яратилган Бедил ҳаёти ҳақидаги биринчи муфассал очеркдир. Бу очерк Бедилга доир деярли ҳар бир асарда учрайдиган бир қатор чалкашлик, нотўғри тушунишларни бартараф этади.

Китобхон шундай савол бериши мумкин: Бедил асарларининг ўзида унинг таржимаи ҳолига доир очерк яратишга керакли маълумот бўлса, нега ҳеч ким шу чоққача бу материаллардан фойдаланмади? Бу саволга жавоб бериш қийин эмас. Чунки бу маълумотларни ажратиб олиш учун юзлаб тушуниш қийин бўлган қўл-ёзмаларни ёки хатоларга тўлиб-тошган хира тошбосма текстларини ўқиб чиқишга тўғри келарди. Камдан-кам одам бу ишнинг урдасидан чиқа оларди, шунда ҳам С. Айнийга ўхшаган ўз халқининг ўтмишдаги адабиётини, тилини ва шу тилда ёзилган барча адабиётни яхши билган забардаст устозгина бу ишни муваффақият билан ниҳоясига етказган бўлур эди. С. Айнийнинг тамомила ишончли далиллар асосида ёзилган асари шуни кўрсатадики, Бедил бешикдан лаҳадгача сира ўзгармай қолган киши эмас ва бинобарин унинг асарларида ўз замонасида шубҳасиз катта прогрессив аҳамиятга эга бўлган фикрлар билан бирга бемаъни жаҳолатпарастликни ҳам кўрамиз.

С. Айний манбалардан фойдаланиб, китобхон кўзига

Бедил замони манзарасини ҳам кўрсатади ва шоир ҳаёти ва фаолияти ўз замонаси воқеаларига қанчалик чамбарчас боғлиқ эканлигини равшан исбот этади. Шу томони муҳимки, С. Айний Бедилнинг тарихий маҳдудлигини таъкидлаб ўтади. Бу томоннинг таъкидлаб ўтилиши шу сабабдан муҳимки, йигирманчи йилларда халқ душманлари — буржуа миллатчилари Бедилни муболаға осмонига кўтариб, бошдан-оёқ материалист дарвинист ва ҳатто қарийб революция арбоби даражасига етказиб қўйган эдилар ва унинг ижодиётидаги салбий томонларини хаспўшлаб (бекитиб) кетгандилар. Бедилни хонавайрон бўлган ҳинд деҳқонларини баралла ҳимоя қилган шахс сифатида ҳурмат этиш бошқа-ю, уни бизнинг замонамизда тақлид қилса арзийдиган намуна, деб тасвирлаш бошқа. С. Айний бу китобда Бедилнинг танланган асарларидан парчалар келтириб, ёш китобхонга тақдим этади ва буларни тарихий нуқтаи назардан, шунингдек, эски адабиётнинг махсус ёдгорлиги сифатида ўрганиш лозимлиги, уларни тақлидга сазовор бўлган намуна деб ҳисоблаш потўғри эканлигини таъкидлайди. Буни қайта-қайта таъкидлаш зарур, чунки «бедилизм»нинг тожик адабиётида қанчалик ёмон таъсир этишини яхши биламиз.

Бизнинг фикримизча, С. Айнийнинг китоби тожик адабиётшуносларига катта фойда беради. У Бедил асарларидан тўплаган намуналар улкан шоир куллиётидан топиш мумкин бўлган энг яхши нарсалар бўлиб, ҳаммасини ўз ичига олади. Энди ёш тадқиқотчиларимиз чиндан ҳам қимматбаҳо сатрларни қидириб топиш учун минглаб эскириб қолган кераксиз, тушуниш қийин бўлган байтлар, мисраларни кўздан кечириш учун овора бўлиб ўтирмайдилар. Бу китоб шунга ўхшаш қимматли, керакли парчаларни тўғри, айнан ёзиб, керакли изоҳ ва қайдлар билан китобхонга тақдим этади. Биз китобхонларга, айниқса ёшларга бир нарсани эслатиб қўймоқчимиз, у ҳам бўлса, бу ерда намуна келтирилган парчалар Бедил асарларининг энг яхши парчаларидир ва шу ўринда, «беш қўл барабар эмас», деган машҳур мақол жойиздир, яъни куллиётнинг қолган қисмлари ҳам ҳаммаси ана шундай юксак савияда деб тасаввур этиш нотўғридир.

Менинг фикримча, бугунги ҳар бир ўқувчи Бедилнинг ҳақиқатан ҳам юксак ва қимматли фикрлари би-

лан ошно бўларкан, улар бошни айлантирувчи чигал бир шаклда ифода этилганидан таассуф қиладилар. Мана шу тушуниш қийин бўлган чигал шакл Бедилнинг тожик адабиёти тарихида олдинги ўринлардан бирини эгаллашга тўсқинлик қилади. Сохталик ҳамisha ҳақиқий санъатга ҳалал еткази.

С. Айний ўзининг ҳар томонлама олиб борган тадқиқотида Бедил ижодиётини ўрганишга доир бир қатор саволларга жавоб берган, ammo бир қатор саволлар ҳали жавоб кутяпти ва бу китобнинг юзага келиши ўша саволларга жам жавоб қайтаришга ёрдам беради, деган умиддамиз. Ҳаммадан олдин Бедил тилини ўрганиш соҳасида иш олиб бориш, унинг лугавий таркиби ва умумий тожик адабий тилига нисбатан муносабатини аниқлаш лозим, араб ва ҳинд сўзлари ва ибораларининг шоир тилида тутган ўрни ва хусусиятини билиш керак. Бедил синтаксисини ўрганиш, жумла тузилиши унинг учун қанчалик характерли эканини аниқлаш, унинг назм ва насрида синтаксис таносиблиги қандайлиги ҳам катта аҳамиятга эга. Лугатни ўрганиш бадий тил хусусиятларини, образлар характерини ва ташбиҳ, истиораларни ўрганишга ҳам сабаб бўлади ва шоир услуби тўғрисидаги масалани ўртага қўйиш имконини беради.

Бедил услубининг хусусияти нимадан иборат, деган саволга тўғри жавоб берилса, қандай сабабларга кўра бундай услуб майдонга келганини билишдек муҳим масалани ҳал қилиш ва унинг пайдо бўлиш тарихини аниқлаш мумкин. Ниҳоят, яна бир неча йилдан бери берилиб келаётган саволга жавоб топиш керак эди. Бу нега эски мусулмон мактаблари Бедилга бунчалик қаттиқ ёпишиб олишганикин, деган савол. Шунга боғлиқ яна бир савол бор, бу саволга шу китобнинг кекса ўқувчиларигина жавоб бера оладилар. Энг охири савол шуки, мадраса ва эски мактабда Бедилни қандай ўрганардилар? Унинг нималарини ўқишарди ва агар ўқиб чиққан нарсаларини шарҳласалар, қандай шарҳлар эдилар? Менинг назаримда бундай кўплаб саволлардан бирига шундай жавоб қайтариш мумкин: мактаб бошлиқлари Бедил асарларида ўқувчини «эркин фикрлашга», «шаккокликка» ўргатувчи кўплаб шеърлар борлигини билишарди, шу сабабдан улар ҳар бир шогирд зиммасига бу муаллифнинг жуда қийин асарлари-

ни ўқишни юклар қўйишарди. Улар бу ишни шундай қилишардики, Бедилни тушунмасдан, кўр-кўрона ўқиш шогирднинг кўнглига урарди ва оқибатда ўзича бу шоир ижодиётини ўрганишга бўлган майли сўниб кетарди. Шу сабабдан бўлса керак, Бедил асарларини шикаста ва ўқиш ниҳоят қийин бўлган нуқтасиз ёзувда нусхадан нусха кўчираверганлар ва шу тахлитда чоп ҳам этишаверганлар. Бундай тadbир оқибатида мактабни хатм қилган киши бу машаққатли китобдан худди ўтдан қўрққандай қўрқарди. Масалага бундай изоҳ бериш тўғрими ё нотўғрими, буни фақат бедилхонликнинг бу хилдаги азоб-уқубатини бевосита ўз бошидан кечирган кишигина айта олади, бу саволга Бедил ижодини ҳаммадан яхшироқ биладиган С. Айнийнинг ўзи жавоб бериши мумкин.

Бу китобнинг босилиб чиқиши шу саволларга жавоб беришни осонлаштиришига ишонамиз. Шу билан бирга китоб тожик адабиёти тарихини ўрганишнинг олға босишига ёрдам беради, услубларнинг алмашиш проблемасини ҳал этишга тадқиқотчилар диққатини жалб этади, яъни бу соҳадаги илмий-тадқиқот ишларини баланд поғонага кўтаради.

Душанбе, 1954 йил

ЗАБАРДАСТ СОВЕТ ОЛИМИ

Садриддин Айнийнинг улуғворлиги шундаки, у ўз асарларида халқимизнинг социализм давридаги ҳақиқий биографиясини зўр истеъдод билан тасвирлайди, ўтмишда хўрланган ва жаҳолат асоратида бўлган халқни фақат социалистик жамиятгина қаҳрамон халққа, ижодкор халққа айлантира олишини бадий воситаларда чуқур ва аниқ таҳлил қилиб беради.

Айний фаолияти адабиётимиз хазинаси ва фахри ҳисобланмиш ажойиб прозаик асарлар билангина чекланиб қолмайди. У, шунингдек, яхши шоир, тарихчи, тилшунос, адабиётшунос, фольклорчи, драматург ва йирик жамоат арбоби ҳам эди.

Садриддин Айний 1951 йилнинг апрелида Тоҷикистон ССР Фанлар академиясининг биринчи Президенти қилиб сайланди ва уч йил давомида жуда кўп илмий текшириш ишларига раҳбарлик қилди. Академия ёки республика олий ўқув юртларида олиб борилувчи ҳар бир илмий ишнинг деталь-деталигача шўнғиб кетиш Айнийга хос хусусиятлардан бири эди. У Тоҷикистон экономикаси ва маданиятининг равнақи учун актуал аҳамиятга эга бўлган ишларга ҳамиша алоҳида эътибор берар, республика ҳаётидан ажралиб «қотиб» қолувчилар билан эса мурасасиз эди.

С. Айний иштирокида академияда янги институтлар, совет фанининг зарур масалаларини илмий асосда ҳал этувчи бўлим ва секторлар яратилган. У, академия

ташкilotларининг гуманитар фанлар соҳасидаги фаолиятига эса шахсан раҳбарлик қилди. Айний ташаббуси билан гуманитар тартибдаги бешта ташкilot вужудга келтирилган бўлиб, булар — Аҳмад Дониш номидаги Тарих институти, Рўдакий номидаги Тил ва адабиёт институти, философия ҳамда шарқшунослик қўлёзма мерос бўлимлари, ниҳоят, кейинчалик Тожикистон ССР Фанлар академияси Экономика институтига айлантирилган экономика бўлиmidир.

Илмий смена — ворислар, ўринбосарлар ҳозирлаш Айнийнинг доимо диққат марказида бўлган. У, тожик адабиёти тарихи бўйича аспирантларга лекциялар ўқир, уларнинг илмий ишларига раҳбарлик қилар, ёш олимларнинг диссертацияларига тақризлар ёзар эди. Республика ёш олимлари Айний сиймосида ғамхўр ва самимий устозни топганлар. Садриддин Айний академия ишлари билан анча банд бўлишига қарамай, катта илмий характердаги қатор асарлар ҳам яратди. Рўдакий, Саъдий, Абу Али ибн Сино, Навоийга бағишланган ишлари шулар жумласидандир. Унинг Бедил ҳаёти ва ижодий фаолиятига оид асари эса Тожикистон адабиётшунослик фанининг дурдоналаридан ҳисобланади.

Улуғ устод классик адабиётимизнинг улкан қудратини, маданиятимизнинг жаҳон халқлари цивилизация тарихида тутган ўрни ва мавқеини аниқлаб беришда катта хизматлар қилди. Шунингдек, унинг тожик совет адабиёти равнақи масалаларидаги кўплаб мақолалари ҳам жуда қимматлидир.

С. Айний ўзининг бадий асарларида тарихий материаллардан кенг фойдаланиш билан бир қаторда, Урта Осиё халқлари тарихига оид алоҳида илмий ишлар ҳам ёзди. «Бухоронинг манғит амирлари тарихи», «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», «Темур Малик», «Муқанна» ва тожик халқининг совет давридаги тарихига оид кўплаб мақолалари Айнийнинг замонасининг забардаст тарихчиси эканлигидан далолат беради. У тарихий ишларида Урта Осиё халқларининг озодлик учун қадим замонлардан бошлаб, 1917 йилгача бўлган курашларини чуқур ва ҳар томонлама кўрсатган. Айниқса, бу халқларнинг Октябрь кунларида рус халқи раҳбарлигидаги курашини батафсил ҳикоя қилади. Бу орқали, Коммунистик партиянинг Туркистонда колониал

қулликни битиришдаги хизматини ва 1920 йил Бухоро революцияси кунларидаги раҳнамолик қудратини фактлар асосида исботлаб беради.

Тарихий фактларни объектив анализ эта олиш, партиявийлик — С. Айний илмий ишларининг асосий хусусиятидир.

Садриддин Айний тожик совет адабиётининг асосчиси бўлибгина қолмай, забардаст совет олими ҳамдир. У совет Тожикистони тарихида чуқур ва ўчмас из қолдирди.

«Совет Тожикистони», 1968 йил, 13 октябрь

«ЭСДАЛИКЛАР»

«Эсдаликлар» кўп қиррали С. Айнийнинг кенг фаолиятида, урушдан кейинги йиллар ижодида марказий жойни эгаллайди; асар 1949—1954 йилларда тўрт том қилиб нашр этилган эди. Асарнинг дастлабки икки томи республиканинг йигирма йиллик тўйига, тўртинчи томи эса йигирма беш йиллигига бағишланди.

Садриддин Айнийнинг бу сўнгги асари зўр завқ-шавқ билан ёзилган бўлиб, ижодининг энг юксак чўққисини ифода этади.

Агар С. Айнийнинг катта ҳаёти мундарижасини бир сўз билан ифода этиш лозим бўлса, бу сўз албатта «Ҳақиқат» бўлади. С. Айний коммунизм ҳақиқатини ва дунёни ўзгартувчи ягона катта ҳақиқатни куйлади. У бу ҳақиқатга вафо қилишга қасамёд этди ва деярли қирқ йил бу ҳақиқатни яхшироқ ифода этиш йўлини ҳормай-толмай қидирди.

С. Айнийнинг ҳар бир янги асари ҳақиқатни китобхон қалбига етказиш учун уринишидан, бунга ёзувчини азоб-машаққат билан эришганидан далолат беради.

Бунини С. Айний адабий фаолиятида бир мавзунинг доимо борган сари чуқурлашиб бориши билан изоҳлаш мумкин, бу тожик халқи мавзудир. Революция бу халқни қайта тирилтирди ва ўзгартирди. Бу хусусда С. Айнийнинг ўзи шундай деб ёзади:

«Мен ўз умримда кўплаб китоб ёздим, буларнинг ҳаммаси бир мавзуга бағишланган бўлиб, ўз ҳаётим материаллари асосида юзага келди»¹.

¹ «Новое время» жур., 1951, № 45.

Бой ҳаётӣ тажрибага эга бўлган ва ўз халқи сингари тамоман ўзгарган кекса ёзувчи ана шу ҳаёт сабоғини ҳаммага айтишни истайди ва ҳаёт ҳақиқатини ўқувчиларга ҳикоя қилишнинг энг яхши йўлини топади.

С. Айний «Эсдаликлар»и адиб рози дилининг оддий баёни эмас.

«Эсдаликлар»нинг ҳаққонийлиги воқеаларнинг моҳирона тасвиридангина иборат эмас, балки тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини самимий ифода этишни ҳам қамраб олади.

Баъзи адабий мунаққидлар «Эсдаликлар» муаллифини кўҳна Бухорони тасвирлаётганида халқ қўзғолонлари, исёнларини кўрсатмаган, деб айблашадилар. Улар шу муносабат билан 1885 йилда Бухоро тоғларида юз берган Восеъ қўзғолонини кўрсатмоқчи бўладилар. Бизнинг фикримизча, бу даъво ўринсиз ва нотўғридир, зеро, бу давр фақат халқ норозилиги арафаси бўлиб, аҳолининг турли табақаси орасида турли шаклларда зоҳир бўлиб турарди. С. Айний халқ норозилиги, эътирозининг хусусиятлари ва уларнинг шаклларини анча ҳақиқий тасвирлаган, «Эсдаликлар»нинг катта қиммати ҳам ана шунда. Шу билан бирга, С. Айний прогрессив рус маданияти таъсирининг қандай қилиб нуфузга эга бўлганини, масалан, иккинчи томда «Рус тили» воқеаси, учинчи томда рус олимлари тасвири ва Бухородаги илғор кишиларнинг рус тилини ўрганишга бўлган интилиши, ҳаракати, шунингдек, Самарқанд орқали рус Туркистони революцион ғояларининг етилиши ва шунга ўхшаш воқеалар тўртинчи томда жуда нозик ва ҳаққоний тасвир этилган.

Айний ёш муллаваччалар тўпланадиган, замона зўравонлари танқид қилинадиган «ғийбатхона», Бухоро амири ва феодалларининг зулм-истибдодига қарши ўсиб, ортиб бораётган норозилик, тожик маърифатпарвари Аҳмад Дониш ва унинг фикрдошлари ғоялари тарқалишининг гувоҳи эди.

С. Айний кўҳна Бухородаги адолатсизликларни тасвирлаш билан китобхонларда тушкунлик, умидсизликларни уйғотмай, аксинча, уларда зулм-истибдод идора усулининг ҳалокатга маҳкум бўлишига ишонч ҳиссини уйғотади.

С. Айний ва у билан бирга «Эсдаликлар»нинг ўқувчилари Бухоронинг қоронғи ўтмишидан ғолибона кулги

билан хайрлашадилар. Қулги ва истехзога сабаб бўлган бу кишиларнинг аҳволи мурасасозликка ундамайди, аксинча, душман кучлари устидан янгидан-янги ғалабаларни қўлга киритиш учун жасорат бағишлайди ва уларнинг ишончини орттиради.

«Эсдаликлар»да икки юздан ортиқ персонаж иштирок этади, гарчи уларнинг айримлари анча қисқа тасвирланган бўлса ҳам ҳар бири ўз қиёфасига эгадир.

С. Айнийнинг ўзи «Эсдаликлар»ини муҳташам бино деб атаганди.

Шу сабабдан ушбу сатрлар муаллифи бу ўринда, Садриддин Айний тасвирлаган типлар галереяси, одамлар тақдири, фожиаларини қисман бўлса ҳам таҳлил қилолмасдан ўта олмайди.

Бу ерда бу улкан асарнинг ҳар томонлама тадқиқ этилишига доир баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтиш мумкин. С. Айнийнинг бу асари ҳақида муаллифнинг «ҳамкасблари» ўз вақтида яхши фикр билдирганлар¹.

«Бу «Эсдаликлар»да,— деб ёзган эди Л. Леонов,— баъзан кишини завқлантирадиган, ажойиб кўринадиган жузъий ва тасодифий фактлар эмас, балки кенг ҳаёт манзараси баён этилган. С. Айний китоби ўзининг бадий қуввати жиҳатидан ҳам, афкор оманинг теран ҳикматли фикрлари жиҳатидан ҳам ва энг юксак адабий маҳорат жиҳатидан ҳам Умумиттифоқ адабиёти-мизда катта воқеадир. Мазкур китоб мавзу жиҳатидан ўтмишга қаратилганига қарамай, актуал ва замонавийлик оҳангига эгадир. Мўл-кўл ҳаётий тажрибага эга бўлган С. Айнийнинг бу китобини совет китобхонлари улкан қувонч, ўткир назар ва ҳассос қалби билан мазлум Шарқ халқларининг ажнабий мустамлакачиларга қарши курашида бир қурол сифатида қабул қиладилар»².

С. Айний салбий типлар тасвирида амир, феодаллар ва катта амалдорлар, қонхўр судхўрлар ва маккор руҳонийлар (булар икки группага: «муқаддас» шайхлар, эшонлар ва юқори мартабали уламоларга бўлинади)га кўпроқ эътибор беради, муаллиф тасвирлаган кўплаб

¹ Л. Леонов, Литературная газета, 1949, 21 сентябрь.

² Москвада ўтказилган тожик совет адабиёти декадаси. То-жикгосиздат, Сталинобод, 1950, 56- бет.

персонажлар эксплуататорлар, золимларнинг у ёки бу асосий хусусиятларини ўзларида гавдалантиради.

С. Айний «Қуллар» романида фойдаланган кўплаб тасвирий воситаларни «Эсдаликлар»да такрорлайди. Лекин тасвирланган ҳар бир тип моҳиятлари жиҳатидан умумийликка эга бўлсалар ҳам, қиёфалари жиҳатидан ўз синфидаги бошқа кишилардан фарқ қилади.

Бунга ишонч ҳосил қилиш учун «Охир замон Маҳдиси» ва «Куювчи шайх» ҳикояларини солиштириш kifоя.

Шунга қарамай, С. Айний марказий, умумий салбий образ яратмайди.

Барча тирик мавжудотни бўғиб ётган феодаллар XIX аср охири XX аср бошларида қўзғала бошлаган халқ томонидан чалажон қилиниб, бир ҳовуч ночор кишилар оғир аҳволга солиб қўйилганди. Улар тарих томонидан ўлимга маҳкум этилиб, жон талвасасида ўзларининг сўнгги кунларини кечираётгандилар.

С. Айний шунга хилоф равишда ижобий образлар тасвирида ҳар бир қаҳрамоннинг портретини завқ-шавқ билан чизибгина қолмай, балки бир неча асосий умумий образ ҳам яратади.

Бундай образлар орасига муаллифнинг отаси, Аҳмад Дониш, Мулла Омон ва «Эсдаликлар»нинг ёзувчиси — ҳақиқатпарвар шоир ва курашчи образлари киради.

Ёзувчи булардан ташқари халқ ичидан чиққан яна бир қатор ажойиб, унутилмайдиган образларни яратдики, китобхон уларнинг ҳаммасини севади.

С. Айний ўзини М. Горькийнинг шогирди деб қайта-қайта айтганди. У ўзининг миллий ва ёзувчилик хусусиятларини ҳимоя қилиб, Алексей Максимович билан бир сафда адабиётда Горький принципларини жорий этиш учун кураш олиб борарди ва ҳақиқатан ҳам ижодий жиҳатдан буюк пролетар ёзувчисидан таълим оларди.

Маълумки, В. И. Ленин М. Горькийнинг «Она» романида яратган Пилагея Ниловна образига юқори баҳо бериб, унинг халқаро катта аҳамиятини ҳам қайд этган эди.

С. Айний ҳам ўз асарларида заҳматкаш оналар образини кўплаб тасвирлаган. «Одина» повестидаги жонкуяр, меҳрибон, мулойим Бибиойиша образи, «Эсдаликлар»даги она образи ёки «Қуллар»даги Муҳаббат образлари ана шулар жумласидан.

Аммо С. Айний адабиётдаги миллий хусусиятларга содиқ қолиб, етук, умумийлаштирилган ота образи, чидамли тожик отаси образини ярата олди. Бу Саидмурод образи, «Эсдаликлар»даги ёзувчи отаси образидир, у биллур сингари мусаффо, рестгўй, ҳалол, собитқадам бўлиб, ҳеч кимнинг олдида бош эгиб, таъзим қилмайди.

«Қуллар» романидаги большевикпарвар Эргаш ака тимсолида ўсиб бораётган революционер образини кўрамиз. Умумийлаштирилган бу тожик ота образи катта тарбиявий аҳамиятга эга.

С. Айнийнинг «Эсдаликлар»идаги ёзувчилик услуби бизга маълум бўлган бошқа асарларидагига нисбатан фарқ қилади, унда ўзига хос жиҳатлар бор. К. Федин новеллалар йиғиндисини эслатадиган «Эсдаликлар»нинг композицияси ҳақида тўғри ва ҳаққоний қайд этган эди: «...Айний кичик адабий шаклнинг етук устозидир, асарининг ҳар боби тўла ва тугалланган бир новелладир».

Юқорида қайд этганимиздек, илова қилиб шуни айтиш мумкинки, бу новеллаларнинг ҳар бири махсус меҳвари ва кульминацион нуқтасига эгадир.

Новеллалар шакл жиҳатдан ҳам тарқоқ эмас. Баъзан бир новелла ичида, кўпинча қисқа новеллалар ичида тасвирнинг уч хил усули кўзга ташланади:

а) воқеалар, одамлар, нарсалар ва ҳодисаларнинг ҳужжатларга асосланган илмий тасвир, масалан, мадрасадаги таълим характеристикаси, савдо ва бошқалар ҳақида адабиётшунослик маълумотлари, ёзувчининг турли асарларида иштирок этган айрим қаҳрамонларнинг прототипига доир сифатлар хусусидаги кўрсатмалар ва ҳоказо...

б) эпик ривоятнинг нақл этилиши; бунда муаллиф гўё атайлаб тасвирланаётган ҳодисаларни четлаб ўтади, китобхонларни тасвирланаётган фактлар ва одамлар билан ёлғиз қолдиради; муаллиф бундай пайтларда тақлидлардан фойдаланади. (Масалан, иккинчи қисмда Мулло Бурхон тилидан нақл этилган мақсадига етолмаган қиз ҳикояси).

Баъзан фактларнинг ана шундай қуруқ, протокол тарзида тасвир этилиши кучли таассурот қолдиради (масалан, III қисмда тўққиз яшар қизчанинг мудҳиш, фожиали никоҳ қилиниши воқеаси).

в) «Мансур шеъри» ёки аниқроғи, «Мансур ғазали» деб аташ тўғрироқ бўлган лирик новелла.

Турли услубларнинг аралашиб кетиши баъзи адабиёт ҳаваскорлари назарида «ранг-баранг услуб» бўлиб туюлади, бундай ҳодиса мактаб дарсликларида назарга олинмаган.

Садриддин Айний «Эсдаликлар» асарини хотималовчи она образи ҳақида ёзади:

«Бу шундай бир марсияки, ўша вақтдаги аҳволимни олтмиш йилдан кейин қаламга олиб, онамга бағишладим. Агар бу мусибатнома ҳаддан ташқари қайғули чиқиб, муҳтарам китобхонни хафа қилса, маъзур тутишларини сўрайман ва фарзандлик бурчимни қисман бўлса ҳам адо этмоқчи бўлганим учун кечирадилар, деган умиддаман»¹.

Айрим эпизодлар — вабо туфайли халқ бошига тушган кулфатдан ўз манфаатлари учун фойдаланган риёкор руҳонийларга нафрат изҳор этиш; новелла муаллифи — лирик қаҳрамон таассуротлари ўзгаришининг жуда моҳирлик билан тасвирланиши; ниҳоят новелланинг мўъжазгина «миниатюра» тарзида баён этилиши ва шунга ўхшашлар. Бу хусусиятлар бизга шу хилдаги новеллаларни «Мансур ғазали» деб аташ имконини беради.

«Эсдаликлар» С. Айнийнинг ўлими олдидан яратган шоҳ асаридир.

¹ «Куллиёт, VI т., 180- бет.

БОТИР ВАЛИХУЖАЕВ

филология фанлари доктори

РАҲИМ ВОҲИДОВ

филология фанлари кандидати

САДРИДДИН АЙНИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Садриддин Айнийнинг номи, асарлари тожик адабиёти сингари ўзбек китобхони ва адабиёти маънавий оламига ҳам қўшилган беназир бойлик саналади. Табаррук устод ўзининг фидойилиги, дарёдиллиги, тинимсиз изланиши ва чеккан заҳмати, ўлмас асарлари билан икки халқнинг асрий дўстлигини янада чирмаштиришга, яқинлаштиришга, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар биродарлиги тимсолида илдизи сувга тегиб, шохлари тарвақайлаб кетган асил қондошлик, жондошлик дарахтининг серсамара бўлиб қолишига, янада гуркираб, барқ уриб ўсишига ҳисса қўшди. Қонуний тарзда тожик ва ўзбекларнинг қалбига пайванд, сеvimли, ардоқли ва мўътабар ижодкорига айланди. Садриддин Айнийнинг ўзбек адабиётига муносабати масаласининг ўзи ҳам кенг тармоқлидир. Бу проблема¹ устоднинг ўзбек ижодкорлари билан алоқаси, ҳамкорлиги, ўзбек совет адабиёти вакиллари хусусидаги мақолалари каби масалалар силсиласини ўз ичига олади. Садриддин Айнийнинг адабиётшунослик соҳасидаги фаолиятини Алишер Навоий ижодиётисиз, айни чоғда, совет навоийшунослигининг шаклланиши ва равнақини ана шу зукко адабиётшунос тадқиқотларисиз ҳис этиш, тасаввур қилиш мумкин эмас. Чунки устод Садриддин Айнийнинг салкам йигирма йиллик ижодий изланишлари, тафаккури, учқур хаёли Алишер Навоий адабий меросини ўрганиш билан боғлиқдир.

¹ Бу ҳақда қаранг: Мажид Ҳасанов. Садриддин Айний ва ўзбек адабиёти. ТошДУ илмий тўплами. Серия № 258, Т., 1965 й.

Айний ва Лоҳутий.

Устод Садриддин Айнийнинг ўзбек шоирлари, ёзувчилари, адабиётшунослари, философларига яқин муносабати ана шу манбаларда ўз акси, ифодасини топган. Ўзбек совет адабиётининг оқсоқоли, Ленин мукофоти ва Давлат мукофоти лауреати Ғафур Ғулум, оташнафас шоир Ҳамид Олимжон, академик ёзувчи Ойбек, ўзбек прозасининг баркамол арбоби Абдулла Қодирий, ёзувчи Шароф Рашидов, шоир Миртемир, шоир ва прозаик Асқад Мухтор, шоир ва адабиётшунос, академик Воҳид Абдуллаев, Насрулло Охундий, Уткир Рашид, Жўра Аҳмаджонов, Мардонқул Муҳаммадқулов сингари ўнлаб ёшларнинг маҳорат сирларини эгаллашлари, адабиётшунослик соҳасидаги ишларининг якунланишида устоднинг қалб қўри, кўз нури, қимматли вақти сарфланган. Рус олими А. В. Подпалов устод ҳақидаги хотираларида қуйидагиларни ёзади: «...Ёш адиблар ўз асарларини ўқир эдилар. Бундай суҳбатларда Ш. Рашидов, Асқад Мухтор, Уткир Рашид ва ёш қозоқ шоири Обитой Турумбетов ва бошқалар ҳозир бўлар эдилар. С. Айний ёш ёзувчи ва шоирларнинг асарларини диққат

билан тинглар эди. Ёшларнинг асарларидаги ютуқ ва камчиликларни эса самимий, зариф ибораларда, энгил мутойиба билан кўрсатишга интиларди»¹. Номлари тилга олинган ижодкорлар бугунги кунда ўзбек совет адабиётининг кўзга кўринган арбоблари даражасига кўтарилиб, ўзларининг серзавқ асарлари билан бу адабиётнинг жаҳоний шуҳрат касб этишига ҳисса қўшмоқдалар. Кўринадики, устод Садриддин Айний ўғитлари, хизматлари зое кетмабди. У тириклар сафида туриб, миллий адабиётларнинг мислсиз тараққиётига ҳисса қўшаётир.

Адабиётшунос ва шоир Жўра Аҳмаджонов ўзининг Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотирасида шу мавзуга доир муҳим бир моментни алоҳида таъкидлайди. «Ҳамид Олимжон С. Айнийни 20-йилларнинг бошиданоқ, гарчи ўзини кўрмаган бўлса ҳам, ғойибона танир эди. Чунки ўша йиллари Наримонов номли мактаб ўқувчилари томонидан айтилиб юрган қўшиқлар ичида С. Айнийнинг «Хуррият марши» ва «Байналмилал марши» шеърлари ҳам бор эди. Ҳамид Олимжон С. Айнийнинг «Хуррият марши» шеърдан тубандаги мисраларни, айниқса, завқ билан куйлар эди:

Кўп жафолар чекиб зулм ичинда
Йиғладик, инградик неча йил.
Музладик намли зиндон ичинда,
Эй, адолат ўти, яшнагил!»²

Жўра Аҳмаджонов ўз хотирасини давом эттирар экан, Ҳамид Олимжонда дастлаб устод Садриддин Айнийга бўлган ғойибона муҳаббат, ихлос ва эътиқод, кейинчалик шахсий муносабатлар доирасига етганлигини таъкидлайди. «Ҳамид Олимжон С. Айнийнинг ўша вақтга қадар нашр этилган асарларини жуда яхши билибгина қолмасдан, унинг ўзини ҳам шахсан танир ва у билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турар эди»³.

¹ А. В. Подпалов. «Сурати С. Айний», «С. Айний дар хотироти дўстон ва шоғирдон», Саҳ. 190—191.

² Жўра Аҳмаджонов. Талантнинг туғилиши. «Сен элимнинг юрагида яшайсан» (Ҳамид Олимжон ҳақидаги эсдаликлар), Гафур Ғулом номидаги нашриёт. Тошкент, 1973 йил, 95- бет.

³ Уша китоб, 96- бет.

Ҳамид Олимжондаги жўшқинлик, ўтмишнинг жирканч иллатларига шафқатсиз муносабатда бўлиш, ўзига ва дўстларига нисбатан ўта талабчанлик, классик адабиётга, хусусан, буюк мутафаккир Алишер Навоий меросига юксак садоқат туйғуларининг шаклланиши ва кенг қулоч ёйишида устод Садриддин Айнийнинг ҳам безавол таъсири, ҳиссаси борлиги шак-шубҳасиздир.

Жўра Аҳмаджонов фикрларини қувватловчи мулоҳазалар таниқли шоир, ўзбек адабиётининг оқсоқолларидан бири Миртемир эсдаликларида ҳам кўзга ташланади. Миртемир ўз хотираларида устод Садриддин Айний ўзи ва Ҳамид Олимжон сингари ёш қаламкашларнинг жонкуяр мураббийси эканлигини, «Қизил қалам» ташкилоти йиғилишларида бўладиган қизғин мунозараларда устоднинг ана шундай умидли ёш ижодкорлар ютуғидан фахрланиши ва улардаги жўшқин талант, баланд истеъдод, ўткир ҳофизани эътироф этишини қайд қилади¹.

Чиндан ҳам устод Садриддин Айний оташнафас ва жўшқин лирик шоир Ҳамид Олимжонни ўз навбатида оталик меҳри билан севган, эъзозлаган. Ҳамид Олимжон эришган ҳар муваффақият кекса ва катта ҳаётий ҳамда ижодий тажрибага эга бўлган Садриддин Айнийни юрак-юракдан қувонтирган. Ана шу даъвони тасдиқловчи характерли бир факт Насрулло Охундийнинг Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотирасида мавжуд. Мазкур эсдалик Ҳамид Олимжон бир шеърининг туғилиши ва шеърят мухлисларига кўрсатган таъсири тарихига бағишлангандир. Унда ёзилишича, 1929 йилда анъанавий Наврўз байрами муносабати билан Сиёб соҳилида (Самарқанд шимолида) навбатдаги лола сайли ўтказилади. Бу сайил иштирокчилари шоирлар, адабиётшунослар, ҳофизлар бўлгани учун ҳам йиғин шеърят замзамаси, базмига айланиб кетади. Унда Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойдин, Илҳом Исҳоқов, Тошпўлат Саъдий сингари навнихол ижодкорлар, устод Садриддин Айний, Шашмақом устаси Ҳожи Абдулазиз Расулов, адабиётшунос Сотти Ҳусайн ва бошқалар иштирок этишади. Шоир Насрулло Охундий шеърхонликда иштирок этган ва ўз шеърларидан намуналар ўқиган қаламкашларни бир-бир санаб,

¹ Миртемир. Дўст ва замондош ҳақида эсдаликлар. «Сен элимнинг юрагида яшайсан». 58-бет.

ниҳоят навбат Ҳамид Олимжонга етгандан сўнгги манзарани эсга олади, уни қуйидагича тасвир этади: «Шул чоққа қадар анча паришон кўринган Айний домла лочиндек ўрнида бир чирпиниб олди-да, яна маҳкам ўрнашиб олиб, Ҳамиднинг даврага чиқиб келишини кузатиб турди. Кузатаркан, унинг мошгуруч соқоллари андак титради ва кўзларида нур ялтиради. Фақат Айний домлагина эмас, энди ҳамманинг кўзи Ҳамидда эди. Уша замондаги адабий муҳитнинг баъзи «устакорман» деб юрган шоирлари қарашида эса, бепарволик, кибр аралаш ёш шоирни менсимаслик ҳам кўриниб турар эди»¹. Насрулло Охундий Ҳамид Олимжон шеъри, унинг шеър ўқишдаги маҳорати каби масалалар устида мулоҳаза юритар экан, айни чоғда, унинг диққат маркази шеър хотимасидан сўнгги эпизодга қаратилади. У шеърхонлик даврасида содир бўлган ўзгаришларга эътибор беради. «Даврада ҳам шодлик, ҳам ҳасад ҳукмрон эди. Отажон Ҳошим ва Абдулла Алавий шоирнинг қўлини қаттиқ сиқиб табрик қилдилар. Домла Айний югура келиб, Ҳамидни маҳкам қучоқлаб ўпди. Унинг орқасидан пешқадам шоирлар ҳам бирин-кетин табрик қилдилар ҳамда тан бердилар»¹. Мана, гоёт характерли факт. Ҳамид Олимжоннинг шеърхонлик даврасида зафар қучиши ҳам устод эътиборидан соқит қолмайди, аксинча, уни ниҳоятда қувонтиради.

Иш бобида, адабиёт оламига тегишли масалада юзхотир, қавм-қариндошлик, андиша кабилар бўлмаслиги, ўз ўрнида ҳақни ҳақ, ноҳақни ноҳақ дейишни муҳтарам устоддан ўргансак арзийди. Адабиёт боғининг устод Садриддин Айний сингари одил, талабчан, ўта сезгир боғбонлари қанча кўп бўлса, боғнинг кўркига кўрк, чиройига чирой, муаттар гуллари қаторига дилбарроқ, дилкашроқ анвойи гуллар қўшила беради.

Устод Садриддин Айний ўзбек совет адабиётини ҳам ана шундай сезгирлик билан мунтазам кузатиб борган, унда пайдо бўлаётган янги номлар, асарлар салмоғига юқори талаблар чўққисидан туриб назар ташлаган, баҳолаб берган. Ана шу фикрни тасдиқловчи мисоллар жуда кўп. Аммо биз улардан биттасини келтириш билан чекланамиз. Устод эътиборини ўзига қаратган, унинг

¹ Насрулло Охундий. «Снеб» (шу шеърнинг тарихига). Уша тўплам, 106—109-бетлар.

маслаҳатларини олиш бахтига эришган киши профессионал қаламкаш эмас. У ўшанда ўз касби — тиббиёт билан бирга бадний асарлар ҳам машқ қилган. Бугунги кунда Ҳаким Зоҳидий медицина профессори, ҳали ҳам матбуотда тез-тез чиқиб туради. Ҳаким Зоҳидий билан бўлган мулоқотлардан бирида, Айний домла унга қуйидагиларни айтиб, ҳам маслаҳат беради, ҳам танқид қилади: «Максим Горький асар ёзишда ортиқча ва ўринсиз тасвирлардан ҳазар қилиш, сақланиш лозимлигини таъкидлаган. Асарда ҳамма нарса амал қилиши, ҳаракатда бўлиши лозим. Сизнинг ҳикояларингизда эса ана шундай ҳаракатсиз, бефойда, жонсиз тасвирлар учрайди. Бундан ташқари, яхши ёзувчи бир айтган гапни иккинчи такрорламасликка ҳаракат қилади. Сизнинг асарларингиз бу камчиликлардан ҳам ҳоли эмас»¹. Келтирилган парчадан равшан бўлаётирки, устод ҳамма гапни рўйирист, оқилона ва одилона ўртага ташлаётир.

Садриддин Айний Абдулла Қодирий билан чин инсоний муносабат, дўстлик ва биродарлик алоқасида бўлган. Уни меҳмон сифатида кутган, айни чоғда, Абдулла Қодирийнинг азиз меҳмони ҳам бўлган. Бу ҳақда Абдулла Қодирийнинг ўғли Ҳабибулло Қодирий «Отам ҳақида» номли китобида бой маълумотлар келтиради. Уларнинг айримларини кўздан кечирайлик. Ҳабибулло 1932 йил воқеалари хусусида мулоҳаза юритиб, драматург ва шоир Ғулом Зафарийнинг ўз уйларида меҳмон бўлганлигини қайд этади ва унинг Самарқанд сафари тафсилотини беради. Ғулом Зафарий Самарқандда Айний домланинг азиз меҳмони бўлганини, ундан изатикром кўрганини профессор Фитратга сўзлаб бергани, у эса бу гапга ишонмагани хусусида Абдулла Қодирийга ҳикоя қилиб беради.

Айний ва Қодирий бир-бирларининг ижодий лабораторияларидан баҳраманд бўлганлигини тасдиқ этувчи фактлар ҳам кўплаб учрайди. Шу лавҳалар кафолатига кўра, Абдулла Қодирий Садриддин Айний асарларини мутолаа қилиб, ундан катта эстетик завқ олганлигини зўр қониқиш билан қайд этган. Ана шу хусусда Боис Қориев — Олтой ўзининг Абдулла Қодирий ҳақидаги хотирасида ёзади: «Абдулла акадан «Қизил Ўз-

¹ Ҳаким Зоҳидий. Тарбиятгари ман. «С. Айний дар хотиран дўстон ва шоғирдон», саҳ. 94.

бекистон» редакциясида бир кунни ўзбек ёзувчиларидан кимларнинг асарларини севиб ўқийсиз?, деб сўрадим. У жавоб берди: — Садриддин Айний кўҳна — классик адабиётни яхши ва атрофлича билади. Унинг асарларида мағиз бор. Киши ўқиса зерикмайди, асарларини ўқиган сари кишини ўзига тортади»¹. Қўринадики, Абдулла Қодирийнинг Садриддин Айний асарларига меҳр-муҳаббат, ихлоси ғоят баланд. Хотираларнинг гувоҳлик беришича, устод Садриддин Айний «Одина»ни ниҳоясига етказиб, уни Абдулла Қодирий эътиборидан ўтказган экан. Бу ҳақда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг Самарқанддаги собиқ махсус муҳбири, пенсионер Салим Қаримов кафолат беради. «Айний домла билан мен яқин эдим. Уйларига баъзан бориб суҳбатлашиб турардим. Домла Қодирийни кўп тилга олар, Жулқунбой «Одина»ни кўриб яхши маслаҳатлар берган эди, деб ёдлар эдилар...—«Одина»ни ёзиб, Жулқунбойга топширдим,— деган экан Айний ҳикоя қилиб Салим Қаримовга,— у, ўқиб: «Асарингиз яхши, домла, бироқ озгина ўт бериш керак, ўқишли бўлади», деб маслаҳат берди»². Устод Садриддин Айний ҳам Абдулла Қодирийни ўзгача меҳр, ўзгача муҳаббат билан ардоқлаган. Унинг талантига, қаламига юксак баҳо берган. Ҳатто айрим асарларига ўхшатмалар ҳам битган. Мисол тариқасида бир фактни кўздан кечирайлик. Айнийнинг «Одина» повестида Одина ва Сангин ўртасидаги айтишув манзараси берилади. Одина ва Сангин ўзларининг машаққатли турмушларидан, иқтисодий тенгсизликдан шикоят қилиб, кўнгил овутиш мақсадида ашула айтишади. Мушоира-айтишув сўнгида Сангин тилидан қуйидаги шеърини парча келтирилади:

Кеча-кундуз ишлаган,
Нон дебон тош тишлаган.
Оғир исён бошлаган,
Мардикорлар қулмиди?..
Ё эгаси улмиди?

¹ Олтой. Ижоднинг умри боқий (икки хотира), «Шарқ юлдузи» журнали, 1976, № 3, 239-бет.

² Ҳабибулло Қодирий. Отам ҳақида. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974 йил, 209-бет.

Варақ охирида муаллиф «Шу тўрт сатр шеър Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Меҳробдан чаён» отли романининг «Қирқ қизлар» бобида «Назмий» тахаллуси билан ёзилган шеърига шакл жиҳатидан ўхшатмадир» тарзидаги изоҳни берган¹.

Юқорида назардан ўтказилган қатор парчалар Садриддин Айний ва ўзбек адиби Абдулла Қодирийлар ўртасида чинакам муносабатлар мавжудлигини тўла қувватлаш имконини беради. Ҳабибулло Қодирий кўп хотираларга суяниб, бу икки ҳикмат соҳиби ўртасидаги танишлик ва ҳамкорлик инқилобдан аввал бошланган бўлса керак, деган хулосага келадики, унга қўшилиш мумкин².

Садриддин Айний ижодиётининг катта қиммати ва роли ҳақида фикр юритган туркман адабиётининг оқсоқоли, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Берди Кербобоев «Айний фақат тожик совет адабиётининг отаси ва устози бўлмай, балки бутун Урта Осиё совет адабиётларининг ҳам отаси ва устозидир»,— деган эди³. Бас, шундай экан, ота ва устоз ҳақида гап кетганда, унинг фарзанд ва шогирдларини четлаб ўтиш ҳам тўғри бўлмайди. Шу маънода Садриддин Айнийнинг ўзбек адабиёти учун устоз ва ҳакамлик хизматлари борасида баҳс этиб, унинг Фафур Фулом билан ҳамкору ҳамжиҳатлигини эътибордан соқит қилиш тўғри эмас, албатта.

Садриддин Айний ва Фафур Фулом! Бу икки табаррук сиймо бир-бирига қон ва жондай яқин, туташ, азиз ва зарур! Бу яқинлик илдизи анча олисдан, тўлқинли, серташвиш, курашли 20-йиллардан бошланган. Ғоявий кураш жангларида тобланиб, мустаҳкамланиб борган. Ғоявий позициядаги, маслакдаги яқинлик, муштараклик бу икки ижодкорни бир-бирига яқинлаштириб, устозу шогирд, қавм-қариндош даражасига олиб келган.

Фафур Фуломнинг Садриддин Айний билан ҳамкорлигининг пойдевори Самарқанд Ўзбекистон пойтахти бўлган даврда қўйилиб, орадан йиллар ўтиб боргани сари бу биродарлик, аҳиллик мустаҳкамланиб, қуюқлашиб борган. «Самарқандда бўлган вақтларимда,— деб ёзади Фафур Фулом,— унинг (С. Айнийнинг) суҳбатлари-

¹ С. Айний. Асарлар, 8 томлик, 4- том, «Тошкент» Бадний адабиёт нашриёти, 1965 йил, 67- бет.

² Ҳабибулло Қодирий. Уша асар, 209- бет.

³ Берди кербобоев. С. Айнийга. «Шарқи сурх». 1958, № 5, саҳ. 96.

да тез-тез бўлардим ва ижодий ишимда ундан маслаҳатлар олардим». Келтирилган жумла ҳам юқоридаги фикрни тўла тасдиқлайди. Фафур Гулом республика пойтахти Самарқанддан Тошкентга кўчгандан сўнг ҳам устоз билан доимий муносабатда бўлиб турган. Бундай муносабатлар кўпроқ хат орқали эди. Садриддин Айнийнинг шу хилдаги хат орқали ғойибона мулоқоти Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ойдин, Ҳусайн Шамс, Сергей Бородин сингари шоир ва адиблар билан ҳам амалга ошиб турган. Бироқ бу мактубларнинг матбуотда эълон қилинмаганлиги уларнинг мундарижаси бобида ҳукм юргизиш имкониятини чеклаб қўяди. Садриддин Айний билан ўзбек ижодкорларининг, хусусан, Фафур Гуломнинг қизғин ижодий суҳбатлари, учрашув ва ёзишмалари тез-тез воқеъ бўлиб турган. Ана шулардан бири борасида Фафур Гулом ёзади: «Мен устознинг уйда тез-тез бўлардим. Бу йиғинларда менинг дўстларим Мирзо Тўрусзода, Сотим Улуғзода, Раҳим Жалил, Деҳотий, Суҳайлий (Жавҳарзода), Муҳаммадjon Раҳимий, Жалол Икромий, Камол Айний, Фотеҳ Ниёзий ва бошқалар ҳозир бўлардилар. Ўзбек ва тожик адабиётчиларининг дўстлиги бизнинг буюк устозларимиз — Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг биродарлиги сингари тобора ривожу равнақ топиши менинг энг эзгу истагимдир». Аён бўлаётирки, устод фақатгина Фафур Гулом билан дилкаш ижодий суҳбатлар қилиш билан чекланмасдан, айни замонда, тожик ва ўзбек адибларини таништириш, улар дўстлигини мустаҳкамлаш бобида ҳам катта роль ўйнаган, чинакам меҳнат сарф этган. Бир сўз билан айтганда, устод Садриддин Айний сиймоси, унинг табаррук хонадони «бир илдиздан кўкарган икки дарахт» ёхуд бир байтнинг икки сатри тарзида талқин этиладиган бу икки халқни бир-бирига янада яқинлаштирувчи, туташтирувчи ўчоқ вазифасини адо этгандир. Фафур Гулом бу йирик реалист ёзувчи ҳақида мақолалар ёзиб, унинг асарларига юксак баҳо беради, тарғиб этади. У ўзининг «Муҳтарам устоз» номли мақоласида: «Бу санъаткор сиймонинг асарлари фақат тожик адабиёти гулшанининг зийнати бўлиб қолмай, балки ўзбек халқи адабиёти хазинасига ҳам дурдона бўлиб қўшилди», — дея уни улуғлайди. Ленин мукофоти лауреати Фафур Гуломнинг устод ҳақидаги мулоҳазалари қалбдан чиққанлиги, юракдан айтилганлиги учун ҳам

ўқувчи эътиборини жалб этади, ўзига қаратади. Унинг Садриддин Айний ҳақидаги «Тожиқ ва ўзбек адабиётчиларининг буюк устози», «бу икки қондош халқнинг классиги», «Менинг эски қадрдоним, фарзандларимнинг азиз бобоси» каби жумлаларини жиддий ҳаяжонланмай, кучли таъсирланмай ўқиш қийин.

Ғафур Ғулом шахси, унинг ўлмас асарлари, ўзига хос санъаткорлиги хусусидаги самимий дил сўзлари ўз навбатида Садриддин Айний томонидан ҳам айtilган.

Садриддин Айнийнинг Ғафур Ғулом ҳақидаги бир мақоласи «Таҳсин ва ҳурматга сазовор шоир» деб номланади. Устоз қаламига мансуб ушбу мақола 1927 йилда Ғафур Ғуломнинг ЎзССР Олий Советига депутатликка номзоди кўрсатилиши муносабати билан ёзилган. Ҳажм жиҳатидан ихчамгина ана шу мақолада устод Ғафур Ғуломнинг бутун борлигини, салобатини, ижодий ютуқларини, юксак талант ва иқтидорини кўрсатишга муяссар бўлган. Устод ўзи билан Ғафур Ғуломнинг муносабатлари, илк танишуви хусусида ҳам мулоҳаза юритади. Устоднинг ёзишича, унинг Ғафур Ғулом билан дастлабки учрашуви 1926 йилда содир бўлган. Ана ўша даврдаги манзарани характерлаб, Садриддин Айний ёзади: «...У юксак талантнинг олдинпишар меваси бўлиб, «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган шеърларининг имзоси орқали мен бу ном билан учрашишдан бурун таниш эдим. Табиий, кўпдан бери таниш каби самимият ва муҳаббат билан кўришдик, суҳбат қилдик»¹.

Устод Садриддин Айний мақоласини «Шоир халқ ишончини оқлай олади ва оқлайди», деб яқунлаган эди. Ҳаёт Садриддин Айний хулосаларининг ҳаққоний, асосли ва илмий эканлигини кўрсатди, исботлади. Ғафур Ғулом қирқ йилдан кўпроқ ижодий фаолияти давомида она халқни маънавий оламини беқиёс ва пурмазмун асарлари билан тўлдирди.

Садриддин Айний худди шундай қатъий талаб ва ижодий мезон меъёри билан адиба Ойдин, шоира Зулфия, ёзувчилар Ҳусайн Шамс, Парда Турсун, Назармат, шоир ва адабиётшунос Ўткир Рашид каби ўнлаб ўзбек ижодкорларининг ўсиши, камолотига назар ташлаган, улардан ўзининг безавол меҳнатини, оталарча ўғит ва

¹ С. Айний. Асарлар, 8- том, 9- бет.

насиҳат ҳамда маслаҳатларини дариф тутмаган. Бу ижодкорларнинг ибратли ижодий йўли, баракали ижодий маҳсули Садриддин Айний кузатиш ва хулосаларининг ҳақлигини қайта-қайта тасдиқламоқда.

Устод Садриддин Айнийнинг ўзбек адабиётига муносабати масаласида фикр юритганда, унинг фаолиятидаги муҳим бир моментни алоҳида таъкидлаб, урғу бериб кўрсатишга тўғри келади. У ҳам бўлса, устоднинг ижодкорларнинг фақатгина ўзлари ҳақида ўйлаб, гам-хўрлик қилиш билан чекланиб қолмай, балки уларнинг оилавий шароити, оила аъзоларининг тақдири устида ҳам бош қотириши, меҳрибонлик қилишидир. Устознинг бу йўлдаги жонбозлигини кўрсатиш учун биргина фактни кўздан кечириш кифоя. Бундай характерли факт устознинг «Ўртоқ Шароф Рашидовга» деб номланган хатида ёрқин намоён бўлади. Мазкур хатда самарқандлик шоира Раъно Узоқованинг қизи ҳақида гап боради. Шоира вафотидан сўнг унинг уч яшар қизчаси танҳо қолади. Қизча улғайиб, мактаб ёшига етади, учинчи синфгача ўқишни давом эттиради. У улғайган сайин табиий тарзда талаб ва эҳтиёжи ошиб, харажатлари ҳам кўпайиб боради. Уни ўз тарбиясига олган чолу кампир эса эндиликда қизчанинг ана шу катта ҳаётий талабини қондириш, таъминлаш учун ожизлик қилишади. Натижада бу нозик ва жиддий масала билан устоз Садриддин Айний шуғулланиб, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси Шароф Рашидовга хат ёзади. Ушбу хат шундай бошланади: «Азизим, ўртоқ Шароф Рашидов! Мана бу мактубни Сизга Олий Совет (Президиуми) раиси сифатингиз билан эмас, балки шахсий қадрдонлигингиз сифати билан ёзаяпман. Менинг илтимосим Сиздан: ёзувчи Раъно Узоқовадан қолган бир қиз тўғрисида»¹. Ана шу тарзда Садриддин Айний у қизча ҳақида батафсил маълумот бериб бўлгач, қилинадиган талабга кўчади: «Сиздан илтимос шуки, Ўзбекистон Олий Совети Президиуми Сизнинг ташаббусингиз билан шу қизга олий таҳсилни тамом қилиш муддатигача шахсий пенсия тайин қилинса эди, жуда ҳам ўринли бўлур эди». «Шарқ юлдузи» журнали редакцияси ва Садриддин Айний хатларини нашрга тайёрловчи ада-

¹ С. Айний. Ўртоқ Шароф Рашидовга. «Шарқ юлдузи» журнали, 1971, № 3. 202-бет.

биётшунос М. Ҳасанов томонидан ёзилган изоҳга кўра, ушбу қонуний талаб республика Олий Совети томонидан амалга оширилган ва Раъно Узоқованинг қизи олий маълумот олгунга қадар, одил Совет давлатининг бе-миннат мададидан баҳраманд бўлиб турган. Юқорида келтирилган ана шу хат биз учун икки жиҳатдан ғоят қимматлидир. Биринчидан, Устод Садриддин Айнийнинг гуманизми, юксак одамийлиги, адабиёт ва санъат аҳлининг ҳомийси, меҳрибон мураббийси сифатида уларни оталарча меҳр-шафқат билан эъозлаганидан гувоҳлик беради. Иккинчидан, устоднинг истеъдодли ёзувчи ва давлат ҳамда жамоат арбоби Шароф Рашидов билан яқин муносабатда бўлганлигини мактубнинг кўздан кечирилган жумлалари тўла тасдиқлайди.

Садриддин Айний узоқ йиллар давомида Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасининг мудури ва профессори бўлиб ишлаган. Ана шу йилларда Садриддин Айний адабиётдан таълим бериш билан бирга жуда кўп юқори малакали филолог кадрларнинг тарбиясига ҳам катта таъсир кўрсатган.

Адабиёт оламида бўлгани каби адабиётшунослик соҳасида ҳам устоз ўта талабчан ва қаттиққўллик билан иш тутган. Адабиётшуносликка доир бунёд бўлган ишларни ҳам эътибордан қочирмай, кўздан кечирган, мунтазам равишда пайдо бўлаётган янгиликларга ўз муносабатини билдирган. Мана, бир мисол. Маълумки, 1938 йилда Ўзбекистон ҳукумати буюк мутафаккир Алишер Навоий таваллудига 500 йил тўлишини кенг нишонлаш мақсадида тўй тарадудларини бошқариш вазолатига эга бўлган ҳукумат комиссиясини тузди. Бу комиссиянинг илмий котиби жўшқин шоир Ҳамид Олимжон эди. Комиссия юбилей олди тайёргарлик ишларини қизгин авж олдирди. Шоир асарларини излаб топиш, босмага тайёрлаш, нашр эттириш, у ҳақда тадқиқотлар яратиш, шоир ҳаёт йўли ва ижодиётини кенг меҳнатқашлар оммаси ўртасида тарғиб қилиш каби серқирра фаолият бошланди. Тайёргарлик ишларига республиканинг таниқли олимлари, адабиёт ва нафосат оламининг донишмандлари, ёзувчилар ва шоирлар жалб қилинди. Натижада вақтли матбуотда буюк Алишер Навоий ҳақидаги мақола ва бадий асарлардан намуналар, шоир ижодиётидан парчалар берилиб борилди.

Ўзбек халқининг бу катта нафосат байрамини кўнгилдагидек ва жиддий тайёргарлик билан ўтказиш мақсадида рус шарқшунослари ҳам мадад қўлини чўздилар. Иттифоқчи республикаларда ҳам Навоий ҳақидаги материаллар, унинг асарларидан намуналар таржималарда берилиб борилди. Ана шу илм ва адабиёт байрамини — Алишер Навоий юбилейини ташкил этиш тарадудларидан файласуфлар, тарихшунослар, санъатшунослар, археологлар ҳам четда қолмадилар. Тез орада Алишер Навоий даври, унинг биографияси, асарлари, устоз ва замондошлари ҳақида қимматли маълумотлар берувчи коллектив тўпламлар вужудга келди ва босилди. Бир сўз билан айтганда, тўй тарадуди, тайёргарлиги авжига чиқди. Шу муносабат билан шоир ҳаёт йўли ва ижодиёти ҳақида яхлит маълумот берувчи монографиялар яратилди. Ўзбек тилида ана шундай илк монография Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Олим Шарафиддинов томонидан бунёд этилди. Адабиётшунос олим шоирнинг ўз асарлари, унинг даврида пайдо бўлган тарихий асарлар, тазкиралар, Алишер Навоий замондошларининг илмий биографиясини яратишга интилди, ижодини характерлади. Бу илмий асар кўпгина адабиёт мухлислари билан бирга Садриддин Айний эътиборини ҳам ўзига қаратади. Монография устодга манзур тушади ва у эришган улкан илмий ютуғи билан унинг муаллифини қизғин қутлайди. «Ҳурматли ўртоқ Шарафуддинов, салом! Мен Сиз томондан ёзилган Навоий таржимаи ҳолини диққат билан ва завқланиб ўқиб чиқдим. Сизни бу муваффақият билан табрик этишга рухсат беринг. Бу таржимаи ҳол шу кунгача Навоий тўғрисида ёзилган таржимаи ҳолларнинг энг тўғриси, энг тўласи ва энг мазмунлиси деб, даъво этишга журъат қила оламан»¹. Қўринадики, ўзбек адабиётшунослиги қўлга киритган ҳар бир зафар, унда бунёд этилаётган ва талаб доирасидаги ҳар бир тадқиқот устодни қувонтиради, унинг тақдир ва таҳсинига сазовор бўлади.

Садриддин Айний раҳбарлиги ва раҳнамолигида баҳолатга етган, кашфиётлар яратган, адабиётшунослик фанининг равнақига салмоқли улуш қўшган ва қўшаёт-

¹ С. Айний. Асарлар, 8- том, 407- бет.

ган ўнлаб қобилиятли мутахассислар хусусида унинг хатлари, шунингдек, Айний ҳақида хотиралар, мақола-лар қизиқарли маълумотлар беради. Фалсафа фанлари доктори, узоқ йиллар ЎзФА вице-президенти лавозими-ни бошқарган марҳум академик Иброҳим Мўминов, филология фанлари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўр-сатган фан арбоби, ЎзФА академиги, профессор Воҳид Абдуллаев, адабиётшунос Саида Назруллаева, адаби-ётшунос Раҳим Муқимов ва бошқа ўнлаб фан канди-датлари, докторлари устоз тарбиясини кўрган, ундан таълим олиб вояга етган олимлардир.

Устоз Ўзбекистон республикаси раҳбарлари билан ҳам яқин муносабатда бўлиб, уларнинг кўрсатмаларини адо этиб турган. Бу ҳақда устознинг «Мен нима қил-дим» сарлавҳали мақоласи қизиқарлидир. Маълумки, 1932 йил 23 апрелида ВКП(б) Марказий Комитети «Адабий-бадний ташкилотларни қайта тузиш тўғриси-да» номли тарихий қарорини қабул қилди. Шу қарор муносабати билан барча иттифоқчи республикаларда ижодкорларнинг анжуманлари бўлиб ўтади. Унда пар-тия Марказий Комитетининг талаблари ва ижодкорлар олдида турган вазифалар атрофлича муҳокама этилади. Шу тарихий қарордан сўнг ёзувчиларнинг Биринчи съездини ўтказиш учун қизгин тайёргарлик ишлари авжига чиқади. Барча республикаларда ташкилот комитетлари тузилиб, шу комитетлар катта анжуманга тайёргарлик ишларини бошқаради. Худди шундай таш-килот комитети Ўзбекистонда ҳам таъсис этилади. Шу йилнинг (1932) октябрь ойида у республика ташкилот комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов билан учрашади ва суҳбатлашади. Ана шу мулоқот бобида устоз ёзади: «...Суҳбат орасида ўртоқ Икромов менга 1928 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналида босилиб чиққан «Қулбобо» номли ҳикоямни кенгайтириб, қай-тадан ишлаб чиқишимни маслаҳат берди. Мен раҳбар-нинг бу бир оғиз тавсиясидан ботирланиб, шу ишга ки-ришдим. Шу иш устида икки қиш ва ёз ишладим».

Устознинг икки йиллик меҳнатининг маҳсули сифа-тида унинг ўлмас «Қуллар» романи бунёдга келди. Ус-тод бу ишни амалга оширишни икки жиҳатдан муҳим деб ҳисоблайди. Биринчидан, ВКП(б) Марказий Коми-тети кўрсатмаларига муносиб жавоб қайтариш ва ижод-

корларнинг биринчи йирик анжуманига салмоқли туҳфа тайёрлаш ва иккинчидан, республика раҳбарларининг истагини бажо келтиришдир.

Садриддин Айний ким билан қаерда ва қандай вазиятда учрашмасин, ўша одамнинг камолотини диққат марказида тутарди. Ана шу фикр исботини устознинг Ўзбекистон республикасининг биринчи президенти Йўлдош ота Охунбобоев ҳақидаги «Ўзбек халқининг шарафли сиймоси» сарлавҳали мақоласидан толамиз. Устоз бу мақолада «Ширинсуҳан, хушчақчақ, пурдоно, кўпни кўрган, руҳшунос ва нотик»¹— Йўлдош Охунбобоев сифат ва фазилатлари ҳақида мулоҳаза юритади. Йўлдош ота ва устоз ўртасидаги бу мулоқот унинг Охунбобоевнинг хасталиги пайтида воқеъ бўлган бўлиб, сўнгги учрашув эди. Устоз шу учрашувда бўлган суҳбатнинг, айниқса, бир моментига урғу беради, алоҳида таъкидлайди. Бу суҳбат ҳақида тасаввур пайдо қилиш учун ўша парчани кўздан кечирайлик: «Қаравот ёнида бир жавонда эски ва янги китоблар терилган эди. Мен уларни кўздан кечирдим: сиёсий китоблар ва янги адабиёт китоблари билан бирга Навоий, Муқимий, Фурқат, Фузулий, Саъдий ва Ҳофиз девонлари ҳам бор эди. Мен ўртоқ Охунбобоевга Ҳофиз ва Саъдий девонларини кўрсатиб:

— Буларни ҳам ўқир экансиз-да,— дедим.

— Ўқиганда ўқийман, ҳар бир нарсани ўқиш керак, лекин баъзи сўзларни яхши тушуна олмайман. Аммо тушунилмаган сўзларнинг маъноларини бу китобдан топиб оламан, деб «Ғиёсул-луғот»ни кўрсатди»².

Устоз Садриддин Айний Усмон Юсупов билан ҳам ана шундай самимий муносабатда бўлган. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Усмон Юсупов билан устоз ўртасида ёзишувлар ҳам бўлиб турган. Жумладан, Усмон Юсупов устознинг 70 йиллиги муносабати билан ёзган табригида қуйидагиларни таъкидлайди: «Туғилганингизга 70 йил тўлиши

¹ С. Айний. Асарлар, 8- том, 17- бет.

² Садриддин Айний. Асарлар, 8- том, 19- бет.

ва давлатимизнинг энг олий мукофотига сазовор бўлганнингиз билан муборакбод этаман. Чин қалбдан Сизга узоқ умр тилайман. Шавкатли Ватанимиз халқлари фойдаси йўлида жўшқин ва сермаҳсул ижод тилайман»¹.

Юқорида кўздан кечирилган материаллар устоз Садриддин Айнийнинг ўзбек халқи маънавий оламини бойитиш, ўзбек совет адабиётини, адабиётшунослиги ҳамда адабий танқидини юксалтиришга салмоқли улуш қўшганлигидан ёрқин нишонадир.

¹ «Шарқи сурх», 1948, № 12, саҳ. 16.

НОЗИКТАБЪ ВА СЕЗГИР

С. Айний ўз асарларининг мазмундор, ҳаққоний ва реалистик бўлиши учун, улар тилининг бадий бўёқдор, ширали бўлишига ҳам алоҳида эътибор қиларди.

С. Айний тожик тилининг софлиги ва равнақи учун кескин кураш олиб борган олимдир. Унинг шу ҳақдаги фикр-мулоҳазалари тожик ва форс тилларига, уларнинг ўзаро муносабатларига бағишланган кўпгина мақола ва мактубларидан ҳам ўз ифодасини топган. Устоднинг бу соҳадаги фаолияти Тожикистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби Носиржон Маъсумий асарларида яхши ёритилган.

«Умумхалқ тожик тили,— деб таъкидлайди устод Айний,— оммага тушунарли бир тил бўлиб, жумла тузишда, сифатлаш ва ўхшатишлар яратганда, киноя ва истиорада, мақол ва маталдан фойдаланганда ва бошқа шу каби ҳолатларда тожик тилининг хусусият ва руҳига риоя қилиш лозим»¹.

С. Айнийнинг мазкур принципга риоя қилганлиги унинг ўзбек тилида яратган асарларида ҳам сезилиб туради. У ўзбек тилида ҳам, асосан, зўр маҳорат ва муваффақият билан иш олиб боради, ўзбек адабиётини ажойиб, сермазун ва гўзал асарлар билан бойитди. С. Айнийнинг кўпчилик ўзбекча шеърлари (ўнинчи йилларнинг охири ва йигирманчи йилларнинг бошларида яратилгани (шоирнинг «Туркча инқилобий шеърлар мажмуаси», Бухоро, 1923 йил) китобчасидан маълум.

¹ С. Айний. Забони тожик, «Раҳбари дониш» журн., 1928 йил, 11—12-сонлар, 44-бет.

Биз С. Айнийнинг ҳанузгача биронта тўпламига, библиографиясига кирмай қолган, айнийшунослигимизда номаълум бўлган баъзи шеърларини топишга муяссар бўлдик. Топилган шеърлар орасида «Заҳматкашлар нағмаси» (1918) қўшиғи алоҳида эътиборга лойиқ. Шеър—қўшиқ Улуғ Октябрь социалистик революциясининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган ва «Меҳнаткашлар товуши» газетасининг 7 ноябрь сонидида «С. А.» имзоси билан эълон этилгандир. Шеърнинг услуби, мазмуни ва бошқа томонлари унинг Садриддин Айнийга мансублигидан далолат беради. Шеър ўзига хос такрор билан давом этади. Унда автор ўз ғоясини аста-секин очиб, бадий ифодалаб боради. Шеър ўттиз олти мисрадан иборат бўлиб, авторнинг дастлабки муҳим ўзбекча асарларидан биридир. Унинг тили ҳам, услуби ҳам мураккаб эмас, кўп жиҳатдан содда, тушунарли ва халқ тилига яқиндир. Асар ҳақида, унинг тили ва услуби устида маълум тасаввур ҳосил қилиш учун ундан бир кичик парча келтирамиз:

Эй, заҳматкашлар! Эй, заҳматкашлар!...

Букун шодлик, букун шодлик кунидир.

Ори! Букун шодлик кунидир.

Қадрин билинглар! Бу озодлик,

Бу озодлик кунидир.

Ори! Бу озодлик кунидир.

Ҳокимиятни, ҳокимиятни букун қўлга,

Букун қўлга тушурдик.

Ори! Букун қўлга тушурдик,

Зулм ва ситамдан, зулм ва ситамдан

Букун бизлар, букун бизлар қутулдик.

Ори! Букун бизлар қутулдик.

С. Айнийнинг дастлабки поэтик ижодининг ғоявий-сиёсий аҳамияти унинг бадий-эстетик аҳамиятидан бирмунча устун туради. Буни авторнинг ўзи ҳам сезган ва ҳақ гапни рўй-рост айтиб қўя қолган:

«Бухоронинг Буюк инқилобидан бурун ўтган бир неча йил орасида инқилобий ҳаракатлар ва ҳаётлар таъсири остида туркча ва форсча (ўзбекча ва тожикча.— Н. Р.) бир неча парча шеър қоралаган ва баъзиларини маҳаллий газета ва мажмуалар воситаси ила нашр ҳам қилдирган эдим. ...Мазкур шеърлар қиймати адабияга

Айний ёш қаламкашлар даврасида.

(бадий қимматга — *Н. Р.*) эга бўлмасалар ҳам, қиймати тарихиядан холи эмаслар»¹.

Агар С. Айнийнинг шеърларига конкрет-тарихий ёндошсак, авторнинг камтаринлик билан айтган гаплари яна ҳам тушунарли бўлади. Чунки поэтик ижоддаги бу хилдаги бадий камчилик фақат С. Айнийдагина эмас, балки ўша вақтда социалистик ҳаёт ҳақида, революцион ўзгаришлар тўғрисида шеър тўқий бошлаган бошқа баъзи ёзувчиларга ҳам хос эди.

Аввало, янги, социалистик мазмунга мувофиқ поэтик форма топиш осон бўлмади. Шунинг учун ҳам кўпинча янги мазмун эски шаклга солиб келинди. Сўнгра эса, янги мазмунга мувофиқ шакл топишга ҳам ҳаракат қилинди, кўп уринилди. Лекин ихчам ва ёрқин бадий формани топишга кейинчалик муваффақ бўлинди. Шу сабабдан, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Сўфизода, Ғайратий поэзияси ўз даврида ва ундан кейин ҳам ҳар қанча

¹ С. Айний. «Инқилоб учқунлари», Бухоро, 1923, 3-бет.

улуғ роль ўинамасин, ҳарқалай ўзбек социалистик реализм поэзияси тараққиётининг биринчи, дастлабки этапини ташкил этади. Бу босқич зарурий эди, чунки уни босиб ўтмай туриб, маҳорат нарвонининг юқори поғоналарига кўтарилиш мумкин эмас эди.

Поэтик маҳорат зинасининг кейинги, янада юксакроқ поғонаси, шубҳасиз, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Усмои Носир, Миртемир, Уйғун, Зулфия ва Шайхзода каби улкан шоирлар номи билан боғлиқдир.

Шу билан бирга Ҳамза, Айний, Сўфизода ва Ғайратийнинг 20-йиллардаги поэзиясининг ғоявий-эстетик аҳамияти катта, тарихий ва тарбиявий роли ҳам ғоятда муҳим ва замонавий руҳ билан суғорилгандир.

20-йиллар ўзбек совет прозасида С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» повести алоҳида роль ўйнади. «Бухоро жаллодлари» повестининг ғоявий-сиёсий кучини белгилаган факторлардан бири унинг тилидир. Асар тили, асосан, ўз даври адабий тили заминига қурилган бўлиб, кўпгина жонли халқ тили, сўзлашув тили элементларини ҳам ўз ичига олгандир. Шу билан бирга повесть тилида ўзбек тилининг Бухоро диалектига хос лексия ва морфологик ҳамда фонетик хусусиятлари учраб туради.

Повестнинг бадий тили ва услубида эса авторнинг тасвир этилаётган воқеа ва ҳодисаларга, персонажларга муносабати ҳам акс этмай қолмагандир.

Санъаткор ўз тилини умумхалқ тили ва фольклор асарларининг тил бойлиги ҳисобига озиқлантириб боради. Жонли сўзлашув тили ва фольклор асарлари тилидан териб-танлаб олинган сўз ва иборалар ёзувчи томонидан қайта ишланади, пардозланади ва маълум ғоявий-тематик ҳамда бадий мақсад йўлида фойдаланилади.

Асарда ҳикоячи нутқида ғоятда кучли сифатдошлар учрайдики, улар Бухоро муллалари ва амалдорларининг нақадар разил, ифлос ва малъун эканликларини очиб ташлаш учун ишлатилади. Шу билан бирга бу сифатдошлар авторнинг ғоявий позициясини ҳам ёритади, унинг меҳнаткаш халқ оммаси манфаатларини йўлида курашаётганини кўрсатади.

«Бухоро жаллодлари» повестида диалоглар катта ўрин тутаяди. Қиссанинг бошида ва кўпчилик бобларининг бош, ўрта ва хотима қисмларида ҳикоячи сўз олиб,

воқеа ва диалогларни бир-бирига боғлаб боради. Унинг нутқида сифатлашлар кўп эмас. Повестда шунингдек, ўхшатиш ҳам кўп учрайди. Бу киши, ҳодиса ёки бирон предметни ёки унинг маълум томонларини образли гавдалантириш учун бошқа ҳодиса ёки нарсаларга чоғштиришда кўринади. Бухоро амири оддий кишиларни, меҳнаткашларни, шу жумладан, созандаларни одам ўрнида кўрмас эди. Шунинг учун ҳам уларга ўзига ҳос «приёмда» гапирар эди: «Кунларнинг бирида амир базм қуриб ўтирарди. Ёвқотти келиб, унга мурожаат қилди, лекин амир эшитмади, созандаларга чолғуни тўхтатишни буюриб, имлади. Машшоқлар амирнинг имлаши энди музиканинг кераги йўқ, дегани бўлса керак,— деган хулоса билан чалишни тўхтатадилар ва чиқиб кетадилар.

«Созандалар каби «паст одамларга» овоз чиқариб гапириш амирнинг шаънига «муносиб» эмас эмиш. Ҳатто у ўзининг яқин одамларига ҳам кўпинча ўз мақсадини имо-ишора билан англатар ва жуда зарур бўлмаса, овоз чиқариб гапирмас ва гапирганда ҳам қуйруқ ва қанотлари юлинган товукдай қилиб, бошсиз, охирсиз бирон оғиз гапирарди» (1, 116).

Ёзувчи ўз ижодининг дастлабки даврида (айниқса, йигирманчи йилларда) фразеологик бирикмалардан, идиомалардан нисбатан камроқ фойдаланади, кейинчалик, санъаткорнинг маҳоратини оширишга бўлган эҳтиёжи билан бирга унда бу соҳани чуқурроқ эгаллашга бўлган қизиқиш ҳам орта борди, унинг бадиий тили бойиб, услуби эса ўзига хос, оригинал тус олади, мукамаллашади.

Персонажлар тилида ҳам ҳар хил фразеологик иборалар, айниқса, мақоллар мавжуд. Масалан, қозикалон амир олдида тилёғламалик қилиб, шундай иборани ишга солади: «Подшонинг ақли ақлларнинг подшоси» деганлар китобларда» (1, 119).

Бу мақол реакцион доиралар манфаатига хизмат қилади, уни ўз ўрнида ишлатган автор эса, персонажнинг маънавий қиёфасини чуқур очишга муяссар бўлган.

Повестда шундай бир ибора бор: «Бухорода бир тўқувчининг нахини — тўқув ипини бир чолнинг бузоғи узган, у бузоқнинг гуноҳи учун Самарқандда бир кампирнинг эчкисини сўйиб, улоқ чопганлар» (1, 141).

Мазкур жумла символик руҳда бўлиб, асарнинг мазмунини очишга кўмаклашган. Чунки, Бухоро амирлигида бировнинг айби ёки жинояти учун пора ҳисобига бошқаларнинг шўри қурир, калласи кесилар эди.

«Бухоро жаллодлари» повестининг тили, бадий тил воситалари, кўрганимиздек, ўз гоёвий-тематик вазифасини бажарган, ёзувчининг дастлабки гоёвий-бадий муваффақиятини таъмин этган.

«Қуллар» романида реалистик принцип, социалистик реализм методи авторни янги ижодий ғалабага олиб келган экан, бунда бадий тил ва услубнинг ҳиссаси ҳам оз эмасдир. Роман тили айрим лексик ва грамматик камчиликларига қарамай (баъзан ортиқча ёки тушунилиши қийин сўз ва иборалар учрайди, феълда кўпликнинг тез-тез учраб туриши тилнинг ихчам ва гўзал бўлишига путур етказди), умуман, аниқ, колоритли, рангдор, гўзал ва мазмунлидир. Асар тили хилма-хил тасвирий воситалар (сифатлаш, ўхшатиш, метофора, метонимия, жонлантириш ва бошқа фразеологик элементлар)га бой, унда айниқса, ўхшатиш кўп учрайди. «Қуллар» романининг яна бир ўзига хос томони шундаки, асар қаҳрамонлари ичида кўпгина миллат (ўзбек, тожик, рус, туркман, қozoқ, татар, афғон ва ҳоказо) вакиллари мавжуд бўлиб, уларнинг бир қисми она тилида (масалан, қozoқ, туркман ва татар тилларида) гапиришади. Лекин бу тилларнинг ҳар бири ўзбек тилига аёнча яқинлаштирилади, китобхон қийналмасдан ўқий оладиган даражага келтирилади. Шунинг учун ҳам персонажнинг бошқа тилда гапираётгани унча билинмайди, асарнинг бадий кучига путур етказилмайди, аксинча, уни қизиқарли қилади ва услуб ранго-ранглигини вужудга келтиради. Миллий колорит беради. Бунда автор романдаги асосий персонажлар билан қардош халқлар тиллари ўртасидаги яқинлик (бир тил системасига мансублик)дан ўринли ва маромида фойдаланган.

«Қуллар» романининг тили ўзбек адабий тилининг ўзига хос характерли томонлари, унинг айрим диалектал ва тарихий сўзлари билан бойитилгандир. Асарнинг бадий тили, асосан, 20 ва 30-йиллардаги ўзбек адабий тили, халқимизнинг жонли сўзлашув тили, Самарқанд ва Бухоро ўзбекларининг тил хусусиятлари (диалектизмлар), ўзбек ва тожик фольклори заминидан вужудга

келгандир. Ундан ташқари, роман тилида авторнинг ўзбек классик адабиёти асарларини ва XX аср бошларидаги маҳаллий матбуот материалларини ўз ичига олган тил бойлиги ва кўникмалари ҳам анча чуқур из қолдиргандир.

«Қуллар» романининг бадий тил тўқимаси «Бухоро жаллодлари» повестининг тилидан ўзининг ғоятда бойлиги, ёрқинлиги ва образлилиги билан чексиз устун туради. «Қуллар» романининг бундай устунлигини таъмин этган факторлардан бири бадий тил воситаларидан кенг ва мақсадга мувофиқ фойдаланишдир.

Романдаги барча персонажларнинг суҳбатларини ва ҳодисалар тасвирини бириктириб турувчи нарса — баёнчи нутқидир. «Қуллар» романидаги автор нутқи асар яратилган даврнинг адабий тилидир. Унинг биринчи фазилати — мазмундорлигида ва маълум мақсадни ифодаловчи ёрқин бадий образларга бойлигидадир. Роман тилида, шу жумладан, баёнчи нутқда хилма-хил тасвирлаш воситаларини, айниқса, ўхшатишни кўп учратамиз. Бу бежиз эмас, чунки «Ўхшатиш поэзиядир» (Н. А. Некрасов). Романда бадий ўхшатишнинг кўп ва ўринли ишлатилиши унинг гўзаллигига гўзаллик қўшган, асарнинг жозоба кучини, поэтиклигини оширишга хизмат қилган.

Усталик ва сезгирлик билан топилган ва ўз ўрнида фойдаланилган ўхшатиш автор ёки нотикни узундан-узоқ сўзлашдан, баёнчиликдан сақлайди, ғоявий мақсадни ёрқин ва яққол кўрсатишга хизмат қилади. Бадий ўхшатишнинг адабий практикадаги роли бениҳоя каттадир. А. М. Горький ижоди тадқиқотчиларининг хулосаларига қараганда, унинг энг яхши асарларида ўхшатиш нисбатан кўпроқ учраб экан.

«Қуллар» романининг биринчи бўлимида автор мевазор боғ тасвирини бераркан, уни шундай характерлайди: «...бу боғнинг олулари тўкилиб, қуш, қўнғизларнинг еми бўлаётган ҳолда терувчилардан ҳеч бир киши кўринмас ва боғ эгасиз, ташландиқ ҳолда ётарди».

Мазкур боғни шу хилда тасвирлагач, ёзувчи ўша боғнинг эгаси яшайдиган қишлоқ манзарасини гавдалантиради:

«Юқорида кўрган боғимиздан узоқроқда — аҳоли яшайдиган жойларда бир қишлоқ бор эди, бу қишлоқнинг тевараги шаҳар қўрғонларидай қалин ва баланд

девор билан ўралиб олинган эди. Ҳали боғ эгаси бўлган оиланинг аъзолари у томонлардаги бошқа деҳқон ва боғдорлар каби ўша қўрғоннинг ичида қамалда қолгандай яшамоқда эдилар».

Бунда санъаткор китобхоннинг ҳаётини тажрибасига, унинг кишилар, нарсалар, ҳодисалар ҳақидаги аниқ билим ва тушунчаларига ишонган ҳолда иш кўради ва танланган тасвирий воситанинг мумкин қадар енгил, тушунарли бўлишига интилади. Автор томонидан ўхшатишга асос қилиб олинган ҳар икки ҳодисанинг умумий томонлари китобхон онгига осонликча ва таъсирли тарзда етиб боргандан сўнггина унинг кўз олдида кутилган манзара пайдо бўлади. «Боққа чиқишга катталар ҳам болалардек шавқу завқ билан ҳозирлик кўрдилар — нонлар ёпилиб, бир ҳафталик озиқ-овқат тайёрланди; кўза, қумғон каби сув идишлари, сават ва қути каби мева териш идишлари тайёрланди. Вақтлироқ ётиб, эрта тонгда йўлга чиқмоқчи бўлдилар», (III, 16).

Бу ўхшатишнинг аҳамияти шундаки, болаларнинг табиати қувноқ бўлишини, улар шавқу завққа ҳаммадан ортиқ интилишини кўпчилик яхши билади. Шунинг учун ҳам бу ўхшатиш тез сингиб кетади. Ўхшатишнинг бу хусусиятини халқимиз чуқур ҳис этганлиги туфайли у ўз ўрнида тез-тез ишлатилиб туради.

Асарнинг бадий воситанинг бу турига бойлиги ва хилма-хиллиги авторнинг кузатувчанлигидан, нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги умумий ва ўхшаш томонларни кўра билишидан дарак беради.

С. Айний ижодий лабораториясидан шу нарса жуда яхши маълумки, ёзувчи кундалик ҳаёт тафсилотларини ён дафтарига эринмай, ёзиб юрган, сўнг ундан ижодий фойдаланган. Бунда санъаткорнинг кузатувчанлиги, ҳар бир ҳодиса ва воқеани чуқур идрок этиши, факт ва материалнинг ўзинигина эмас, унинг ғоявий-сиёсий моҳиятини ҳам, бадий тасвирий кучини ҳам тўла ҳисобга олгани яққол кўза ташланади.

Устод Садриддин Айний «Эсдаликлар»нинг биринчи ва иккинчи томлари ғоявий-бадий мукамаллиги билан ўзбек китобхони қалбидан ҳам мустаҳкам жой олган. Асарнинг ғоявий-бадий кучи унинг реалистиклигида, ҳаққонийлигидадир. «Эсдаликлар»нинг тили унинг реалистик кучини таъмин этган. Асарнинг тили жонли, ҳиссиётга бой, эмоционал ва образлидир. Автор

томонидан мақол, матал, идиоматик иборалар, ўхшатиш, сифатлаш, метафора, метонимия, муболага, жонлантириш ва бошқа бадий тил воситаларининг ишлатилиши асарга жон киритган, унинг халқчил бўлиб чиқишига хизмат қилган. «Эсдаликлар»да энг кўп ишлатилган бадий тил воситаларидан бири ўхшатишдир. Асарда ўхшатишнинг хилма-хил турлари учрайди. Бу ўхшатишлар персонажларни характерлашда, пейзаж яратишда, ижтимоий вазиятни бадий гавдалантиришда муҳим роль ўйнайди, унинг поэтик кучини оширади.

Улуғ Шарқ шоирларидан Мирза Абдулқодир Бедил ўзининг энг машҳур достонида раққосанинг ўйинини бутун нозиклиги ва ритми билан яққол тасвир этган эди. Бедилшунос С. Айний эса ўз «Эсдаликлар»ида Пиракнинг шўх рақсини қисқа бир тасвирда жуда образли гавдалантиради. Пиракнинг шодиёна ва шўх рақси С. Айний томонидан русча сўзларнинг тожикча таржимаси билан ёзилган шеърнинг оҳангига монанд эди:

«Ледина — ях, часи — соат, хлеб — нон».

«Снег — барфу, душа — жон, дождь — борон».

Мен бу мисраларни арузнинг ҳазажи мусаддаси мақсур вазнига «мафоилон, мафоилон, мафоил»га мувофиқ қилиб оҳанг билан ўқидим.

Пирак бу мисраларни эшитгач, фавқулудда бир ҳаяжонга келиб, арча ўтини оловининг учқунидай ўрnidан сакраб туриб, шундай бир рақс қилдики, мен ҳайратда қолдим, — у аъзойи баданини музикага ҳамоҳанг титратар ва панжаларини бир-бировига қовуштириб, бармоқлари учларини бир-бировига суйкаб қарсиллатиб, гўё доира ва дўмбира ўрнида ўз бармоқлари садоси билан ўз рақсининг усулини сақларди» (192).

Автор арча ўтинининг чатнаб ёнишини ва ҳар томонга учқун сачратишини яхши билади. Бу нарса бадий образ яратишда иш беради.

«Эсдаликлар» тили ўзининг лексик состави билан ҳам ғоятда қизиқарлидир. Унда ўрни билан ишлатилган диалектал, тарихий ва замонавий колорит бериш учун қўлланган сўзлар, касб-ҳунар терминлари ва турли атамалар учрайди (чорикорлик — корандалик, ақида, обрeз, баковул, киборлар, фонус, закот, арк, саркарда, машкоб, кашшиклар, сабзимадонлар, ҳимча девор, жузгир, фўта, тахта, варғ, сарири луқата, луқата мони, фарзи айн, ўйиндош, шаст, пайбандак, чоку, лос, гаштак,

исфарак, ҳарф (муқобил маъносида), айланма — мори печ, чўпкори, ботинда ва зоҳирда, лаъли, завворлик (зиёратчилик), орийтнешин (квартирант), вали ва қоҳин, ўба, хармез, қушишхона, қулуча (телогрейка), мир-ғазаб, шахлут, санж, хлеб, закон, лед, часы, снег, дождь, душа, доктор, санитарка, сестра, фельдшер, казарма, берданка, генерал, погон ва шулар каби).

Умуман олганда, С. Айнийнинг тили халқ тили билан адабий тил бирикишининг самарасидир. Бу тил турмушга, реал ҳаёт тушунчаларига яқин бир тил бўлиб, адиб асарларининг реалистиклигини, халқчиллигини таъмин этишда белгили роль ўйнаган.

АЙНИЙ — ФИРДАВСИЙШУНОС

Устод Садриддин Айний Шарқ илм-фанининг забардаст донишманди, қомусий билим соҳиби, мунаққиди эди. Унинг илм-фаннинг турли соҳаларига доир чуқур мулоҳазалари, айниқса, классик адабиётимизнинг рангбаранг жиҳатларига бағишланган фундаментал тадқиқотлари, тожик адабий тили, халқ музыкаси, тасвирий санъат, этнографияга оид оригинал кузатишлари ҳамон илм-адаб аҳлини ҳайратга солиб келмоқда. Айнийнинг илмий асарлари орасида Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сига бағишланган рисола ва мақолалари ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, 1934 йили бутун жаҳон прогрессив жамоатчилиги шоирнинг минг йиллик юбилейини тантанали суратда нишонлади. Мамлакатимизда Фирдавсий юбилейига тайёргарлик ва уни ўтказишда Садриддин Айний фаоллик кўрсатди. «Шоҳнома»дан парчалар ёки алоҳида дostonлар бевосита Айний кузатуви остида чоп этилди. Унинг ўзи эса юбилей кунлари «Ўрта Осиё ва Эроннинг адабий муносабатларига доир» (1934 йил, «Строим» журналининг махсус сони), «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» (журнал «Барои адабиёти социалисти», 1934, № 8), «О Фирдоуси и его «Шахнаме», (журнал «Литературный Узбекистан, 1935, № 1), «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» (журнал «Совет адабиёти», 1935, № 1) каби илмий-маърифий моҳиятга эга мақолалар ёзди. Кейинчалик тожик тилидаги «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғ-

рисид» тадқиқоти 1940 йили алоҳида рисола сифатида нашр этилган.

Фирдавсий дунё адабиётининг энг забардаст сиймоларидан, жаҳон эпосининг гултожи бўлмиш «Шоҳнома»нинг ижодкоридир. Бу даҳо мутафаккирнинг ҳаёт йўли ва тақдири хийла аянчли ўтган; унинг халқ дурдоналари замирида вужудга келган «Шоҳнома»си эса ўз вақтида тақдирланмаган. Шунинг учун ҳам ўтмиш сарчашмаларида шоирнинг ҳаёти ҳамда ижодий йўли хусусида маълумотлар, ривоят, афсоналар шу даражада кўпки, уларнинг аксариятида тарихий ҳақиқат, фактлар ранг-баранг тўқима тафсилотлар билан қоришиб кетган. Бунинг устига, баъзи мўътабар манбалардаги маълумот ва қайдлар бир-бирига зид. Шунинг учун ҳам 30-йилларгача фирдавсийшунослик ҳали шоирнинг тўла ижодий биографиясини ярата олмаган эди.

Устод Садриддин Айний совет адабиётшуносларидан биринчи бўлиб буюк шоирнинг илмий биографиясини яратишга киришди. У ўзининг «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» рисоласида, бир томондан, Шарқда кенг тарқалган энг қадимий тазкираларда, иккинчи томондан, тарихий ҳамда илмий манбаларда асрлардан-асрларга ўтиб келган, кўпинча бир-бирига қарама-қарши тафсилотлар билан тўлиб-тошган шоирнинг ачинарли ҳаёт йўли ҳамда «Шоҳнома»нинг ёзилиши билан боғлиқ бўлган афсона ва ривоятларни қиёсий усулда танқидий нуқтаи назардан ўрганиб чиққан. Кейин эса маноқиблардаги далил ҳамда фактларни «Шоҳнома»нинг асл матнидаги шоирнинг қайдлари, ишора ва таъкидлари билан чоғиштириб; Фирдавсийнинг туғилган йили, неча йил ҳаёт кечиргани, «Шоҳнома»нинг асл замони, унинг ёзилиши, Фирдавсий ва Султон Маҳмуд муносабати, буюк шоир дostonларининг асл ғоявий йўналиши каби илм-фанда муаммо бўлиб келган масалаларни нуқтадонлик билан ҳал этиб, Фирдавсийнинг хийла мукамал таржимаи ҳолини яратган. Айниқса устод Айнийнинг ҳар бир проблемага ғоятда синчковлик билан ёндошиб, таҳсил ва далиллашда аниқ нанба, матнларга муурожаат этиши, ҳамиша холисона умумлашмалар чиқаришга интилиши тадқиқотчилар учун юксак бир намуна ҳисобланади.

Маълумки, машҳур венгер шарқшуноси Герман Вамбери ўзининг «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» китоби-

да Урта Осиё халқларининг маданияти, санъати, этнографияси, тили хусусида қимматли мулоҳазалар баён этган. Чунончи, у «Урта Осиёдаги тожиклар гаплашадиган форсий тил ҳозирга қадар форсий тил донишмандлари томонидан тадқиқ этилмаган, бу лаҳжа луғат састави нуқтаи назардан ҳам, кўпгина синтактик (аъроб) хусусиятлари жиҳатидан ҳам Фирдавсий «Шоҳнома»си услубини эслатади»,— деб ёзган эди.

Устод Айний ўз тадқиқотида «Шоҳнома» тили билан тожик адабий ва жонли тилини ғоятда донишмандлик билан тасдиқлаган. Мақолада таъкидланишича, айрим арабча сўзларни, қадимий форс тилига доир баъзи калималарни ҳисобга олмаганда, «Шоҳнома»да қўлланилган ибора ва сўзлар ҳозирги тожик тилида кенг қўлланиб келинарган. Автор мақолада «Шоҳнома» тилини лексик, семантик томондан ҳам, бадийлик жиҳатдан ҳам жиддий ўрганиш вазифасини қўйган.

* * *

Абулқосим Фирдавсийнинг 1000 йиллик юбилеи Ўзбекистонда ҳам тантанали нишонланган эди. Ана шу улуг санага бағишлаб 1934 йилнинг 13 октябрида Ўзбекистон Фанлар академияси ва Езувчилар союзининг қўшма мажлиси бўлади. Кечада устод Садриддин Айний ва Абдурауф Фитрат Фирдавсийнинг ҳаёти ҳамда ижоди хусусида доклад қилишади. Шоирлардан Шайхзода ва Титовлар ўз таржималарида «Шоҳнома»дан парчалар ўқиб берадилар, шоир Усмон Носир «Султон Маҳмуд ҳажвияси» таржимасини мажлис аҳли эътиборига ҳавола қилади.

Юбилей тантаналари кунларида вақтли матбуотда Фитрат, Хуршид, Иззат Султон, Садриддин Айнийларнинг бир неча мақолалари эълон қилинади. Бу мақолалар орасида устод Айнийнинг «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» («Совет адабиёти», 1935, № 1) илмий мақоласи бир неча жиҳатдан киши диққатини ўзига жалб этади.

Дастлаб шуни таъкидлаш керакки, мақолани автор Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си хусусида олиб борган тадқиқотлари, кузатишларининг бир яхлит хулосаси сифатида махсус ўзбек китобхонлари учун ёзган. (Бун-

га авторнинг ўзи ҳам журнал ҳошиясида ишора этади.) Бошқа тадқиқотларидан фарқли ўлароқ, Айний бу мақолада ҳар бир масалани алоҳида сарлавҳалар остида баён этган. Мақола ўн бир бўлимдан иборат. Устод Айний биринчи бор ўзбек тилида ёзилган «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» мақоласида марксизм-ленинизмнинг маданий-адабий мерос ҳақидаги таълимотига тўғри амал қилган ҳолда, «Шоҳнома»даги биографик қайдлар, далилларни бошқа сарчашмалардаги маълумотлар билан қиёс этиб, Фирдавсийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий биографиясини мукаммал ёритишга муваффақ бўлган. Айниқса, Айнийнинг Фирдавсий ижодига доир саналарни ҳар томонлама аниқлашга интилгани, шоир ҳақидаги ўнлаб афсоналарни чоғиштириб, уларнинг ҳаётий ҳақиқатга қай даражада мос келиши ва келмаслигини саралаб муайян этиши катта илмий моҳиятга эга. Чунончи, кейинги йилларда Фирдавсийшунослар шоирнинг вафот этган вақтини 1025—26 йиллар деб билмоқдалар. Ваҳоланки, бу санани мазкур мақолада Айний кўрсатиб ўтган (ўша журнал, 82-бет) эди.

Маълумки, 30-йилларда ўтмиш адабий меросга айрим нотўғри муносабатда бўлиш тенденциясининг оқибатида улкан мутафаккир ижоди объектив баҳоланмай, бирёқлама нотўғри талқин этилганди. Бундай ҳолни биз Фирдавсий «Шоҳнома»сининг ғоявий йўналишини аниқлашда ҳам кўрамиз. Чунончи, Фитрат Фирдавсийни «аристократия шоири», «Шоҳнома» китоби Эрон феодал аристократиясининг шаън ва шавкатларини, давлат ва салтанатларини, уруш ва қаҳрамонликларини мақташ билан тўлган» деб фақат шоир ижодининг маҳдуд томонинигина кўради. (Р. Фитрат., Фирдавсий, журнал «Социалистик илм ва техника», 1934, № 9, 10, 8-бет). Садриддин Айний эса, «Шоҳнома»нинг туб моҳиятини тўғри англаб, унда зулм-зўрликка нисбатан адолат ва тинчлик ғояси, уруш ва хонавайрончиликка қарши осойишта ва фаровон ҳаёт учун кураш ғояси тарғиб этилганлигини, асарда асосий эътибор халқ куч-қудратини, қаҳрамонлигини олқишлашга қаратилганлигини алоҳида таъкидлаган. Устод «Шоҳнома»нинг Султон Маҳмудга маъқул бўлмаганлигининг асосий сабабини муайян этиб, қуйидагича ёзган: «Эроннинг афсонавий қаҳрамонларини тирғизиб, халқни улардан ибрат олувга ун-

Садриддин Айний.

Ўзвучилар Союзи правлениесининг секретариати аъзолари ўртасида.

даган «Шоҳнома»дек китобни хушламас эди. Бундай китобнинг халқ орасида тарқалуви унинг сиёсий манфаатига қарши келар эди (Ўша журнал, 90-бет).

Устоз мақоланинг якуний бўлими «Шоҳнома»нинг тили ва салосати»да ўз таҳлил ва кузатишини яқунлаб, қуйидагича ёзади: «Шоҳнома»нинг тили шу даражада соддаки, агар унинг ичидаги «пизиши» (табиб), «даж» (қалъа), «дажҳем» (жаллод) каби қадим форсий тилдан қолган луғатларга қарамасак, унинг тилини Урта Осиёдаги тожикларнинг кўпи бутун тушунади... «Шоҳнома»да шундай луғатлар борки, бу кунги Урта Осиё тожиклари орасида тирик бўлиб, бу кунги эрон адабиётида қўлланилмайди. «Шоҳнома» кенг форс ва тожик лаҳжаларини, шеваларини, сўзларини ичига олган бўлиб, тил жиҳатидан туганмас бир хазинадир» (Ўша журнал, 110-бет).

Садриддин Айний мақолада «Шоҳнома»нинг дунёда тарқалиши, унинг сюжети, баъзи образлари асосида вужудга келган қаҳрамонлик дostonлари, Фирдавсийга тақлидан «Шоҳнома» ёзишга интиланган муаллифлар

ҳамда уларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида қимматли фикр-мулоҳазалар баён этган. Айниқса, авторнинг Ал-Бундарийдан (XIII аср) тортиб «Шоҳнома»нинг араб, усмонли турк, озарбайжон, француз, немис, рус, қозоқ, грузин, ўзбек тилларига қилинган таржималари ҳақидаги маълумоти, баъзи таржималарнинг (жумладан озарча ва ўзбекча) ютуқ ҳамда камчиликлари хусусидаги фикрлари, кузатишлари қизиқарлидир. Зероки, мақоладаги факт ва далиллар илм-адаб аҳли учун мутлақо янгилик эди.

Шуни ҳам уқтириш керакки, Айнийнинг мазкур мақоласи устоз асарларининг рўйхатида ҳам, тадқиқотларда ва махсус тузилган библиографияда ҳам қайд этилмаган. Воҳоланки, юқорида таъкидланганидек, бу мақолани «Литературный Узбекистан» журнали М. Аббосов таржимасида босган эди. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти чоп этган Айнийнинг саккиз жилдлик асарларига эса, Фирдавсий ҳақидаги тожикча мақоласи таржима этиб киритилган.

Хуллас, Айнийнинг 30-йилларда ёзилган «Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си тўғрисида» мақолалари фактларга бойлиги, илмий кузатишларнинг теран, хулосаларнинг ғоятда чуқур, ишонарли эканлиги, совет шарқшунослигининг айрим жиҳатларига аниқлик киритиши билан фундаментал тадқиқотлар сирасига кирди.

1977 йил

АЙНИЙ ВА АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

Садриддин Айний инқилобдан аввал баъзи бир ишқий романтик ғазаллар, тақлидий шеърлар, ахлоқий-дидактик ҳикоя ва дарсликлар ёзиш билан кифояланган бўлса, совет даврида у кенг ижтимоий-сиёсий темада революцион шеърлар, реалистик прозаик асарлар ярата бошлади. Журналистика ва сатирани ривожлантирди. Бунда, шубҳасиз, биринчи навбатда совет воқелиги, миллий ёзма ҳамда оғзаки адабиёт традицияларининг роли, шунингдек, маданий-адабий алоқалар ва ҳамкорликларнинг ҳам аҳамияти катта бўлди.

Урта Осиёдаги ўзбек адабиётида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, қозоқ адабиётида Бойимбет Майлин, Сакен Сейфуллин каби тожик адабиётида Садриддин Айнийнинг илк асарлари ҳам асосан 1905 йилги рус революциясидан кейин Туркистонда рўй бера бошлаган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалар, адабий-маданий ўзгаришлар таъсири остида шакллана бошлади.

Бу даврда бутун Урта Осиё ва Қозоғистонда бўлгани каби Туркистоннинг чекка ўлкаси бўлган кўҳна Бухорога ҳам ички Россия, Кавказ, хорижий Шарқ ва бошқа ерлардан прогрессив матбуот ва улар орқали рус ёзувчиларидан А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, К. Д. Ушинский, М. Горький, озарбайжон адабиётидан М. Собир, Жалил Муҳаммадқулизода, Татаристондан Қайом, Носирий, Абдулла Тўқай ва хорижий Шарқнинг бир қанча маърифатпарвар ёзувчиларининг асарлари кенг тарқала бошлади. 1905 йил инқилобидан кейин бу ердаги Фай-

зулла Хўжаев, Садриддин Айний каби илғор зиёлилар энди эски адабиётлар, мадраса таълими ўрнига жаҳон илғор адабиёти ва маърифатининг янги намуналари билан таниша бошладилар. Ҳамза, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний кабилар янги рус, татар, озарбайжон театри, маданияти, матбуоти ва маърифати таъсирида элни маърифатга чорловчи мақолалар, ўқув китоблари ёза бошладилар (масалан, С. Айний, «Таҳзибус-сибён» (1909), Ҳамза, «Қироат китоби» (1914) каби). «1905 йил революцияси Бухорога катта таъсир қилди,— деб ёзади бу ҳақда Айний ўз таржимаи ҳолида,— авваллари кишиларнинг кичик ва бир-бирига боғланмаган тор доираларини ўз ичига олган прогрессив ҳаракат энди кенгайиб бормоқда эди. Рус газеталари ҳар бир воқеани ошкор ёзадиган бўлиб қолди. Илгари «Таржимон»дан бошқа газетаси бўлмаган Россия турклари¹ ва татарларнинг турли газета ва журналлари чиқа бошлади. 1905 йил революциясидан кейин чор ҳукуматининг цензураси йўқ қилинди.

Самарқандда, Тошкентда маҳаллий болалар учун янги типдаги мактаблар очилган эди. Бухорода яшовчи татарлар ўз болалари учун хусусий бир мактаб очдилар. Эски мактаб жонига теккан айрим бухороликлар ўз болаларини татар мактабларига ўқишга бердилар. Мен у мактабни 1907 йилда бориб кўрдим. Татар тили у ёқда турсин, ҳатто ўзбек тилини ҳам билмаган Бухоро болалари татар тилида ўқишга мажбур эдилар. Бу ҳолни кўриб болаларга раҳмим келди ва татар муаллимига шундай дедим:

— Агар сиз кўнсангиз... мактабингизда ҳақ олмай... таржимонлик қилиб, татарча дарсларни болаларга тожик тилига таржима қилиб бераман, сизнинг сўзларингизни ҳам тожик тилига таржима қилиб бераман (мен матбуот орқали татар тилини таржима қила олиш даражасида ўрганиб олган эдим.)

Мен татар мактабида олган ва олаётган тажрибамни тожик мактабида татбиқ қила бошладим.

Мирзаабдулвоҳид билан бирга бир алифбо туздик. Бундан ташқари мен татар мактабида тожик болаларига таржима қилиб берган дарсликларга ўхшаш бир ўқиш

¹ Россия турклари — туркий тилда сўзлашувчи Россия халқлари.

китоби ҳам туздим. Бу адабий китоб характерида бўлиб, болаларни хийла завқлантирар эди. Тўғри, ўша даврнинг шароити ва талабларига кўра китобда диний нарсалар ҳам бор эди. Бироқ нима бўлса ҳам, у янги бир нарса эди.

Бу китобни 1909 йилда «Таҳзибус-сибён» («Болалар тарбияси») номи билан нашр эттирдим»¹.

«Таҳзибус-сибён» («Болалар тарбияси») асари асосан ахлоқий-дидактик характерда бўлиб, у ўзининг тузилиш принциплари жиҳатдан маълум даражада Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» каби ахлоқий-дидактик асарларини эслатарди. Иккинчидан эса, унда улуғ рус педагог ёзувчилари: К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, татар маърифатпарвари Қаюм Носирийнинг ахлоқий-дидактик темадаги ҳикоялари, ўқиш китобларининг ҳам таъсири кучли эди. Унда кўпинча ахлоқий-дидактик тезислар жонли — ҳаётий ҳикоялар, лавҳалар, завқли воқеачалар орқали берилади. Масалан, «Таҳзибус-сибён» китобида берилган биргина «Хонадонни хушбахт» («Бахтиёр оила») ҳикоясини олиб кўрайлик. Ҳикояда мадрасанинг Муҳаммад Фарид исмли бир талабасининг мактабда ўқиши, хулқи, оила аъзолари, қариндошлари билан ёзишмалари, ўз қишлоғи, унинг табиати, фасллари (ёз, куз, қиш, баҳор)га муҳаббати бирмунча содда, жонли қилиб тасвирланади. Ёзувчи ҳикояда шу воқеалар мазмунига мувофиқ ахлоқий-дидактик тезис ва ибратомуз шеърий парчалар ҳам бериб боради. Булар шубҳасиз ёш мактаб ўқувчиларининг онги ва ҳиссиётларига тез таъсир қилиб, уларнинг ахлоқий тарбиясида муҳим роль ўйнарди.

1921—1925 йиллар Самарқандда Бухоро халқ совет республикаси ваколатхонасида ишлаган вақтларида С. Айний нашриёт ва таҳрир ишларида актив иштирок этиб, фақат ўзининг инқилобий шеърларинигина эмас², ўзбек совет адабиётининг асосчиси бўлган ўз замондо-

¹ Қаранг: Адабиётимиз автобиографияси, Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973 йил, 88—89-бетлар. Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи профессор Лазиз Қаюмов.

² С. Айний. Мажмуаи ашъори инқилобий форсий (тожикий), Бухоро халқ маориф назорати, 1923, 32-бет.

ши, революция гимнини бирга куйлаган Ҳамза шеърларини ҳам эски Бухорода тарқалиши ва тарғиботига, нашрига иштирок этди¹.

20- йилларнинг ўрталарида Урта Осиёдаги ўзбек, тожик, туркман хотин-қизларини ижтимоий ҳаётга тортиш учун кетаётган кескин кураш кампанияси пайтида С. Айний бу курашда ўзбек революцион шоири Ҳамза билан бир сафда туриб, ўз бадий ва илмий асарлари билангина эмас, таржима ишлари билан ҳам актив иштирок этди. У мазлум Шарқ аёлларининг фожиали ҳаёт эпизодларидан ёрқин ҳикоя қилувчи Фарб ёзувчиси Фердинанд Дюшаннинг «Ҳилол» («Янги чиққан ой») асарини тамоман қайта ишлаб, оригинал бир бадий повесть тарзида «Қамар» номи билан нашр эттирди².

Публицист ёзувчи М. Булленинг «Инқилобий курашларда хотин-қизлар» асарини таржима қилди³. Виктор Гюгонинг «Сеҳрли сарой» асарини ўзбек тилида нашр эттирди⁴.

Худди шу даврнинг ўзида С. Айний асарларининг тарқалиши ва тарғиботи, ижодининг ғоявий ва тарбиявий аҳамияти, инқилобий тожик адабиётида тутган ўрни ҳақида Ўзбекистондаги рус ва ўзбек ёзувчи, шоирлари, партия ва давлат арбоблари ҳам катта аҳамият бера бошладилар. Булар унинг асарларининг фақат тожик совет адабиёти учунгина эмас, балки Урта Осиёдаги ўзбек, қozoқ, туркман ва бошқа халқларнинг ёш ёзувчилари учун ҳам бир ибрат эканлигини тўғри тушундилар.

Шунинг учун ҳам ёзувчининг «Бир камбағал тожикнинг бошидан кечирганлари» (1924) асарининг рус ва ўзбек тилларида нашр этилиши, тожикча инқилобий шеърлар тўплами («Ахгари инқилоб»—1923) ва реа-

¹ Ҳамза Ҳакимзода, «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси» (Эски Бухоро), йили йўқ, 10-бет. Араб графикаси. Литография наشري, сарлавҳа олдида автор ва шоир, «Ниҳон».

² И. С. Брагинский. Жизнь и творчество Садриддин Айни. ГИХЛ. М., 1959 г., стр. 102—103.

³ М. Булле. Инқилобий курашларда хотин-қизлар, С. Айний таржимаси, С.—Т., 1933, 24-бет.

⁴ Виктор Гюго. Сеҳрли сарой. Воҳид таржимаси, Эски Бухоро, Бухоро халқ шўролар жумҳурияти нашриёти, 1924, 49-бет. Ҳикоялар бўлимидан 2-китоб, 2000 нусха, 12 тийин, араб графикасида.

листик прозасининг («Дохунда» (1929), «Қуллар» (1934) янги тожик совет адабиётида тутган ўрни, ғоявий-тарбиявий аҳамияти ва бадий қиммати республикамизда кенг пропаганда қилинди ва асосан тўғри баҳоланди¹. Бу жиҳатдан айниқса С. Айнийнинг тожик тилидаги биринчи повести «Одина» ҳақида ўзбекистонлик рус ёзувчиси Михаил Шевердиннинг фикрлари характерлидир. Мақолада автор бу повесть ҳақида тўхтаб, асар Октябрь революцияси туфайли тожик халқининг эски классик адабиёт формаларидан Европа типдаги янги бадий жанр формаларига ўтишини кўрсатади, деб ёзди. Шу билан бирга биринчи тожик совет повести сифатида «Одина»да ҳали эски адабий традицияларга хос бўлган тилдаги бўёқдорлик, текстлар орасига шеъринг парчаларининг иллюстрация қилиб берилиши, воқеаларнинг кўпроқ саргузашт формасида тасвирланиши учраб туришини ҳам тўғри қайд қилади. Повестнинг асосий янги ғоявий мазмуни, новаторлик томонларига келганда танқидчи бу ҳақда шундай ёзади: «Фитрат ўз «Сўзбоши»сида айтганидай, амирлар ва рус подшоҳлари давридаги тожик деҳқонлари ва корандаларининг оғир ҳаёти, тарихи шундай даҳшатли дақиқаларни, шундай ваҳималик саҳифаларни кечирдики, буларнинг ҳаммасини шундай ёзиб чиқишнинг ўзи ҳаддан ташқари оғирдир. Бу вазифани бажариш фақат Садриддин Айнийга муяссар бўлди. Чунки улар ҳайвоний бир оғир уй шароити, чидаб бўлмайдиган мажбурий хизматларни ниҳоятда кам ҳақ олиб, сабр ва бардош билан бажариб келдилар. Бу ерда тожиклар, ўзбеклар, барбарлар (келиб чиқиши жиҳатдан афғонистонлик), эронликлар, руслар, арманлар ишлайдилар. Гарчи улар турли шаҳарлардан келган бўлсалар ҳам ўзаро қардошлик ип-

¹ «Инқилоб учқунлари» (С. Айнийнинг шу номдаги асари ҳақида), «Зарафшон» газетаси, 1927 йил, 5 апрель; «Бухоро жаллодлари» (С. Айнийнинг шу номдаги повести асосидаги инсценировкага тақриз), «Фарғона» газетаси, 1926 йил, 17 август, «Газетчи», «Тожик адабиётининг тўғри йўли», «Қизил Ўзбекистон», 1928 йил, 17 январь; «Инқилобий тожик адабиёти», «Маориф ва ўқитувчи», 1928 йил, № 11; А. Болотников. «Реализм ва бизнинг миллий адабиётларимиз» («Дохунда» романи тўғрисида), «Қизил Тожикистон», 1935 йил, 26 ноябрь; Хамил Якубов. «Жизненный путь С. Айни», «Правда Востока», 1935 йил, 14 декабрь; О. Шарафуддинов. С. Айний, «Еш ленинчи», 1936 йил, 18 декабрь; М. Шайхзода. «Қул болар, ҳурболар», «Совет адабиёти», 1936 йил, № 2.

лари билан: ягона оғир ҳасрат, бахтсиз тақдирлар, даҳшатли қашшоқлик иплари билан боғланганлар»¹.

Бу мақола маълум даражада С. Айнийнинг кейинги йирик прозаик асарлари «Дохунда» (1929) ва «Қуллар» (1934) романларининг ғоявий ва бадний такомилда ижобий роль ўйнади. Шунинг учун ҳам С. Айний кейинчалик бу ҳолларни эслаб: «Фақат рус танқидчиларигина биринчи бор менинг ютуқ ва камчиликларимни кўрсатиб, ўз ижодимда тобора юқорилаша боришимга мадад бериб, мени тарбиялаб борди»²,— деб бежиз ёзмаган эди.

Ёзувчининг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» номли тарихий фактларга бой мемуар асари ҳам биринчи бор Туркистон компартияси раҳбарларидан бири, таржимон ва журналист Назир Тўрақулов сўзбошиси билан 1926 йил ўзбек тилида Москвада нашр этилди.

С. Айнийнинг иккинчи йирик асари «Дохунда» романи биринчи бор адабиётшунос олим, профессор Миён Бузрук Солиҳов томонидан таржима қилиниб, 1932 йили Тошкентда босилди. «Одина» повести 1930 йил Москвада Файзулла Хўжаев сўзбошиси билан рус тилида нашр этилди. С. Айнийнинг ўзи эътироф этишича, унинг «Қуллар» романининг оддий ҳикоядан катта эпик полотногача такомилда ҳам Ўзбекистон Компартияси раҳбарларидан бири ўртоқ Акмал Икромовнинг бевоқиф маслаҳати ва яқиндан кўрсатган ёрдамнинг роли катта бўлган.

Ёзувчининг ўзи 1934 йил 11 мартда ёзган «Мен нима қилдим?» номли мақоласида бу ҳақда алоҳида тўхтаб, шундай деб ёзади: «ВКП(б) МКнинг адабий-бадний ташкилотларни қайтадан тузиш тўғрисида машҳур 23 апрель тарихий қарори чиқди. Бу қарорнинг чиқиши ва амалга оширилиши бизнинг тарихий ишловимизга тўғри келди. Мен ҳам бу тарихий қарорни қўлимдан келадиган бирон нарса билан қарши олиб, биринчи қурултойда ундан ҳисоб бериш фикрига тушган эдим. Бу арафа 1932 йил октябрь ойида Бутуниттифоқ Шўро Ёзувчила-

¹ М. Шевердин. «Социальная Восточная повесть» (С. Айний. «Адинэ, или приключения бедняка — таджика»), «За партию» (ж), 1928 год, № 4, стр. 110, 112.

² И. С. Брагинский, юқоридаги асар, 193-бет.

ри союзи ташкилот қўмитасининг биринчи пленумига боришлик учун Тошкентга тушдим. Унда ЎзК(б)П раҳбари ўртоқ Акмал Икромов билан кўришдим. Суҳбат орасида ўртоқ Икромов менга 1928 йилда «Маориф ва ўқитгувчи» журналида босилиб чиққан «Қулбобо» номли ҳикояни кўпайтириб, қайтадан ишлаб чиқишимни маслаҳат берди. Мен раҳбарнинг бу бир оғиз тавсиясидан ботирланиб шу ишга киришдим, натижада... «Қуллар» романи майдонга чиқди»¹.

Шундан кейинги ўтган йиллар ичида унинг то умрининг охиригача Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Душанбедаги турли рус, ўзбек, тожик ва бошқа қардош халқлар адабиёти ва матбуоти ходимлари, шоир ва таржимонлари, ёзувчилари билан ўзаро ёзишмалари, алоқалари йил сайин тобора кенгайиб, мустақамланиб борган.

Жумладан, С. Айнийнинг Самарқандда яшаган йилларини жуда яхши билган ва устод билан доимий мулоқотда бўлиб турган самарқандлик журналист ва шоир ўртоқ Мардонқул Муҳаммадқуловнинг ёзишича, С. Айний ўзбек тарихий романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) билан ҳам 20-йиллардан бошлабоқ яхши таниш бўлган².

Бу алоқалар 20—40 ва ундан кейинги йилларда устоз С. Айнийнинг то умрининг охиригача (1954 йилгача) сусаймай, тобора кенгайиб борган. Бу даврда у социалистик реализм адабиётининг асосчиси А. М. Горький, машҳур рус шарқшунос олимлардан Е. Э. Бертельс, И. С. Брагинский, эрон революцион шоири А. Лоҳутий, озарбайжонлик олим Ҳамид Орасли, қозоқ ёзувчиларидан Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, туркманистонлик адиб Берди Кербобоев, ўзбек шоир ва ёзувчиларидан Ҳамза, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Ғафур Ғулом, Шокир Сулаймон, Ҳамид Олимжон, профессорлардан Абдурахмон Саъдий, Воҳид Зоҳидов, Олим Шарафиддинов, Воҳид Абдуллаев ва бошқалар билан доимий мулоқотда бўлиб, турли ёзишмалар қилиб тур-

¹ Қаранг: Устод мактублари, нашрга тайёрловчи: М. Ҳасанов, «Шарқ юлдузи», 1965 йил, № 11, 228—229-бетлар.

² Мардонқул Муҳаммадқулов. Садриддин Айний Самарқандда (устоз Айний ҳақида хотиралар), 1967 йил, Самарқанд, (қўлёзма), 110-бет.

ган. Улар устод С. Айнийга катта баҳо берганлар. Жумладан, профессор Е. Э. Бертельс XIX аср янги тожик адабиётининг отаси сифатида мазкур адабиётнинг кейинги бутун даврига ва ҳатто Октябрдан кейинги тожик совет адабиётининг шаклланишига ҳам муайян даражада таъсир этишда давом этган Аҳмад Дониш ижодини ўрганишда Садриддин Айнийнинг 1929 йилда Самарқандда унга кўрсатган ёрдамларини алоҳида миннатдорчилик билан таъкидлайди¹. Атоқли туркман ёзувчиси Берди Қербобоев ўзининг «Унутилмас Айний» мақоласида устоднинг Ўрта Осиё адабиёти тарихининг катта билимдони, бошқа халқлар маданияти ва адабиётини қадрловчи улуғ инсон сифатида таърифлаб С. Айний билан биринчи бор 1940 йилда Ашхободда Қамина юбилейида танишгани, устодни Қамина ва бошқа туркман классиклари шеърларини ёд айтиб, ёшларга уларнинг аҳамиятини сингдирганини ҳурмат билан эсга олади². Айниқса, С. Айнийнинг ўзбек адиблари ва адабиёт тарихи билан қизиқиши кучли бўлган. С. Айний ўзбек адиби Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг «Меҳробдан чаён» романини тожик тилидаги таржимасини таҳрир қилиб, 1935 йилда Сталинбод ва Ленинград нашриётларида «Каждум аз меҳроб» номи билан нашр эттирди. У бу билан кифояланиб қолмасдан, ўзбек классик ва совет адабиётининг бир қанча йирик намояндalари, жумладан, Навоий, Гулханий, Муқимий, Ғафур Ғулум ва бошқалар ҳақида ҳам ҳикоялар ёзди. Масалан, Садриддин Айний ўзининг биргина «Намунаи адабиёти тожик» (1925) номли асарида тожик адабиётининг қарийб 1000 йиллик тарихи ҳақида кенг маълумот бериш билан бирга, тожик ва ўзбек тилларида шеърлар ёза олган Ҳозик, Нодира, Намангоний, Шавқий Каттақўрғоний ва бошқалар ҳақида ҳам жуда кўп қимматли маълумот ва адабий намуналар берганки, бу фактлар кўп жиҳатдан ҳозир ҳам ўз илмий ва адабий қимматини йўқотган эмас. Айниқса, устод С. Айнийнинг буюк ўзбек шоири Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш комитети-

¹ Е. Э. Бертельс. Рукописи произведений Ахмад Калла. Труды таджикской базы. Лингвистика, том 3. М.—Л., 1936, стр. 10.

² Б. Қербобоев. Незабываемый Айни. «Литературная Россия», 11.X.1968.

нинг фахрий аъзоларидан бири сифатида Тошкентда ўтказилган юбилей тантаналарида актив иштирок этиши, Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли илмий мақолалар ёзиши¹, унинг шоҳ асари бўлган «Хамса»нинг кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган оммавий нашрини тайёрлаш (1949) ва унга сўзбоши ёзишлари бу соҳада катта роль ўйнади. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўзбек тилида биринчи илмий очерк яратган ўзбек адабиётшуноси Олим Шарафуддиновнинг бу соҳадаги катта хизматларини биринчи бор тақдирлаб ва табриклаб хат ёзган устозлардан бири ҳам ёзувчи Садриддин Айний бўлди.

Садриддин Айний айниқса Шарқ адабиётининг катта билимдони, машҳур ўзбек шоири, академик Ғафур Ғуллом билан жуда яқиндан алоқада бўлди, унинг ижодини доимо кузатиб, ўқиб борди. Шоирнинг ютуқ ва камолоти, улкан таланти ва кенг билимига ўз вақтида катта баҳо берди. («Таҳсинга сазовор шоир», 1947 йил.)

Умуман айтганда, тожик совет адабиётининг асосчиси Садриддин Айний ижоди ва илмий фаолияти Ўрта Осиё, жумладан, ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигида қанчалик роль ўйнаган бўлса, унинг совет давридаги адабий ва илмий фаолиятининг гуллаб-яшнаши ва ривожига ҳам мазкур халқлар адабиёти ва матбуоти, ёзувчи ва олимлари билан яқиндан алоқалар, ўзаро ҳамкорликнинг роли ҳам шунчалик катта бўлди.

¹ С. Айний. Навоий асарларини чуқур ўрганайлик, «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 26 апрель.

ГОРЬКИЙ ВА АЙНИЙ

Ёмғирли бир кун, қабристоннинг хилват бурчаги; мен ёпишқоқ тупроқнинг сирғанчиқ уюми устида туриб отамнинг тобути туширилган чуқурга қараб тураман; чуқурнинг тагида анчагина сув ҳам қурбақалар бор, қурбақаларнинг иккитаси тобутнинг сариқ қопқоғи устига чиқиб олди.

Мен, бувим, уст-боши ёмғирда шалаббо бўлган миршаб ва яна қўлига курак ушлаган иккита сержаҳл мужик қабр бошида турамиз. Ҳаммамизнинг устимиздан инжудек майда ва илиқ ёмғир қуйиб турибди.

— Кўм,— деди миршаб ўзини четга олиб.

Бувим бошидаги рўмолининг учини юзига тутиб, йиғлаворди. Мужиклар икки букчайиб, қабрга тез-тез тупроқ ташлай бошладилар...

Ҳа, ота ва онанинг мэхрибон сиймосидан жуда эрта ажралган ёш Пешков бобоси ва бувиси қўлида тарбияланди. Мактабда ўқий бошлади. «Мен мактабга онамнинг чоригини, бувимнинг кофтасидан тикилган калта пальто, сариқ кўйлак ва узун поча иштон кийиб бордим, буларнинг ҳаммаси мактабда дарҳол кулги бўлди. Кўйлагим учун менга «ғиштин туз» лақабини беришди», деб эслайди Горький.

Совет адабиётининг атоқли арбоби, улкан адиб ва олим Садриддин Айнийнинг ёшлиги худди Горькийнинг ёшлигига ўхшаб кетади. Айний ўн икки ёшидаёқ отонасидан етим қолди. Унинг ёшлиги машаққат ва азобуқубатда ўтди. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Акам сотилган эшак пулига ва имомчиликдан топган даромадига

М. Горький ва С. Айний.

бир оз озиқ-овқат ва ёқилғи сотиб олиб қўйди. Бироқ, агар бу озиқ-овқатни иккаламиз баҳам кўрганда, у таҳсил ўртасига бориб тугаб қолар эди. Шунга кўра, мен учун бошқа бирор жойдан овқат топиш йўлини ахтариш керак эди. Бунинг иложи ҳам топилди. Мадрасага бориб далолат қилган акамнинг кичик домласи — Мулла Абдусалом мени ўз ҳамтовоқларига ошпаз қилди. Улар уч шерик бўлиб, мен ҳар куни навбатма-навбат бирининг ҳужрасида ош пиширар эдим. Ҳужраларини супуриб-сидириб ва дам олиш кунлари кирларини ювиб берар эдим... Менинг бир пахталик чопоним бўлиб, унга ўралиб олар эдим. У вақтда Бухорода, айниқса мадрасада камзул ва шим кийиш расм эмас эди. Менинг маҳсим йўқ эди. Оёқ яланг жайдари кўндан тикилган ковуш кийиб, лой, қор кечардим, оёқларим ёриларди. Оёғимнинг ёрилган жойларига ёниб турган шам ёғини томизиб даволардим».

Мана шундай азоб-уқубатда ўтди Горький ва Айнийнинг ёшлиғи. Аммо бу қийинчиликлар уларнинг иродасини бука олмади.

Алексей Максимович турмуш қийинчиликларига бардош берди, ўқиди, ўрганди. Ҳар ким экканини олади

деганларидек, Горький ҳам тинимсиз меҳнат туфайли буюк адиб даражасига кўтарилди. У ўз ҳикоя ва повестлари, роман ва пьесалари, публицистик очерк ва фелъетонлари билан совет адабиёти пойдеворини бунёд этди.

Ҳа, чиндан ҳам Айнийнинг ўлмас номи жаҳон адабиёти классиклари қаторидан аллақачонлар ўрин олди. Осиё ва Африка ёзувчиларининг 1962 йили Қоҳирада ўтказилган конференцияси Декларациясида Садриддин Айнийнинг мўътабар номи ҳаққи равишда Шарқнинг Р. Тагор, Лу Синь ва Тоҳо Ҳусайн, Мухтор Аvezов каби улуғ санъаткорлари билан бир қаторда тилга олиниши бежиз эмас.

Айний адабий ижодининг шаклланишида Максим Горькийнинг таъсири кучли бўлди. Айний Горькийни ўзига биринчи устоз қилиб танлади. У дастлаб устоздан воқеликни революцион тараққиётда тасвирлашни, социалистик реализмни ва ғоявий-бадий принципларни ўрганади. Изланувчан адиб биринчи марта Горькийнинг «Болалик», «Одамлар орасида» деган асарлари билан танишади. Бу асарларда тасвир этилган муаллифнинг болалиги ва ёшлиги Айнийникига ўхшаб кетарди. Шунинг учун ҳам бу улкан санъаткор асарлари Айнийда чуқур таассурот қолдирди.

Садриддин Айний устоз номини эшитганидан бери, уни кўриш, зиёрат қилиш орзусида эди. Унинг бу орзуси ниҳоят 1934 йили ушалди.

«Мен ўша қурултой (СССР Ёзувчилари союзининг биринчи съезди М. Ҳ.) муносабати билан буюк устознинг ўз боғида ўзи томонидан бўлган зиёфатда қатнашиш шарафи билан ҳам мушаррафландим. Бу зиёфатга президиум аъзолари ва бошқа делегатлардан танланган одамлар чақирилган эди. Зиёфат кечки соат 8 да бошланадиган бўлса ҳам буюк устозни кўпроқ яқиндан кўриш ва унинг хусусий турмуши билан имкон борича танишиш мақсади билан меҳмонлар соат тўртдан бошлаб боғда тўплана бердилар.

Барвақт борганларнинг бири мен эдим. Биз устоз билан кўришгандан кейин боққа ёйилдик. Боғ буюк устознинг турмушига мос келадиган, унинг гўзал табиғига ярашадиган даражада чиройли эди. Боғнинг очиқ ерлари ҳар турли рангдаги гуллар билан безалган эди. Бир томондаги ўрмон орасидан ўтадиган, остидан лабигача кўм-кўк кўкатлар билан қопланган чуқур сой

ва боғнинг бир томонидан оқиб турган дарёча унинг гўзаллигига гўзаллик қўшган эди.

Соат бешларда меҳмонларнинг ҳаммаси тўпланди. Буюк устознинг ўзи ҳам боққа чиқиб, меҳмонлар билан чақчақлашиб юриб, уларнинг завқларига завқ қўшди. Бир оз кезишгандан кейин иш билан ўрганган устоз зиёрат вақтигача қолган бир неча соатни бекор ўтказишни хоҳламади. «Айвонга тўпланинглар, суҳбатлашамиз»,— деди.

Ҳаммалари айвонга йиғилишди.

Устод Горький ижодкор дўстлари билан қилган бу суҳбатида СССРдаги қардош халқлар адабиёти ва санъати тўғрисида гапириб, жумладан, иттифоқдош республикалар адабиёти ва санъати декадаси ўтказишни таклиф этди. Унинг бу оқилона таклифи қалам аҳлининг барчасига маъқул бўлди...»

Ўз ижоди билан бутун бир мактаб яратган Горький ва Айнийларнинг номи А. Пушкин, О. Бальзак, Л. Толстой, В. Шекспир, А. Барбюс, Т. Драйзер, Р. Тагор каби мутафаккирлар билан бир қаторда туради.

ИСТЕЪДОДЛИ ТАРИХЧИ

Садриддин Айнийнинг «Қуллар», «Одина», «Бухоро жаллодлари» каби қисса ва романлари муайян тарихий воқеалар асосида ёзилгани маълум. Бундан ташқари у шундай асарлар ҳам ёзганки, (Айнийнинг ўзи уларни тарихий очерклар деб атаган), уларни сўзсиз тарихий илмий-тадқиқот ишлари сирасига қўшиш мумкин.

Дастлаб у 1920 йилгача амирлик тахтида ҳукмронлик қилиб келган манғитлар сулоласи тарихини ёзади. Асарнинг дастлабки варианты Самарқандда чиқа бошлаган «Шўълайи инқилоб» ҳафталик журналининг 1920 йил 50—90 (сентябрь—ноябрь) сонларида босилади. Бу ҳақда ўз таржимаи ҳолида Айний шундай ёзади:

«Шўълайи инқилоб» журналида «Бухоро манғит амирлари тарихи» сарлавҳали бир тарихий очерк бошладим. Бу мақолалар силсиласи Бухоро инқилобигача давом этди. Очеркда сўнгги амир ва унинг саройи аҳлигина эмас, балки Бухорода қарийб 150 йил ҳукмронлик қилган барча манғит амирларининг нобакорона хатти-ҳаракатларини уларнинг идора тартиблари билан бирга фош қилдим. Бу мақолалар 1923 йили алоҳида китоб шаклида Тошкентда чоп бўлди.

Маълумки, Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилиб келган сўнгги ҳоким сулола, тарихда ўзининг ноқобиллиги ва зулмкорлиги билан танилган сулола ўтмиши ҳақида жуда ҳам кўп қўлёзма китоблар сақланиб қолган. Уларнинг сони ўндан ошади.

Муҳаммад Вафо ибн Заҳриддин Қарминагийнинг

«Тухфаи хоний» («Хон тухфаси»), Муҳаммад Яъқуб ибн амир Дониёлбийнинг «Гулшанул-мулук» («Султонлар гулшани»), Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг «Тожут-таворих» («Тарихлар тожи»), Мулла Ибодулла ва Муҳаммад Шарифларнинг «Тарихи амир Ҳайдар» («Амир Ҳайдар тарихи») ва «Достони амирони манғит» («Манғит амирлари ҳақида достон»), Мулла Амин ибн Мулла Нурмуҳаммаднинг «Мазҳарул-аҳвол» («Аҳволнинг бошланиши»), Миролим Бухорийнинг «Фатҳномаи султоний», Мирзо Абдуазим Сомийнинг «Тухфаи шоҳий» ва «Тарихи-салотини манғития» (1962 йили Москвада Л. М. Епифанова томонидан қилинган русча таржимаси чоп бўлган), Аҳмад Донишнинг «Рисолаи мухтасари аз тарихи салотини хонадони манғития» («Манғитлар хонадони султонлари тарихидан қисқача рисола», русча таржимаси 1967 йили Душанбеда чоп бўлган.), Мирзо Салимбекнинг «Тарихи Салимий», Садр Зиёнинг «Тарихча», Бўлат Солиевнинг «Манғитлар салтанати даврида Бухоро ўлкаси» (Тошкент, 1925) асарлари шулар жумласидандир. Буларнинг аксари муайян бир давр (XVIII—XX асрлар) тарихидан баҳс этгани билан фактларга бойлиги, гоёвий йўналиши ва тили жиҳатидан бир-бирдан тубдан фарқ қилади. Масалан, Аҳмад Дониш ўз асарида сўнгги манғит амирлари, хусусан, амир Музаффарнинг халққа қилган зулми, лаёқатсиз ҳукмдорлигини ҳажв қилади.

Мазкур муаллифларнинг баъзилари ўз асарини воқеаларнинг қуруқ баёни ёки тарафкашлик нуқтаи назаридан ёзган бўлса, Садриддин Айний бошқача йўл тутади. Айний китобида сиз ҳарбий юришлар ёки подшоҳзодаларнинг узундан-узоқ сифатларини учратмайсиз. Тарихий фактлар ёрдамида воқеалар моҳиятини очиш, у ёки бу ижтимоий ҳодисанинг туб сабабларини аниқлаш, уларнинг меҳнаткаш халққа таъсири, муносабатини тадқиқ этиш — Айний асарининг муҳим хусусиятидир.

У мазкур асарларни танқидий ўрганиб, улардаги характерли фактлар асосида ва ўз кўрган-билганларига таяниб, тарихий асар ёзади.

Бирор ижтимоий воқеа тафсилотини берар экан, Айний ўзи кўрган араб ва форс тилидаги тарихий қўлёзмалардан характерли парчалар келтириб, уларни халқ оммаси манфаати нуқтаи назаридан таҳлил этади; таҳ-

лил этганда ҳам ниҳоятда содда ва равон бадий тилда таҳлил этади. Шу туфайли Айнийнинг тарихий асарларини ўқиган китобхон ихчам сатрлар аро воқеалар моҳиятини тушуниш билан бирга уларга нисбатан лоқайд қола олмайдилар. Амир Шоҳмурод (1785—1800)-нинг ички ва ташқи сиёсати, фаолиятининг ижобий ва салбий томонларини шарҳлар экан, мамлакатда олиб борган қурилиш ва давлатни мустаҳкамлаш борасидаги тадбирларини санаб ўтади.

Маълумки, XVIII асрнинг 20-йилларида шимолдан кўчманчи қабилалар Урта Осиёнинг обод жойларини бир неча бор талаб, вайрон қилиб кетадилар. Самарқанд атрофлари ва шаҳри сурункасига қилинган талон-торожлар натижасида вайрон бўлиб, етти-саккиз йил давомида ҳаёт тўхтаб, аҳолисиз харобазорга айланиб қолган эди. Шоҳмурод тахтга ўтиргач, Самарқандни обод қилишга киришади. Хўжанд, Марв, Хавос, Зомин томонлардан бир неча минг оилани кўчириб келиб, Самарқанд шаҳрига жойлаштиради ва қурилиш, таъмир ишларига жалб қилади. Ана шу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган тарихчи олим ва шоир Мулло Жумъақул Хумулийнинг «Манғит амирлари тарихи» асаридан Айний қуйидаги бир эпизодни келтиради: Шоҳмурод Самарқанддаги қурилиш ишларини кузатиб юрганда Чорсу тоқини қураётган фозил кишилардан Худойназар ва мулло Қурбон унга пешвоз келадилар. Мулло Қурбон амирга қараб шундай хитоб қилади: «Эй, худодан кўрқмаган мазлумозор золим! Гуноҳимиз не эдики, бизни қаҳр билан ватанимиздан кўчириб келиб, бадхулқ солиқ йиғувчилар ва золим сипоҳийлар қўлига топшириб қўйдинг. Болаларимизнинг кўпчилиги йўл машаққатларидан сипоҳ отлари оёғи остида ҳалок бўлиб, аёлларимиз бошдан-оёғи яланғоч афтода бўлдилар. Молу мулкимиз талон-торож қилинди; ўзимиз саросима ва ҳайрон, минг уқубатлар билан бу вилоятда мусофирлик балоларига гирифтормиз. Эртага қиёмат кунни қўлимиз ёқангда бўлади, эй золим! Ўзингга ёлғондан сўфи ва тақводор ном қўйдинг ва биз бечоралар сенинг тақводорлигинг ва художўйлигингга эътимод қилиб бирор ёққа қочиб кетмадик...»

Амир бу ҳақ ва ачиқ сўзлар даҳшатига тоқат қила олмай ва бу одамлар кўзига қарашга ботина олмай, отига миниб, жўнаб қолди. Муллалар унинг ортидан

овозларининг борича сўкиниб, дашном сўзлар айтар эдилар...»

Садриддин Айний шу тахлитда амир Ҳайдар (1800—1826), амир Насрулло (1826—1860), амир Музаффар (1860—1885), амир Абдулаҳад (1885—1910) ва амир Олимхон (1910—1920) даври муҳим воқеа ва ҳодисаларини шарҳлайди.

Китобда Октябрь инқилобидан кейинги Бухоро амирлиги ва ундаги ижтимоий воқеалар, жамиятлар ва партиялар моҳиятини очиб берувчи фактлар мавжуд. Айний бу воқеаларни гувоҳ сифатида ва фозил марксист нуқтаи назаридан баён этади. Шунинг учун ҳам Бухоро инқилобининг ижтимоий шарт-шароитларини ўрганиш учун Айний тарихий асарларининг аҳамияти бениҳоядир.

Чунончи, ёш бухороликлар фаолияти ҳамда 1918 йил март воқеалари хусусида илмий адабиётда муайян фикр бўлмай, март воқеалари пайтида юз берган хунрезликларга ва талон-торождларга фақатгина ёш бухороликлар сабабчи, деб таъкидланади. Айний бўлса Бухоро инқилоби арафасидаги мураккаб ижтимоий ва сиёсий ҳодисаларга объектив равишда ёндошади.

Мазкур китобнинг «Ёш бухороликлар Колесов воқеаларидан кейин ва 1920 йил воқеаси» бобида, жумладан, қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Ёш бухороликлар аҳволи ҳар жиҳатдан ниҳоятда оғир эди. Зеро Колесов воқеасига уларнинг каттаданкичиги некбинлик назари билан қараган, шикаст еб қочишлари хотирларига ҳам келмаган эди. Шу сабабдан лозим ашёлар, ҳатто нақд пулларини ҳам Бухорода қолдирган эдилар...

Шу фалокатли аҳволда улар олдин Самарқандга, кейин Тошкентга келдилар. Уша йили Туркистонда қатъчилик шу даражага етган эдики, бир бурда нон жон баробарида қиммат эди. Шу туфайли ёш бухороликлар бу ерга келганларининг дастлабки пайтларида мушкул аҳволга тушиб қолдилар. Ғариб, оч ва аксари қочиб ўтиш уқубатлари таъсирида касалликка чалинган ва хаста эдилар. Бу азобларга чидаёлмай уларнинг бир қанчаси вафот қилди. Туркистон ҳукумати ёрдам қилишга қанчалик уринмасин, йилнинг танг келгани туфайли улар эҳтиёжини қондира олмади.

Бошқа бир мушкуллик сиёсий характерда эди. Зеро Туркистон аҳолиси Қолесов воқеаси масъулиятини тамоман шулар (яъни ёш бухороликлар — Н. Н) бўйнига юклаб, уларга жуда ҳам ёмон кўз билан қарар эдилар...»¹

Инқилобдан илгариги Бухоро амирлигида яшовчи халқларнинг аянчли аҳволи ҳақида Айний кичик-кичик тарихий ҳикоячалар ҳам ёзди. «Латифа», «Кенагас хоним», «Бухоро амирлари ва хотин-қизлар», «Амир Музаффар», «Амир Олимхон қочишда», «Авлиёқулбек», «Авлиёқулбек амирни қозига олиб борди», «Машхур Мирак» кабилар шулар жумласидандир. Мазкур воқеий ҳикоялар кейин «Ўтмиш хотираларидан» номи билан хрестоматияларда нашр этилди.

Садриддин Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар»² асари ҳам катта илмий ва бадий қимматга эгадир. Бу асарнинг икки қўлёзма нусхаси Абурайхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. «Бухоро инқилоби тарихи» деб номланувчи бу қўлёзмаларнинг бирини (инв. № 2125) Айний ўз қўли билан кўчирган ва иккинчисини 1923 йили шарқшунос олим Ибодулло Одиллов кўчирган (инв. № 36).

Мазкур асардан ташқари Бухоро инқилоби йўлбошчиси Файзулла Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби тарихига доир материаллар» китоби мавжуд бўлиб, яқинда ўзбек ва рус тилларида унинг уч томлик танланган асарларида чоп этилган бўлса ҳам, Айнийнинг китоби тадқиқотчилар учун муҳим манба ҳисобланади. Ҳар иккала асар бир-бирини тўлдирувчи факт ва тафсилотларга бойлиги билан Бухоро инқилоби тарихини ўрганувчилар учун зарур қўлланмадир.

Айний ўзининг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» асарини олдинги тарихий асаридан фарқ қиларли даражада бошқача тузиб чиқади. Бунда, асосан, Бухоро амирлиги ижтимоий тузумининг инқирозига сабаб бўлган факторлар тадқиқ этилади. Айнийнинг бу китоби

¹ Садриддин Айний. Қуллёт, 10-жилд, Душанбе, 1966, 183-бет.

² Садриддин Айний. Асарлар, 1-том, Фафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, Т., 1963.

биринчи нашрига сўзбоши ёзган Назир Тўрақуловнинг таъкидича, асар Бухоро инқилоби тарихини яратишдаги биринчи уриниш эди.

Улуғ Ватан уруши бошланиши билан Садриддин Айний халқимизнинг қаҳрамонона ўтмишига мурожаат қилиб, жангчиларни матонат ва ғалабага ундовчи тарихий асарлар ёзди:

1944 йили тожик тилида чоп этилган «Муқанна исёни», «Тожик халқи қаҳрамони Темур Малик» номли йирик тарихий очерклари шулар жумласидандир. Адибнинг биринчи тарихий очеркида VIII асрда Муқанна бошчилигидаги Урта Осиё халқларининг арабларга қарши қўзғолони тадқиқ этилса, иккинчисида XIII асрда мўғул босқинчиларига қарши курашдаги Темур Малик қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилинади. Темур Маликнинг мўғулларга қарши халққа қарата айтган чақириқлари фашизмга қарши курашаётган қаҳрамон жангчиларимизга даъватдек жаранглади.

Замондошларимизга улкан маънавий озиқ бериб келаётган мазкур асарлар, афсуски, ҳануз ўзбек тилида нашр этилмаган.

Айний яна Хўжанд (Ленинобод)нинг ўтмиш тарихидан баҳс этувчи «Тироzi жаҳон» («Жаҳон зийнати») асарини ёзди. Бу йирик тадқиқот дастлаб 1936 йили ёзилиб, 1939 йили Сталинободда нашр этилади.

У Хўжанднинг мўғуллар ҳукмронлиги давридан мустамлака давригача бўлган тарихий очеркдан иборат.

Садриддин Айний йирик тарихий асарлар ёзиш билан бирга тарихдан илмий-тадқиқот ишлари олиб борган ёшларга ҳам мураббийлик қилди. Унинг ўнлаб тадқиқотчиларга илмий раҳбар ёки консультант бўлгани маълум.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Отабой Эшонов ўзининг кўпгина тарихий асарларини ёзишда Айнийдан муттасил қимматли илмий йўл-йўриқлар олиб турганини ҳикоя қилади.

Айний Бухоро амирлиги тарихига доир нашр этилган китобларга тақризлар ҳам ёзиб, уларнинг мукаммал асарларга айланишига ўз ҳиссасини қўшган.

Б. Ғафуровнинг 1947 йили Абдулғани Мирзоев таҳ-

ририда чоп этилган «Тожики халқининг қисқа тарихи» китобига (384- саҳифа) Айний ёзган тақриз бунга мисол бўла олади. Олдин «Шарқи сурх» журналининг 1948 йил 4- сониди, кейин Айний куллийетининг 10- жилдига киритилган бу тақризда Б. Ғафуров китобидаги ютуқ ва камчиликлар ҳақида батафсил гапирилади.

Хуллас, Садриддин Айнийнинг тарихий асарларига Урта Осиё халқларининг кам ўрганилган кўп жиҳатлари ва давлари тадқиқ этилиб, содда ва бадий тилда баён қилинади. Улар Урта Осиё халқлари тарихини ўрганиш ишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади.

1978 йил

АДИБ ИЖОДИЁТИНИНГ ДУНЁВИЙ АҲАМИЯТИ

Садриддин Айний жаҳон адабиёти ва айниқса Шарқ ҳамда Ғарб адабиёти ва санъатига зўр қизиқиш билан қараган. У француз, инглиз, немис классик ёзувчи ва шоирлари асарлари билан тожик ва ўзбек тилига қилинган таржималар асосида танишади. Бундан қарийб ярим аср аввал (1934 й.) француз халқининг сеvimли адиби Виктор Гюгонинг машҳур «Тўқсон учинчи йил» романи тожик тилига М. Юсуфий томонидан таржима қилинган эди. С. Айний роман таржимасига адабий муҳаррирлик қилади. Адиб француз ёзувчиси Фердинанд Дюшеннинг шарқ халқлари ҳаётига оид «Қамар» романини ўзбекчадан тожик тилига моҳирлик билан таржима қилади. С. Айний бундан эллик йил аввал (1928) «Қамар» романини Самарқандда чоп эттирар экан, китобга каттагина сўзбоши ҳам ёзади. Мазкур сўзбошида ёзувчи француз санъаткори Фердинанд Дюшен ижодига юксак муҳаббат билан қарайди.

Ёзувчининг «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Дохунда», «Судхўрнинг ўлими», «Қуллар», «Эсдалиқлар» каби монументал асарлари Иттифоқимиз халқлари тилларидан ташқари француз, немис, инглиз, араб, мўғул, чех, поляк, ҳинд, хитой, япон, булғор каби ўттиздан ортиқ хорижий мамлакат халқлари тилларига таржима қилинган. Чет элда Айний ҳаёти ва ижодини ўрганишга, унинг асарларини тадқиқ этишга прогрессив руҳдаги тарихчилар, шарқшунослар ва адабиётшунос олимлар катта аҳамият бериб келдилар.

Кейинги ўн-ўн беш йил ичида С. Айний асарлари хо-

рижий мамлакатларда уч юз мартадан ортиқ нашр қилинди. Биргина «Эсдаликлар»ни жаҳоннинг ўттиздан ортиқ халқлари ўз она тилларида ўқимоқда. Хорижий мамлакатларда Айний ҳаёти ва ижоди ҳақида элликдан ортиқ мақолалар, илмий-танқидий асарлар чоп этилди. Айниқса, Чехословакияда ва Францияда ёзувчи асарларига хайрихоҳлик зўр. Француз адабий жамоатчилиги, адабий танқидчилари «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар» каби асарларни ўз она тилларида ўқир экан, ёзувчи маҳоратига юксак баҳо бермоқдалар.

Француз адиби Андре Вюрмсер «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар» асарларини социалистик реализмнинг энг яхши намуналаридан бири сифатида таърифласа, ёзувчи Луи Арагон бу асарларнинг ўзига хос миллий хусусиятлари ва анъаналари ҳақида қимматли фикр ва мулоҳазаларини ўртага ташлайди.

Францияда чиқадиган «Оврупо» журнали танқидчиси Поль Гранжон, «Эколь ё ля насон» журнали танқидчиси Пьер Гамарра ва бошқалар ўз чиқишларида «Эсдаликлар» ва «Судхўрнинг ўлими» асарларининг ғоявий бадий хусусиятларини юксак баҳолайдилар, унинг авторини эса дунёнинг энг мўътабар санъаткорлари қаторига қўядилар. Луи Арагон «Судхўрнинг ўлими»нинг французча нашрига ёзган мазмундор сўзбошисида повестнинг социал ва миллий хусусиятларини бирма-бир очиб кўрсатар экан, мазкур асар авторини Садриддин Айнийни бадий сўз усталари Ж. Лондон, М. Горький, Г. Мопассан, Р. Киплинг, К. Хамсунлар қаторига қўяди.

Шунингдек, С. Айний асарларини чех тилига таржима қилган, ёзувчи ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир қатор тадқиқот ишлари олиб борган чехословакиялик шарқшунос олимлар Ян Рипка ва Иржи Бечкалар ҳам С. Айний номини дунёга танилган адиблар билан бир сафга қўядилар.

Дарҳақиқат, ўз ижоди билан мактаб яратган С. Айний ижоди дунё аҳамиятига моликдир. Осинё ва Африка ёзувчиларининг 1962 йилда Қоҳирада бўлиб ўтган конференцияси Декларациясида Шарқнинг классик санъаткорлари Рабиндранат Тагор, Лу-Синь, Тоҳо Хусайн, Мухтор Аvezовлар қатори Садриддин Айнийнинг номи ҳам ҳурмат билан тилга олинади.

Маълумки, Айний асарлари 20-йиллардаёқ хорижий Шарқ ва Ғарб мамлакатлари китобхонлари қўлига етиб

борган ва улар томонидан зўр ҳурмат ва эҳтиром билан севиб ўқилган эди. Бу жиҳатдан эронлик прогрессив аёл Шукуҳ Ховариённинг бундан эллик йил аввал Садриддин Айнийга йўллаган бир мактуби характерлидир. Шукуҳ Ховариён кўпчилик китобхонлар сингари «Роҳбари дониш» (1928 й., № 6) журналида тожик адабиётшуноси Раҳим Ҳошимнинг «Биринчи инқилобий тожик қиссаси» тақризини ўқиб ғоят ҳаяжонланади. Оддий тожик йигити камбағал Одина билан пок севги-садоқатга эга бўлган меҳнаткаш тожик қизи Гулбибининг эрк ва озодликка, бахт-саодатга эришиш йўлидаги машаққатли курашлари ва бу кураш йўлида қурбон бўлишлари муштипар аёлнинг қалбини тўлқинлантиради ва қаттиқ изтиробга солади. Техронлик бу аёлнинг қалб сўзлари «Роҳбари дониш» журналининг 1928 йил 8—9-сонларида эълон қилинади. Шукуҳ Ховариён ўз мактубида қуйидагиларни ёзади: «Мен «Роҳбари дониш» журналининг 4-сонида «Биринчи инқилобий тожик қиссаси» сарлавҳаси остида босилган мақолани ўқидим. У мени ғоят ҳаяжонлантирди ва мен бу мактубни сизларга — озодлик ва инқилоб ғояларини форс тилида тарғиб қилувчиларга ёзишни мақсад қилдим. Шарқдаги зулмга гирифторларнинг нола ва фарёдларини ўзида ифодалаган бу муқаддас китоб («Одина» повести)ни мен ҳануз кўрганим йўқ... Минг афсуски, бу китобни ўқишдан, озодликка ундовчи фикрлар нуридан баҳраманд бўлишдан ҳали маҳруммиз. Мен Техроннинг бир бурчагида ўтириб, журналингизнинг бизга етиб келишига кўз тиккан ва уни ўқишга жуда ташна бўлган аёллардан бириман. Чунки унда бизнинг ўз орзуларимиз акс этганки, мамлакатимиздаги матбуот бундай ҳаракатдан холи... Менга — Эронга бу китобдан бир нусха юборишингизни илтимос қиламан. Ахир мен ҳам сизларнинг заҳматкаш бир синглингизман ва китобни олиш мақсадида ғоят катта умидлар билан озод ва инқилобий Тожикистонга кўз тикаман».

Кейинроқ, 20 ва 30-йилларда Эрон ва Афғон маърифатпарвар зиёлилари ўртасида С. Айний ҳаёти ва ижодига қизиқиш анча ортади. Адибнинг 1926 йилда Москвада чоп этилган «Намунаи адабиёти тожик» («Тожик адабиётидан намуналар») номли илмий-тарихий асарига ҳам қизиқиш кучаяди. Чунки С. Айнийнинг бу ноёб китобида Ўрта Осиё ва бутун Шарқ оламида яшаб

ижод (X—XX асрларда) этган 200 дан ортиқ шоирлар, ёзувчилар ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли материаллар берилган эди.

Қўшни Шарқ мамлакатлари Эрон, Афғонистон диёрида Совет Урта Осиёси республикаларининг иқтисодий, маданий ҳаётига қизиқиш тобора ўсиб борди. Афғонистон ва Эрон мамлакатлари билан СССРнинг маданий алоқалари мустаҳкамланди. Совет Урта Осиёси республикалари маданияти ва адабиётига қизиқиш кучайди. Эронда 20—30-йиллардаёқ устоз Садриддин Айний асарларидан айрим намуналар марказий матбуот саҳифаларида, жумладан, Эрон мамлакатининг марказий журнали ҳисобланган «Паёми Нав», «Сухан» журнали саҳифаларида эълон қилинади. Адибнинг эронлик машҳур шоир Абулқосим Лоҳутий газаляга бағишланиб ёзилган «Дили Лоҳутий» («Лоҳутий дили») номли машҳур мухаммаси «Паёми Нав» журнали саҳифасида (1933 й.) эълон қилинади. Худди, шунингдек, С. Айнийнинг «Одина» номли повестидан парчалар, мазкур асар ҳақида изоҳлар ҳам «Сухан» журнали саҳифаларида чоп этилади.

Маълумки, 1934 йилда бутун дунёнинг тинчликсевар прогрессив жамоатчилиги форс-тожик адабиётининг буюк классик шоири ва мутафаккири Абулқосим Фирдавсийнинг минг йиллик улуғ тўйини тантанали равишда нишонлаган эдилар. Мамлакатимизда Фирдавсий юбилейига тайёргарлик ва уни намунали ўтказиш мақсадида шарқшунос ва адабиётшунос олимлардан Е. Э. Бертельс, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат кабилар зўр фаолият кўрсатиб ишладилар. С. Айний Шарқда илм-фаннинг забардаст донишманд олими Фирдавсий фаолияти, унинг шоҳ асари «Шоҳнома»га бағишланган қатор тадқиқот ишлари олиб борди.

Маълумки, 1942 йилда СССР Фанлар академияси Тожикистон филиали Президиуми раиси академик Е. Н. Павловский Эрон Фарҳангистонига (Эрон тил ва адабиёт академияси) иттифоқимизда нашр эттирилган энг яхши китобларнинг катта бир қисмини топширади. Эрон прогрессив зиёлилари Садриддин Айний асарларига айниқса катта эътибор берадилар. Нашриёт, газета ва журналларимизнинг редакцияларига Эрон жамоатчилиги, прогрессив зиёлиларидан С. Айний асарларини ва айниқса ёзувчининг ҳаёт ва ижод йўлидан ҳикоя қилув-

чи материалларни кўпроқ юборишлари тўғрисида илтимоснома ва талабномалар ёғилиб кетади.

Кўп миллатли совет адабиётининг атоқли арбоби С. Айний ҳаёти ва ижодий фаолиятини актив тарғиб этишда Эроннинг машҳур адиблари Саид Нафисий, Парвиз Натали Хонларий, Абулқосим Лоҳутий кабиларнинг роли катта бўлди. Техрон университетининг профессори, Эрондаги тил ва адабиёт академиясининг аъзоси, СССР — Эрон маданий алоқалар жамияти правлениеси асосчиси ва актив аъзоси, машҳур адабиётшунос ва шарқшунос олим Саид Нафисий С. Айний асарларини севади ва адиб асарларини Эрон меҳнатқашлари орасида кенг тарғиб этишда жонкуярлик қилади. С. Нафисий айниқса устод Айнийнинг адабиётшунослик, шарқшунослик ва адабиёт тарихини ўрганишга доир тадқиқотларини юксак баҳолайди.

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ташкил топган куннинг 20 йиллик байрам тантаналари кунларида С. Айний ва С. Нафисийлар учрашишган ва бир умрга дўстлашиб кетишган эдилар.

Алишер Навоий ижодига бағишланган илмий конференцияда (1948) С. Айний ва С. Нафисийлар иккинчи мартаба Тошкентда учрашадилар. Бу учрашув, мулоқотларда икки адиб халқлар дўстлиги, адабиётлар дўстлиги ва адабий, маданий алоқалар ҳақида мароқли суҳбат қурган эдилар.

Улкан санъаткор Садриддин Айнийнинг номи ва бой ижоди қўшни Афғонистонда ҳам маълум ва машҳурдир. Зотан адиб ўзининг машҳур асари «Етим» повестида 20-йиллардаги Афғонистон ҳаётини атрофлича тасвирлаб берган эди. «Етим» повестининг ижобий қаҳрамонларидан Сора ва унинг ўғли Етим — Шодининг Афғонистон дашту саҳроларида кечган ҳаётлари С. Айнийнинг мазкур асарида реал чизиб берилган. Қўшни Афғонистон Фаилар Академияси Президенти, машҳур шоир ва олим Гулпоча Улфат, афгон халқининг севимли адиби Сарвар Гўё сингари фан ва маданият арбоблари ҳам С. Айний адабий ижодига зўр қизиқиш билан қараб, адибнинг бой ижодиётини тадқиқ этдилар.

Афғонистоннинг йирик адибларидан бири Сарвар Гўё қадимий Самарқанд шаҳрида устод Садриддин Айний билан (1945 й.) учрашади. Учрашув давридаги қизгин суҳбат вақтида С. Айний Бухоро диёрини қонга тўлгаз-

ган мустабид золим амир Олимхоннинг кейинги тақдири билан қизиқади. Сарвар Гўё амир Олимхоннинг икки кўзи кўр бўлиб, Афғонистонда вафот (1940 й.) этганлигини айтади. Жаллод амир Олимхон фармони билан етмиш беш дарра калтакланган С. Айний Бухоро амирининг бутун разолат ва ваҳшийликларини кўз ўнгига келтириб, «Мардумнинг кўз ёшларини селдек оқизган, бегуноҳ одамларнинг қонини тўккан жаллод ё кўр, ёки шол бўлиб ўлмоғи лозим», дейди С. Айний. Адиб амирикнинг реакцион тузумига, унинг амир ва амалдорларига доимо нафрат ҳисси билан қараб келган эди.

«Мен С. Айнийга тенг келадиган одамни учратмаганман. Мен бу буюк инсонга шунчалик тез кўникиб қолдимки, дарҳол унга ўз қалбимни очдим. У қадрдон дўстим бўлиб қолди. Ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган бу меҳри дарё зот сиз ва бизнинг ўлкаларимизнинг муносиб вакилидир»,— деб ёзган эди Сарвар Гўё.

Адибнинг автобиографик характердаги икки машҳур асари «Эски мактаб» повести, «Бухоро» номи билан хорижий мамлакатларда кенг тарқалган «Эсдаликлар» номли мемуар асари, Хитой Халқ республикасида ҳам қайта-қайта (1953—1958 йй.) нашр қилинди. Ёзувчининг «Эсдаликлар»и эса кўп миллионли хитой халқининг сеvimли китобига айланиб қолди. Бу асар Хитойда катта, оммавий тираж билан (1953, 1956, 1957, 1959 йй.) такрор ва такрор чоп этилди. «Эсдаликлар»нинг 1959 йилда чоп этилган нусхасидаги «кириш сўз»да таржимон қуйидагиларни ёзади: «Асарнинг бош қаҳрамонлари — оддий, софдил кишилардир. Улар повестда тасвирланган золим амалдорларга нисбатан бир неча поғона юқори турадилар. Чунки муаллиф эҳтироми, симпатияси шу оддий одамлар томонида туради».

С. Айнийнинг «Эски мактаб» повести 1956 йилда Шанхайда оммавий тиражда нашр этилади. Адибнинг «Бухоро» номи билан хорижий ўлкаларга донг таратган «Эсдаликлар» номли мемуар асари кўп миллионли хитой тилига ағдарилиб қайта-қайта нашр эттирилди ва «Эсдаликлар» ҳақида тақризлар ва мақолалар Хитой матбуотида эълон қилинди. Масалан, С. Айний «Эсдаликлар»н ёзувчи ҳаёт вақтидаёқ 1953 йилда Шанхайда оммавий тиражда чоп этилган эди. Орадан сал вақт ўтгач, 1957 йилда адибнинг машҳур «Эсдаликлар»ига яна муурожаат этилади. Мазкур асар китобхонларнинг талаб

ва эҳтиёжини қондириш мақсадида қайтадан таржима қилинади ва «Бухоро» номи билан 1957 йилда Шанхайда хитой тилида чоп эттирадilar.

Маълумки, Улуғ Ватан урушидан аввалги беш йилликлар даврида мамлакатимиз меҳмони бўлган Ҳиндистоннинг улуғ санъаткор адиби Рабиндранат Тагор ўзининг «Россияга мактублар» номли публицистик мақолаларида Совет Урта Осиёси республикалари социал тараққиётига зўр ҳавас ва қайноқ муҳаббат билан қараган эди. С. Айний асарлари ҳинд халқига ҳам таниш эди. Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда совет делегациялари составида улуғ Ҳиндистон дёрига сафар қилган Ленин мукофотининг лауреати, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, машҳур тожик совет шоири ва публицисти Мирзо Турсунзода устод С. Айний асарлари ҳинд халқи қалбидан ўрин олганлигини қуйидагича ёзади:

«Биз «Доҳунда» романини Ганг соҳилларида учратдик. Роман ҳинд тилига таржима қилиниб, ҳинд халқининг қўлидан тушмаяпти. Бу китоб эзилган халқнинг босқинчиларга қарши курашида ёрдам берувчи ёрқин машъалдир». «Доҳунда» романи 1948 йилда Оллоҳободда ҳинд тилида нашр эттирилди. Романи рус тилидан ҳинд тилига Ҳиндистоннинг машҳур адиби Роҳул Санкритяян моҳирлик билан таржима қилган.

Айний асарларини Ҳиндистонда кенг пропаганда қилган, ёзувчи асарлари ҳақида тақриз ва изоҳлар ёзган машҳур адиб Роҳул Санкритяян С. Айнийнинг бошқа бир прозаик асари «Етим» повестини ҳам ҳинд тилига ағдаради. Асар 1956 йилда Оллоҳободда оммавий тиражда чоп эттирилади. Худди шу моҳир таржимон Роҳул Санкритяян 1952 йилда Патна шаҳрида ҳиндий тилида Шарқ ва Ғарб оламига манзур бўлган «Судхўрнинг ўлими» повестини ҳам нашр эттиради. Орадан бир йил ўтгач, 1953 йилда эса ҳинд халқи ёзувчи С. Айнийнинг бошқа бир машҳур романи «Қуллар»ни ҳинд тилида ўқиш бахтига мушарраф бўлади. Шунингдек, С. Айнийнинг «Эсдаликлар»и ҳам авторнинг мазмундор сўзбошиси билан 1961 йилда бенгал тилида нашр эттирилди.

Устод Садриддин Айний вафотидан икки йил кейин, 1956 йилда адибнинг «Эсдаликлар» асарини араб ёзувчиси Ҳамид Абу Саъд русчадан араб тилига таржима қилади. Инқилобдан аввалги Урта Осиёнинг феодал

ҳаётини, айниқса Бухоро амирлиги давридаги реал ҳаёт картиналарини ҳикоя қилувчи бу асар Ливан пойтахтида «Бор-Ул Байрут» нашриёти томонидан 1957 йилда чоп эттирилади. Ливан илмий жамоатчилиги, тараққий-парвар зиёдилари араб олами матбуотида Шарқнинг аллома санъаткори С. Айнийнинг бошқа бадиий полотноларини ўқишга чанқоқликларини билдирадилар. Бунини биз Байрут шаҳрида чиқадиган «Ал-адиб» журнали саҳифаларида С. Айний асарлари ва айниқса «Бухоро» китобининг таржимаси билан боғлиқ қатор тақризлар ва мақолалардан ҳам билишимиз мумкин.

Аллома санъаткор, зуллисонан ёзувчи устод С. Айнийнинг умрбоқий ранг-баранг ижодиёти ва ижтимоий фаолияти дунёвий аҳамиятга моликдир. Адибнинг ҳаёт ҳақиқатини реалистик акс эттирган барча катта-кичик асарлари кўпчилик халқлар тилида қайта-қайта нашр этилиши фикримизнинг далилидир.

Шеърӣ бағишлов

АЙНИЙГА

(Бадеҳа)

Бу оқсоқоллик сенга субҳи содиқдай,
Шу ёшда бошланади танинг каби йигит бир умр
Умрки, ишқ ила, ижод ила, ғурур-ла тўла!
Умрки, бунда йигит эҳтироси, завқи, сурур.

Зулм йўлини оша келмиш бу ерга «Дохунда»,
Оғир кишанли ғуломлар оларди қонли нафас,
Ғуломлар оламин сезгувчи қалб сенда,
Бу, «Қуллар» куйчиси ҳурмат билан яшар — ўлмас!

Усар сеvimли ва бахтли бизнинг шонли Ватан,
Ҳаётимиз ҳали минг шоҳномалар бўлади.
Ёзишда шоҳ асарингни сен билан бир тан
Қалам сафи азамат навдалар билан тўлади.

*«Қизил Ўзбекистон», 1935, 15 декабрь,
№ 287*

ШАЙХЗОДА

АЙНИЙГА

Исми хон, хулқи чирик, баччапараст,
Қонли бир гўшхонанинг жаллоди.

Синдирай деб қаламингни қилса-да, қасд,
Қанчалар қилмади илҳомни шикаст,
Сени синдирмади золим ва замон,
Сени синдирмади зулмат ва зиндон.
Мустабиднинг юзига урди қилич,
Жим туrolмасди сотилмас виждон.
Бу ютуқларга китобинг соқчи,
Яшнаган халқи этар бир қисса.
Ғолиб ҳисларни яратмоқ яхши,
Куйла элнинг зафарин эй, бахши!

«Қизил Ўзбекистон», 1935, 15 декабрь,
№ 287

АБУЛҶОСИМ ЛОҶУТИЙ

ЕТМИШ БЕШ ЙИЛ

Етмиш беш йил ўтди қутлуғ умридан,
Аммо қариликдан ғубор тегмаган.
Хон амир урди етмиш беш дарра,
Мард тутган ўзини, бўйин эгмаган.

Бугун азиз халқин хизмат юкини
Елкада кўтарар, кафтида замин.
Навқирон мўйсафид, бунча қудратни,
Ким берди деб сўранг?— дер: буюк Ленин!

Тигдай ўткир қолур унинг қалами,
Янги шоҳ асарлар орзу қиларман.
Етмиш беш йил ўтди. Мен унга яна,
Янги етмиш беш йил даврон тиларман.

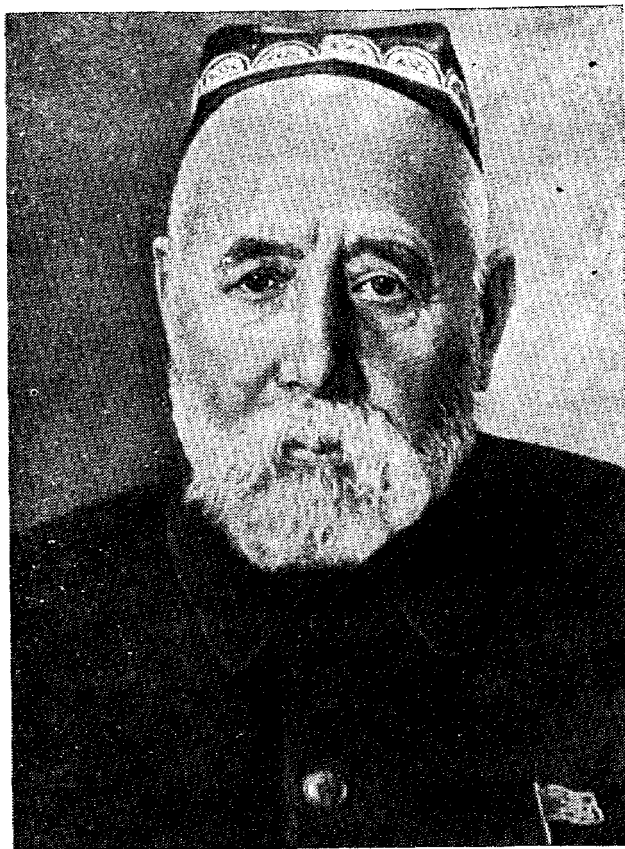
Жонибек Қувноқ таржимаси

АМИН УМАРИЙ

САНЪАТҚОР

(С. Айнийга)

Субҳ, шом доим шунидам «Доҳунда», «Қуллар» оҳини,
Сад азоб, сад лак ситам тўсган уларнинг роҳини.
Ҳурмати бисёр ила мақтай улар ҳамроҳини,
Зиндабод! Устод, бўлсин юрак шеърятти.

Айний — СССР Олий Совети депутаты.

Минг ғазаб-ла кучга кирмишди амирни чораси,
Бош кесишда кулди жаллод қон бўлиб кўз қораси.
Неча маҳкум бўлди ҳар кун шум ажал овораси,
Топталиб садпора бўлди ғамлиларнинг нияти.

Тушди етмиш беш таёқ, тўлғанди гавда ҳар томон,
Дор тикилди, гўр қазилди... Гўрки, у қоп-қора қон,
Қилғилиқни қилди баттар, етти ёт бегона хон,
Тошди денгиздек бўлиб, зўр инқилоб азмияти.

Сен қалам-ла пора этдинг мозийнинг асрорини,
Биз ўқиймиз завқу шавқ-ла инқилоб ёдгорини.
Жанг суви сероб қилди, санъатинг гулзорини,
Янги дунё ишқи-ла қайнар адиб фикрияти.

«Қизил Тожикистон», 1 декабрь, 1935 йил

МИРМУҲСИН

УСТОЗ БИЛАН УЧРАШУВ

У ўтирар ўйчан, кекса аллома,
Йигирманчи аср Саъдий, Ҳофизи...
Қўлимда устоздан устозга нома,
Қўзларимда юзи, юракда сўзи.
Тикиламан унга, ҳавас, иштиёқ,
Ўзимни йўқотиб, адашиб гапдан.
Жиндек тортинишу қандайдир уят...
Ва лекин шодлигим тошарди қалбдан.
Боқиб юзларига, минг йиллик, ноёб
Нафосат тарихин кўраман аён.
Сомоний давридан то ҳозиргача
Буюк устод менга қилади баён
Бухоро тарихи, «Ал-Қонун» сири
Бедилу Улугбек... барин кўраман,
Китоб йўқ тушмаган унинг кўз қири —
Шарқу Фарб, Шимолу. бундан то Яман.
Ўрта Осиёлик донишманд адиб,
Халқ номини элтди кўп олисларга.
Қалам аҳлин унчалик заҳматкашини
Кўрмадим, мен орзу қилдим умрга.
Уч бор кўрдим уни — Тошкент, Самарқанд,
Душанбада кўрдим, тингладим суҳбат...
Меросга содиқу авлодга ғамхўр,
Нутқи қайноқ эди, фикрда Суқрот.
Тўртинчи бор мотам кун итиб бордим,
Раҳбарларим олиб учди самолёт билан.
Мен сизни кўтардим, Устоз, елкамда,

Кўзда ёшу қалбада алам-ўт билан.
Бешинчи бор бордим, гўзал Душанба
Майдонида мрамар қад кўтарибсиз.
Бош эгдим бош яланг — эътиқод, таъзим.
Тирикдек навозиш қилдингиз ва сиз,
Тоғлар орасида ўсган зўр шаҳар —
Тоғжик пойтахтида турасиз абад.
Зиёратга келдик, устод, бу саҳар,
Асарларингиздан мамлакат обод
У ўтирар ўйчан, кекса аллома,
Йигирманчи аср Саъдий, Ҳофизи...
Ўнг қўлим кўксимда, устодга таъзим!
Кўзларимда юзи, юракда сўзи.

ОМОН МУХТОРОВ

ИСЕНҚОР

(Садриддин Айнийга)

У исённи эътиқод деб, билди бир карра.
Бу йўлдан қайтгин деб, алдашди.
У исённи эътиқод деб, билди бир карра.
Регистонда калтаклашди етмиш беш дарра,
Қоронғи зиндонга ташлашди.
У исённи эътиқод деб, билди бир карра.
Қувгинлар, таъқиблар авжига минди.
Жисмида қолгандек калтакдан яра,
Унинг юрагида калтаклар синди.
У қад кўтарганди бўрон олдидан,
Бўлди, енгилдим деб, айтмади.
Қайтмади ҳеч қачон эътиқодидан,
Исёндан қайтмади...

ДОСТОН

МИРЗО ТУРСУНЗОДА

*Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин
мукофоти лауреати*

АБАДИЯТ ЧИРОҒИ

(Достон)

ИНТИЗОРЛИК

Кўз юммай у тунни бедор ўтказдим,
Паришон,

безовта,

ночор ўтказдим.

Умидвор кўзимга келмасди уйқу,

Тинчлигим олганди сеҳрли туйғу.

Чекишдан қирилиб қолганди томоқ,

Сочларим тўзғиган,

панжалар тароқ.

Гугуртни чақдим, ўчирдим шу дам,

Унутдим папирос тутатишни ҳам.

Уйни гир айландим,

ўтирдим, турдим,

Хаёл сўқмоғида елиб-югурдим.

Шеър ёзгин, дер эди тўлғаниб юрак,

Бошингдан ўтганин ёзмоғинг керак.

Тун ярим,

сукунат ҳоким ягона,

Илҳом парисига бешикдир хона.

Утирдим,

бирор сатр ёзмасдан бироқ,

Ҳамма маст уйқуда,

фақат мен уйғоқ.

Умидвор ёнарди кўзим чироғи,

Умидвор шовиллар дилимнинг боғи.

Тун ярим,

сукунат унинг устунни,

Унсизлик олганди қўйнига уни.

Чурқ этган садо йўқ,
 қуш қоқмас қанот,
 Уйқунинг нашъасин сураб мавжудот.
 Ошиқлар роз айтмас,
 япроқлар ҳам жим.
 Оламнинг тахтида сукунат ҳоким.
 Фақат боғ томондан эсарди насим,
 Ёқимли, атирбўй, дилрабо, ҳалим.
 Эшикни очдим куз тикдим бирпас,
 Уй ичи осуда оларди нафас.
 Фазонинг қўйнида юлдузлар базми,
 Юлдузлар розида ошиқлар назми.
 Жонга жон бағишлар туннинг ҳавоси,
 Мусаффо ҳавонинг йўқдир баҳоси.
 Баҳор тўй бошларди апрель ойида,
 Инжулар сочилган гуллар пойида...
 Гилоснинг гулларин ўйнарди сабо,
 Олунинг куртаги боқар маҳлиё.
 Токларнинг шираси сизиб турарди,
 Заминнинг юраги гуп-гуп урарди.
 Дарахтлар қалбида ҳосил ташвиши,
 Тунда ҳам қайнарди уларнинг иши.
 Баҳордан саховат тиларди бари,
 Яшнарди саховат кўргани сари.
 Дарахтлар, сизларни топсин деб камол,
 Асрадим кўзимнинг гавҳари мисол.
 Кўкартдим, яшнатдим тинмайин сира,
 Қадримга етдингиз: уй тўла шира.
 Яна бир баҳорнинг бахши бор сизда,
 Яна бир ҳосилнинг нақши бор сизда.
 Сиз каби бу тунда бир ташвишим бор,
 Бир дарду бир даво этар беқарор.
 Гўдаклар дунёси кўринди шу он,
 Дардимнинг давоси кўринди шу он.

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

Тонг отди,
 уйқудан уйғонди шаҳар,
 Қуёш чўққилардан бошлади сафар.

Эгшимда сурпдан тикилган хилъат,
Бошимда бир орзу, бир ташвиш фақат,
Уқдай учиб бордим қутлуғ жаҳонга,
Гўдаклар фарёди тўлуғ маконга.
Хилма-хил нидога тутардим қулоқ,
Орзудан ёнарди қалбимда чироқ.
Биттаси йўргакда чекарди фарёд,
Дерди ё бу банддан этинглар озод!
Биттаси кўзларин очмасдан ҳануз,
Изларди оғзини очиб ризқи рўз.
Ҳар гўдак қўлида осиглиқ рақам,
Кўзи тўрт оналар бундан хотиржам.
Гўдакка тўлса ҳам бутун бир хона,
Боласин танийди сасидан она.
Танимай бўлурму қалбин овозин?
Умрининг ғунчасин, қалбин парвозин?
Фарзанддир онага кўзнинг гавҳари,
Фарзанднинг илдизи ўтар жон сари.
Доя бир гўдакни айлабон оғуш,
Чиқди бир эшикдан мағрур ва хомуш.
Еш эди гарчи у, навниҳол эди,
Гўдаклар умрида худди бол эди.
Бир куни сурар у фарзанд сурурин,
Қалбида ардоқлар муҳаббат кўрин.
Кўрмасин ҳеч қачон фарзанд доғини,
Қалби тарк этмасин шодлик боғини.
Белида тўлғонар олтин ранг кокил,
Кўзлари фируза, юзи худди гул.
Дилларнинг занжири деяр зулфини,
Қимга очар экан қалбин қулфини?
Ҳар тусли гўдакка боқдим қувониб,
Мурғаклар ҳуснидан яйраб ва қониб.
Биттаси сочсизу қор каби оппоқ,
Биттаси сочлари қора қўнғироқ.
Бири жим, бошқаси лек бесаранжом,
Биттаси ранг олган, бошқа бири хом.
Бир ота ўзини солиб минг кўйга,
Дераза ортидан кўз тикар уйга.
Жаҳл ила мўйловин тоблаб қўярди,
Одобу иззатнинг кўзин ўярди.
Кўзлари ёнарди худди шокоса,
Хотинин койирди беваж. Хулоса,
Дердиким, хотиндан хунобман, хуноб,

Туққани фақат қиз, юрагим кабоб.
Қизини кўргани кўзим йўқ энди,
Муборак этгани сўзим йўқ энди.
Дилимда айтдимки:

«Жоҳил мард экан,
Мардликнинг шаънига қўнган гард экан».
Қизчанинг онасин кўриб гулладим,
Отаси ўрнига табрик йўлладим.
Давримиз аёли келди хаёлга,
Офарин, дедим, мен шунқор аёлга.
Офарин дедим мен жигарбандига,
Бир жаҳон меҳр тугган юрак бандига.
Ишонгум, туғилган бу соҳибжамол,
Онаси мисоли бўлур баркамол.
Эл аро эътибор топар бир куни,
Меҳнати шуҳратга бурканар уни.
Бирор мард ножўя сўз қотса борми,
Бир гулга тикандай ё ботса борми,
Бундаин номардни нодон дер тамом,
Уни тиз чўқтирар ахир, вассалом.
Дояга ташладим умидвор нигоҳ,
Титраган қалбимга топмасдим паноҳ.
Доянинг юзидан нур ёғарди, нур,
Бир боқиб сўз очди, сўзлар худди дур:
«Бир тилло ўғлонга бўлдингиз падар,
Бир марди-майдонга бўлдингиз падар».
— Онаси омонми? Соғми тан-жонни?
— Қалбида қолмади ўзга армони!
Шодликдан осмонга учгандай бўлдим,
Оламни сарбасар қучгандай бўлдим.
Кўрдим мен илк бора ўғлим чеҳрасин,
Йлк бора тингладим мен унинг сасин.
Дилимнинг эшигин очдим унга мен.
Бошидан жонимни сочдим унга мен.
Лаблари қимирлар, айтар арзи бор,
Насабнинг ишқини билмоқ фарзи бор.
Эй, қизнинг отаси, мендан ранжима,
Маломат захрига боттирдинг дема.
Сенда қиз, менда-чи шер йигит, ана,
Биз учун бошланур ажиб таитана.
Қим билар, бир куни балким иккимиз,
Қудалик уруғин бирга экамиз.
Ўғлимга баҳорни тутгум кафтимда,

Адиб ўгли Қамол, қизлари Холида, Лутфия ва қариндошлари
Абдуҳамид Мансуров ва Мунира Мансуровалар билан.

Дилрабо диёрни тутгум кафтимда,
Ям-яшил ерларни тутгум кафтимда,
Молга кон қирларни тутгум кафтимда,
Зарафшон сойларин тутгум кафтимда,
Бахтга бой ойларин тутгум кафтимда.
Тутгум мен кафтимда янги қишлоқни,
Чиройда шаҳардан олди байроқни.
Тутгум мен кафтимда ҳалол меҳнатни,
Меҳнатнинг меваси, файзи — роҳатни.
Унга тортиқ бўлсин обод манзилим,
Манзилим чироғи — порлаган дилим.
Умидим, орзуйим, омолим тортиқ,
Шижоат фарзанди — иқболим тортиқ.
Бахт мудом бағрида тутмагай уни,
Умр фақат эркалаб кутмагай уни.
Тўсиқлар дуч келар ҳали йўлига,
Эртамиз шаштини бергум кўлига.
Кўз очиб кўрарсан ўғлим жаҳонни,
Курашдан қайнаган катта майдонни.
Шарқлисан,
Осиё ўғлонисан сен,
Валекин сафобахш юрт қонисан сен.

Ҳозир тинч ухлагин,
 Ором нафас ол,
 Сут эмиб,
 қут олиб,
 Шердай наъра сол!
 Энди менга рухсат,
 Борай, шаҳбозим,
 Қайрилмас қанотим,
 Балаидпарвозим.
 Табаррук бир инсон келмоқда, ўғлим,
 Таърифи таралган ҳар ёққа, ўғлим.
 Не кунлар тушмади унинг бошига,
 Заҳарлар қўшишди ичган ошига.
 Ҳар икки замоннинг тахтин кўрди у,
 Одамзод кулфатин, бахтин кўрди у.
 Орзудек юраги тоғ эрур мудом,
 Йўли ҳам сочидай оқ эрур мудом.
 Осиё нидоси аёндир унга,
 Ҳар юрак садоси аёндир унга.
 Қафт каби билар у ҳур Осиёни,
 Осиё ҳам севар улуг сиймони.

ИККИНЧИ УЧРАШУВ

Гарчи ёшу қари дейдилар вокзал,
 Шу ном бирла кирди тилга у аввал,
 Унга янги номни андоза, дерман,
 Вокзални шаҳарга дарвоза, дерман.
 Шу ердан бошланур бизнинг шаҳримиз,
 Шу ердан бошланур дўстлик наҳримиз.
 Гулбогга айланди бизнинг Душанбе,
 Гул шаҳри сайланди бизнинг Душанбе
 Бошланди бу ердан ҳаёт тўлқини,
 Россиядан келди нажот тўлқини.
 Илк михни, темирни олдик вокзалдан,
 Ҳатто ёғоч келди бизга жангалдан.
 Шу ерда дўстларни кутди ўлкамиз,
 Элларга дил жомин тутди ўлкамиз.
 Шу ерда тожикка дўстлик сочди нур,
 Шу ерда ҳар элнинг мадҳи бўлди жўр.

Шу ерга Куйбишев қўйди илк қадам,
Йўқсиллар бўлишди атрофида жам.
Партия ўглони табрик йўллади,
Тоғ бўлиб ўлканинг шаштин қўллади.
Шаҳар дарвозаси кўзим ўнгида,
Унинг овозаси сўзим ўнгида.
Дарвоза ёнида бўлиб парвона,
Шаҳбозин сафарга кузатар она.
Ёр сочин севгани силар бир ёнда.
Ошиқ-чун бир нафас фироқ армон-да!
Шу ерда юз очди ўлка пойтахти,
Шу ерда нур сочди тожикнинг бахти.
Шу ерда дийдордан бошланур калом,
Шу ерда дил-дилдан сув ичар мудом.
Висолу ҳижрондан кўзлар намланур,
Шу ерда йиғию кулги жамланур.
Шу ерда йўлларга кўзлар тўрт бўлур,
Дўст учун юраклар сўнгсиз юрт бўлур.
Шу ерда тинглайсан бўсалар созин,
Шу ерда кўрарсан дилбарлар нозин.
Шу ердан шаҳримиз топгай овоза,
Ҳар бир овозага вокзал дарвоза.

* * *

Эсимда, амирлик даврони эди,
Ҳисор тутқунликнинг макони эди.
Шаҳарда бўлса ҳам гарчи дарвоза,
Йўқ эрди жабрига ҳеч бир андоза.
Уйнарди бош ўзра қонга ботган қўл,
Эгасин нафси-чун элни сотган қўл.
У ерда мадраса, масжид бор эди,
Намозу рўзаю таҳдид бор эди.
У ерда бор эди эл учун бозор,
Ва ул бозор ичра асорат ва дор.
У ерда бор эди ҳоким қўрғони,
Қурур эди ундан ерининг дармони.
Қўрғоннинг остида зиндон бор эди,
Одамлар кўзига оғзи ғор эди.
Дарвоза ёнидан ҳайрон ўтардинг,
Қонингга беланиб нолон ўтардинг:
Қаллақесар эди дарвозабони,

Мулкинг божи эди одамлар жони.
У ерда фитначи фитна соларди,
Биродар биродар жонин оларди.
У ерда қуёшга юз тутган диёр,
Ётарди харобот узра хору зор.
Тутунга тўлганди ҳар бир вайрона,
Йўқ эрди нолаю фиғонсиз хона.
Инсон қадри буткул бўлганди поймол,
Ҳоким вақфи эди барча молу ҳол.
Бухоро тахтида ўтирган зотлар,
Жафо қўзғунига боғлаб қанотлар,
Қора айлаб мазлум, ночор бахтини,
Қон билан безарди тожу тахтини.
Ранжимиз ганжини оларди амир,
Зулмига устунлар соларди амир.
Кўзимиз ёшидай зар дона-дона,
Тахт томон оқарди... минг хил баҳона.
Дарвозага қузғун қўйган эди ин,
Ёсуман айтарди девлар қиссасин.
Дод солиб оқарди тоғнинг дарёси,
Ҳасрат-ла боқарди тоғнинг дарёси.
Бошин қора тошга урар эди у,
Камбағал хаёлин сурар эди у.
Қуш куйлаб бормасди гулнинг қошига,
Кийик йўламасди булоқ бошига.
Ит одам ҳолига қиларди нола,
Доғ бўлган қалб билан унарди лола.
Эсимда халойиқ неча марталаб,
Исён кўтаришди бўлиб ҳақталаб.
Адолат, ҳақиқат бўлсин дердилар,
Бизнинг бахтимиз ҳам кулсин дердилар.
Амирлардан шафқат тилар эди халқ,
Аммо жонин қурбон қилар эди халқ.
Халққа ёрдам келди, синди дарвоза,
Жафою кулфатдан мулк бўлди тоза.
Бу ерга озодлик қўшини етди,
Шодлик навбаҳори ғазаллар битди.
Қора тун бағрини айлабон пора,
Лола рангли юлдуз сочди шарора,
Фақирлар бошлашди янгидан ҳаёт,
Ботирлар боғлашди зафарга қанот.
Янгидан туғилди бизнинг адиб ҳам,
Қайноқ булоқ каби йўл тутди илдам.

Ташлади кифтидан эски замонни,
Оёқ ости қилди банду зиндонни.
Хуррият тонгига назар ташлади,
Бу оламгир тонгнинг васфин бошлади.
Элининг, дилининг дарди йўқолди,
Соф ҳаво топди у, тинч нафас олди.
Курашда қаламин яроқ қилди у,
Ақлу заковатин байроқ қилди у.
Адиб олмос каби сочар эди нур,
Халқ дарё эдию у порлаган дур.
Ҳозир кутмоқдаман уни интизор,
Вокзалга қарайман, кўзларим хумор.
Поезд келди, вагон қаторма-қатор,
Муштоқлар жисмига қуюлди мадор.
Кўринди эшикдан калом мумтози,
Дилдан садо берди унинг овози.
Бухоро фарзанди бўлди намоён,
«Алифбо» кўринди кўзимга шу он:
Оқлик соч-соқолини ишғол айлаган,
Ҳасталик жисмини беҳол айлаган,
Аммо ёшлик тафти юрагида жо,
Бир-бир қадам босар, қўлида асо.
Милтиллайди зўрға кўзлар зиёси,
Қўл-оёғи титрар, титрар садоси.
Қучоқ очиб уни жондай кутдик биз,
Қалбин тепишига қулоқ тутдик биз.
Қаламкаш устодга етказиб пайғом,
Шаҳар бошдан-оёқ дерди: «ассалом!»
Қўша-қўша салом келди Айнийга,
Қўшиқ бўлиб калом келди Айнийга:
Ушал тонг иқболнинг айшин сурдим мен,
Икки азиз инсон юзин кўрдим мен.
Бириси гўдагим — қанотим эди,
Бирини умрим панди — устозим эди.

БОҒДА

Сўз очайин сизга гўзал бир боғдан,
Боғи эрамдан ҳам афзал бир боғдан.
Сиз бу боғда нурнинг сайрин кўрурсиз,
Дилларда сурурнинг сайрин кўрурсиз.

Мангу чироқ бунда зиё бахш этур,
Қуёшнинг беҳисоб нурин нақш этур.
Қоғозу қаламни олдиға қўйиб,
Хаёлға чўмганди мўйсафид адиб.
Адибнинг кўнглига шодлик солдик биз,
Икки соат олдин қарши олдик биз.
Табиат ҳам уни кўрмоққа келди,
Чаман ҳам аҳволин сўрмоққа келди.
Дерди юз ноз ила атрофида боғ:
«Гулларим атридан қолмас дилда доғ.
Инсон учун менинг саҳним шуълабор,
Баҳордир, баҳордир, баҳордир, баҳор».
Майса бош кўтарган ҳовуз бўйида,
Лола қадаҳ тутар ишқнинг кўйида,
Она-Ер тафтидан олибон мадад,
Барча ўсимликлар кўтарганда қад.
Баҳорнинг япроғи чиройда ўзга,
Товланар мисоли сирғадай кўзга.
Суманбўй гулбоғдан олибон нафас,
Қувнаб сайрашарди қушлар басма-бас.
Икки-уч кундирки, ёғмасди ёмғир,
Чақин ҳам отмасди осмонкесар тир,
Кўкатлар қуёшга чўзардилар бош,
Олтин лаган каби порларди қуёш.
Қуёшнинг шуъласи бўлиб мақбули,
Ундан кўз узмасди себарга гули.
Тун узоқ, еларди шаббода майин,
Зиё уммонига ўхшарди замин.
Чўлу тоғ латофат сочмоқда эди,
Баҳор хазинасин очмоқда эди.
Енимда турарди Шарқ оқсоқоли,
Нурда чўмиларди унинг иқболи.
Адиб бўлган эди нурдан давлатманд,
Жон-дили нур ила бўлганди пайванд.
Ёруғликни доим қиларди орзу,
Умидин узмасди ёруғ кундан у.
Бухоро ҳужраси аммо тор эди,
Зулмат бу ҳужрага мудом ёр эди.
У ерда билмасди қуёш қай вақтда,
Уйқусин тарк этиб, ўтирар тахтга?
Юлдузли осмондан ерга боқиб ой,
Унга қай тахлитда бахш этар чирой?
Қуёшнинг йўлига айлабон нигоҳ,

Нечун шафақ тортар дилдан ўтли оҳ?
 Олганди эски Шарқ унинг нигоҳин,
 Кўрарди тобутлар намоишгоҳин.
 Эшикдан ҳужрага кирарди бирга,
 Ҳам одам, ҳам ҳаво ўхшаб чилвирга.
 Мадраса-ҳужрадан ҳар кун саргайиб,
 Дилозор шаҳарга боқарди адиб.
 Бухоро гумбази остида мангу.
 Тулли Осиёни кўрар эди у.
 У ерда оқарди одамзод қони,
 У ерда қолмасди қузғун армони.
 Ажал қилар эди қувнаб наззора,
 Ёв эди у ерда оқ ила қора.
 Тонг отди, шом бўлди, дея муаззин,
 Ул ҳужра аҳлига қиларди тайин.
 Мадраса чироғи даҳшатли тунда,
 Худди тун қуртидай ёнарди унда.
 Ул нуржўй, адабжўй кўзига гоҳи,
 Ой нури бўларди Хайём нигоҳи.
 Саъдийни ўқирди гоҳ ёна-ёна,
 Бўлиб Рудакийга гоҳи парвона,
 Шеърдан нур изларди, чироғ изларди,
 Ҳаёт кечирмоқ-чун сабоқ изларди.
 Сеҳрли калом-ла суҳбат қурарди,
 Унинг ёди билан ётиб турарди.
 Шеърда пинҳон эди унинг нажоти,
 Шу тахлит ўтарди нуржўй ҳаёти.
 Унга дердиларким «юзингдир сиёҳ,
 Одамга ёруғлик изламоқ гуноҳ.
 Зиндон туби бўлғай энди маконинг,
 Ўзинг ўларсану қолғай армонинг»,
 Кишан солди жаллод адиб қўлига,
 Ғов қурди истибдод адиб йўлига.
 Кутди у кўп тонгни интизор бўлиб,
 Бемору хастаю хору зор бўлиб.
 Рус келди,

зиндондан қутқазди уни,
 Кундузга айланди қоронғи туни.
 Ечди Октябрь банддан қўлини,
 Нур сочиб ёритди унинг йўлини.
 Янгидан туғилди, ёшарди адиб,
 Тожик халқи учун бўлди у ҳабиб.
 Йўқолди тутқунлик, зорлик кезлари,

Аммо йўқолмади таёқ излари.
Эл ичра шон-шуҳрат топган ул мумтоз
Дафъатан бўлганди нурдан бениёз.
Ватан парчалади зулмат домини,
Шуҳратга буркади Айний номини.
Устод сайқал берди адаб тилига,
Чироғ бўлди янги олам элига.
Нур бўлиб товланар юзи, кўзлари,
Машриқ саргузашти унинг сўзлари.
Айнийдай ожизу ҳақир эди Шарқ,
Жаҳолат домида асир эди Шарқ.
Кўҳна Шарқ уйғонди, уйғонди бугун,
Эркесварлар бирла бўлди бир бутун.
Курашчан, сулҳпарвар, зўр паҳлавон у,
Қора тупроқ эди, ҳозир осмон у,
Ҳанузгача Ғарбдан келур гарчи танк,
Осиё томонга қилмоқ учун жанг.
Ҳануз кўтарилар Машриқдан тутун,
Нефть ёнар, тутундан айлабон устун.
Озор етказмоқчи араб жонига,
Чангал солмоқчилар дастурхонига.
Ёвлар даҳшатидан қўрқмас лек Машриқ,
Уларнинг кўзига боқар тик Машриқ.
Ҳаёт баҳорини севиб қолган у,
Янги жангга қарши жанг қилар мангу.

* * *

Маст бўлиб иккимиз гуллар бўйидан,
Хушҳол ўтирардик ҳовуз бўйида.
Фарзандим овози эсимга тушди,
Бу овоз хаёлим парисин қучди.
Янги бир тўйим бор ахир уйимда,
Элимга тўёнам бор бу тўйимда.
Кўз тикдим ранж тортган мўйсафидга мен,
Унинг чеҳрасига — чин хуршидга мен.
Манглайига қатор хатлар чизилган,
Босган ҳаёт йўли гўё тизилган.
Устод муборакбод қиларди гўё,
Сўз билан бошимни силарди гўё.

Дерди у: «Одам ҳам мисли дарахтдир,
Илдизи бўш бўлган дарахт карахтдир.
Ниҳол унгай сувдан, қуёш нуридан,
Боғбоннинг меҳнати, меҳри қўридан.
Дарахт қанча кўпроқ илдиз отса гар,
Унга зиён қилмас ҳеч қандай хатар.
Абадий қолмоқни истасанг сен ҳам,
Илдиз от Ватаннинг хокига маҳкам.
Ўғлини тарбият қилгин, падарвор:
Курашчан халқига бўлсин токи ёр.
Ватан ишқи ёнсин унинг қалбида,
Муҳаббат уйғонсин унинг қалбида.
Тоғларни Машриққа ўхшатсам агар,
Бундай ўхшатмани дерсан мўътабар.
Тоғлар кўринишда серсават эрур,
Тоғларнинг бошида фаровондир нур.
Мусаффо сувлар бор алар қўйнида,
Қорли ўтовлар бор алар бўйнида.
Ёт мулкнинг тоғлари аммо бошқароқ,
Сен унга заковат кўзи билан боқ:
Кўзингга чалинур жимжит тўқайзор,
Аммо ҳар қадамда унинг доми бор.
У ерда дуч келар қоп-қора дарбанд,
У ернинг йўллари жарлик-ла пайванд.
Бухоро ҳужраси сингари унда,
Одамлар кун кўрар қоронғи тунда.
Фарзандингга мудом эслатгил зиңзор,
Душманнинг макридан бўлсин хабардор.
Ҳар жойга билимдан етказсин пайғом,
Зулмат, жаҳолатдан олсин интиқом.
Жон пардасин солсин дўстлар йўлига,
Муҳтожлар қўлини олсин қўлига.
Заррадай порласин ҳар бир манзилда,
Сўнмас чироқ бўлсин ҳар бир манзилда.
Биздандир наслимиз оламга ёдгор,
Башар келажаги унга интизор».

* * *

Азизлар, синсин деб дилнинг армони,
Назмга солдим мен ушбу дostonни.
Бир тонг тарихини баён айладим.

Унинг гўзаллигин аён айладим.
Апрель ойи эди, навбаҳор эди,
Табиат ям-яшил, гул нисор эди,
Унутмоқ мумкинми мумтоз адибни,
Одамга ақлу ҳуш бўлган ҳабибни?..
Эсимдан кетарми, ширии ўғлоним,
Сенинг овозингни тинглаган ошим?

1959 йил
Тожикистандан Барот Бойқобилов ва Жонибек
Қувноқ таржималари

МУНДАРИЖА

Совет Шарқининг аллома санъаткори. (Муқаддима ўрнида) 5

ҚАЛБ СЎЗЛАРИ

Файзулла Хўжаев. «Одина» повести хусусида	9
Назир Тўрақулов. Бухоро инқилоби ҳақида	11
Комил Яшин. Азиз сиймо	14
Ойбек. Шарқ адабиётининг билимдони	17
Ғафур Ғулом. Муҳтарам устоз	18
Муҳтарам дўстларимиз, қариндошларимиз	19
Абдулла Қаҳҳор. Совет маданиятининг атоқли арбоби	22
Иброҳим Мўминов. Устоз Айний	28
Мирзо Турсунзода. Меҳнатга ҳамдам эди	30
Чингиз Айтматов. Икки санъаткор	31
Саид Нафисий. Улуғ инсон билан суҳбат	34
Альфред Курелла. Шарқ-Ғарб воситачиси	37
Жалол Икромий. Бухоро шайдоси эди	40
Собиржон Иброҳимов. Айний — навоийшунос	42
Воҳид Абдуллаев. Илм-маърифат денгизи	47
Қудрат Хўжаев. Инсонпарвар адиб	52
Ҳабибулло Қодирий. Абдулла Қодирий ва Айний	56
Исмоил Акрам. Устоз ёрдами	62
Раҳимжон Муқимов. Илк учрашувлар	71
Малик Раҳмон. Улкан адиб хотираси	78
Фаттоҳ Раҳмон. «Қул бобо ёки икки озод»нинг туғилиши	83
Очил Тоғаев. Айний Бухорода	86
Яҳё Йўлдошев. Ешларнинг ғамхўри	94
Ҳақим Ҳомидий. Устозни эслаб	99
Қурбоний Убайдуллаева. Адиб хонадонига	102
Неъмат Аминов. Устод табассуми	112
Мардонқул Муҳаммадқулов. Биринчи учрашув	116

МАҚОЛАЛАР

Е. Э. Бертельс. Айнийнинг «Бедил» монографиясига муқаддима	125
Зариф Ражабов. Забардаст совет олими	129
И. С. Брагинский. «Эсдаликлар»	132
Ботир Валихўжаев, Раҳим Воҳидов. Садриддин Айний ва ўзбек адабиёти	138

<i>Наби Раҳимов. Нозиктабъ ва сезгир</i>	154
<i>Ҳамид Ҳомидов. Айний-фирдавсийшунос</i>	164
<i>Шерали Турдиев. Айний ва адабий алоқалар</i>	170
<i>Мажид Ҳасанов. Горький ва Айний</i>	179
<i>Наим Норқулов. Истеъдодли тарихчи</i>	183
<i>Мажид Ҳасанов. Адиб ижодиётининг дунёвий аҳамияти</i>	190

ШЕЪРИЙ БАҒИШЛОВ

<i>Ғафур Ғулом. Айнийга</i>	201
<i>Шайхзода. Айнийга</i>	201
<i>Абулқосим Лоҳутий. Етмиш беш йил</i>	202
<i>Амин Умарий. Санъаткор</i>	202
<i>Мирмуҳсин. Устоз билан учрашув</i>	204
<i>Омон Мухторов. Исёнкор</i>	205

ДОСТОН

<i>Мирзо Турсунзода. Абдилят чирғи</i>	209
--	-----

На узбекском языке

АЙНИ В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ

(Воспоминания. Статьи.
Поэтическое посвящение)

Редактор *Н. Норқулов*
 Рассом *Б. Ҳайбуллин*
 Расмлар редактори *Я. Жирков*
 Техн. редактор *Е. Потапова*
 Корректор *М. Аҳмедова*

ИБ № 500

Босмахонага берилди 14.03.78 йил. Босишга рухсат этилди 25.10.78 йил
 Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 7,0. Шартли босма л. 11,76. Нашр л. 10,45.
 Тиражи 5000. Р 18233.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 140—77.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2-босмахонада 1-қозғога босилди. Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44. 1978 й. Зак. 514. Баҳоси 1 с. 10 т.